

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 4 1889

Ա Գ Ր Ի Լ

1889 № 4

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Տ Ա Ր Ի

	Կրկն	
1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԼԵՏԻՔ.	551	«Մարձ»-ը որպէս հասար. օրգան. Ա.
2 ԼՕՆԳՅԵԼԼՕ-ից՝ ՄԱՆՈՒԼԵԱՆՅ.	572	Աւարը և Երզր (բանաստեղծութ.):
3 " "	573	Անճրեւելի օր (բանաստեղծութ.):
4 ԱԼԵԽՐ.	574	Ինքնապահ սպարապ (բանաստեղծ.):
5 ՄԱՐԳՍԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ.	576	Այց Թիւրքաց-Հաղաստանին:
6 ՊԻՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ.	610	Յեղեր (շարահանութիւն):
7 ԲԱՐԻՈՒԳԱՐԵԱՆՅ ՅՈՒՀԱՆՆԻՍ.	650	Տեմպերամենտ (հայ. մանկ. հետ.):
8 Ա. Լ.	668	Գրախօսութիւն:—«Ազգութիւն».
9	675	Գորոցական զորքեր:
10	676	Թիֆլ. Հ. Գրք. Հրատ. Գնդերութիւն:
11	678	Արվիտտեան արդի հաճանքէս:
12 ԻՍԻՐ.	684	«Մարձ»-ի համակարգութիւնը:

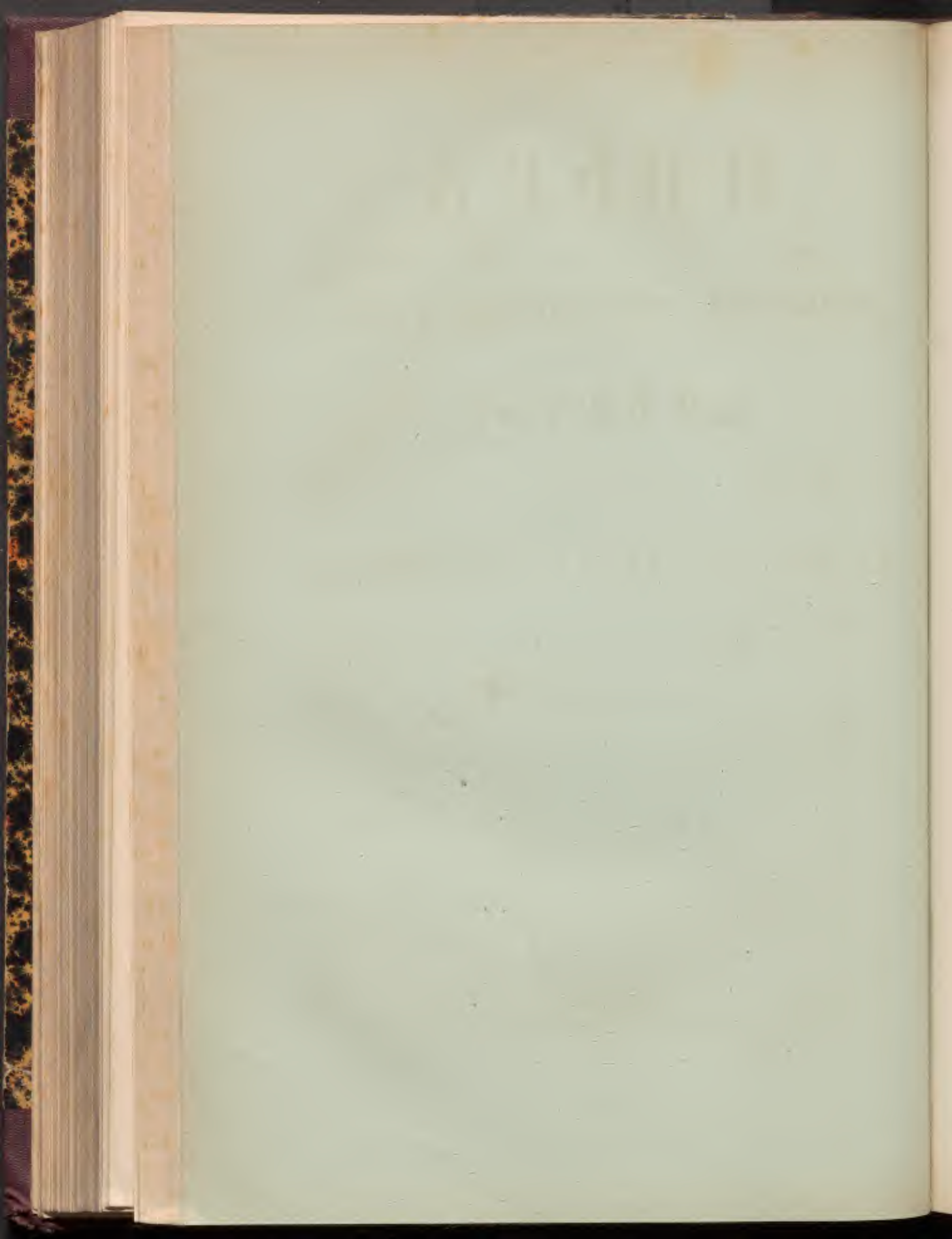
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՕՏԵՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротинянца, на Гол. проесп. соб. д. № 41.

1889

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 4 1889

Ա Պ Ր Ի Լ

1889 № 4

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1889

Дозволено цензурою Тифлисъ. 3-го Апрѣля 1889 года.

Типографія М. Д. Ротинянца на Гол. просп. домъ № 41.

„Մ Ո Ւ Ր Ջ“-Ը

ՈՐՊԷՍ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ

II

Ի՞նչ է մեր նպատակը, ձեռնարկելով գրել մեր մամուլի անցեալի և ներկայի մասին յօդաձևների այս շարքը: Ի՞նչ է նշանակում, դեռ ևս գործունէութեան միայն շեմքը կոխած՝ սկսել դատողութիւններով մեր նախորդների և ժամանակակից մամուլի ներկայացուցիչների մասին:

Այդ հարցերին արդէն բաւականաչափ պատասխանում են մեր յօդաձևների վերնագիրները: Ոչինչ չը կայ աւելի բնական, քան հասարակութեան առջև ներկայանալով՝ պարզել մեր հայեացքները անցեալ և ներկայ գործողների մասին: Այդ գործողների անունների հետ կապւած են որոշ մտքեր, գործելու և քարոզելու որոշ եղանակներ, որոշ աշխարհայեցողութիւններ, գրելու որոշ ձևեր. նոցանից իւրաքանչիւրը աշխատել է իւր ձևով ըմբռնել հասարակութեան և ազգի պահանջները. նոցանից իւրաքանչիւրը աշխատել է այս կամ այն ուղղութիւնը տալ հասարակաց կարծիքին և, այդ նպատակի համար, ամեն մէկը ընտրել է խօսելու մի որոշ եղանակ: Մեր ամեն մի օրգանը ունեցած է և կամ ունի պաշտպանած դատեր, որոնցից կախւած է եղել հասարակաց կարծիքի ուղղութիւնը այդ խնդիրների նկատմամբ. իսկ այդ հասարակաց կարծիքները արտաբայել են իրականութեան վերայ, նոքա ազդել են մեր հասարակական և ազգային և պետական հաստատութիւնների կառավարչութեան վրայ, մէկի վրայ աւելի, միւսի վրայ պակաս: Աերջուպէս, ամեն մի գործող, ամեն մի օրգան ունեցած է և կամ ունի իւր որոշ բնաւ-

րութիւնը, որը հետեւանք է թէ՛ այդ գործողների անձնական յատկութիւնների և թէ՛ նոցա ունեցած մտաւոր պաշարի կեանքի ամեն տեսակ երևոյթների վերաբերեալ: Եւ նոյն իսկ գործող անձերի կըրթութիւնը՝ նոցա ներշնչման աղբիւրները, անգամ՝ նոցա իւրաքանչիւրի տեմպերամենտը ունեցած են ազդեցութիւն հրապարակաստութեան վրայ: Մի խօսքով, ամեն մի օրգան ունեցած է իւր մտածելու և գործելու եղանակը, որը ուղիղ, որը սխալ, որը օգտաւէտ, որը ֆլասակար, որը յառաջդիմութեան նպաստող, որը յառաջդիմութեան գործը խանդարող, որը սահմանափակ և որը լայն աշխարհայեցողութեամբ, որը ժամանակակից և որը անժամանակակից՝ հասարակութեան մտածող դասի պահանջները չ'ըմբռնող և նորա թէ արձագանքը լինելու և թէ նորան առաջնորդելու անընդունակ: Դեռ ևս մեր առաջին յօդաւորում մենք մի օրինակ տեսանք, թէ ի՞նչպէս միեւնոյն անունը կրող մի օրգան, ղեկավարւած միեւնոյն անձից, կարող էր իւր գործունէութեան մի շրջանում լինել օգտակար, յառաջադէմ, ժամանակակից, հոսանքներ առաջացնող, անգամ տաղանդներ արտադրող, վառող, — իսկ հետեւեալ շրջաններում լինել և երեւալ մերկ, գաղափարից զուրկ, տաղանդներ փչացնող, մարող, աւելի գայթակղող, քան ստեղծող և, վերջապէս՝ անբովանդակ, չնչին: Գալ և խօսել հասարակաց կարծիքը ղեկավարող օրգանների մասին, այդ մի վարմունք է, որ եթէ մենք ինքներս չ'անէինք, ընթերցող հասարակութիւնը ինքը կը պահանջէր մեզնից և կը պահանջէր ամենաիրաւացի կերպով: Եւ կեղծ ենք համարում այն զարմանքը, որ այս կամ այն անձը փորձած կը լինէր ցոյց տալ մեր այդ վարմունքի պատճառով:

Եւ այդ կեղծութիւնը այն աստիճան բնորոշ է հասարակութեան մի որոշ դասի համար, որ ոչինչ զարմանալի չէ գտնում կարծես, երբ քննադատութիւնը համեստութեան խնդիր է շինում և մանաւանդ երբ այդ զարմանքը յայտնուում է մի օրգանի բերանով, որը ամեն ջանք գործ է դրել անհամեստութիւնը գրական-հասարակական ախտ դարձնելու:

Հասարակութիւնը, եթէ նա չէ սիրում թիւրիմացութիւններ, ինքը, ասում ենք, կը պահանջէր մեզնից մեր հայեացքը գործող օրգանների մասին: Որոշել մեր ղիրքը մեր կեանքի վերայ իշխած և

իշխող մտաւոր հոսանքների դիմաց և ցոյց տալ, թէ ներկայումս գոյութիւն ունեցող գործող խմբերի մտածելու և գործելու եղանակները ի՞նչ ծագումն ունին ու ո՞րքան նոքա յարգելի են և ո՞րքան անյարգելի և, վերջապէս, թէ ո՞ր չափով մենք կարողացել ենք ըմբռնել իւրաքանչիւրի գործելու շարժառիթները—նոցա լաւագոյն ես-ը—ահա՛ մեր այս յօդւածների նիւթը, իսկ նպատակն է՝ «Մուրճ»-ի բնաւորութիւնը որոշել:

Մենք շատ քաջ դիտենք, որ շատերը մեզնից առաջ այս ձևով չեն յայտնել իրանց ինչ լինելը: Գիտենք և այն, որ մի ուրիշը կը սկսէր իւր յառաջաբանը մի ծրագրով, որի մէջ «յառաջդիմութիւն, ազատամտութիւն, հասարակաց և ազգային շահերի պաշտպանութիւն և նախանձախնդրութիւն» բառերը իրար հետ կը մրցէին: Բայց և այս հաստատ է, որ ոչ ոք այդ ստէօրեալ դարձած Ֆրանսերից բան չէր հասկանալ: Ո՛ւմ համար է զաղտնիք, եթէ ոչ մտքով անկիրթ և զրականութեան անսովոր մարդու համար, որ գեղեցիկ բառերը իրանց սեպհականութիւն դարձնելու համար ամենքը իրար հետ մրցում են, բայց հէնց որ խօսքը առօրեայ մի խնդրի մասին է—բոլորեքեան տարբեր կարծիքների են:

Խօսքերը նշանակութիւն ունին, եթէ միայն նոցա հետ կապւած են որոշ մտածողութեան եղանակներ, որոշւած կամ գիտութիւնից կամ կուսակցութիւնների պատմական անցեալից: Նւ այն ժամանակ ազատամտութիւն, պահպանողականութիւն և այլ խօսքերը ոչ այնքան իրանց բառի բուն նշանակութեամբ են հասկացւում, որքան համեմատ այն ոգու, որն բղխում է կուսակցութեան անցեալ և ներկայ գործունէութիւնից: Բայց քանի որ մեզանում քաղաքական, հասարակական, ազգային հաղար ու բիւր խնդիրներից դեռ ևս շատ քչերն են յուզւած, կուսակցութիւնների դիրքերն էլ դէպի այս կամ այն խնդիրը դեռ ևս չեն որոշւած: Նշանակում է թէ գոյութիւն ունեցող զանազան խմբերն էլ չեն կազմում կուսակցութիւններ՝ բառիս բուն նշանակութեամբ:

Ոչ, մենք մեր ծրագիրը և մտածելու եղանակը հին, ոչինչ չ'ասող, իսկ շատ անգամ միայն մոլորեցնող խօսքերով չենք ուզում ներկայացնել հասարակութեան առջև. մենք ասպարէզ ենք զայիս քննադատութեամբ, որը շատ աւելի պատասխանատու գործ է. այն

քննադատութեամբ, որը, մենք ևս ուրիշների հետ պնդում ենք, չի եղած մեր գրականութեան մէջ, բայց որը թէ ամենաազնիւն է և թէ շատ սովորական է զարգացած երկիրների մամուլի համար: Որոշնել և գտնել այն, ինչ կար և կայ գնահատելի թէ մեր անցեալ և թէ ներկայ գործողների գործունէութեան մէջ և ուղղակի ցոյց տալ այն, ինչ մեզ համար որ և է կերպով ընդունել անկարելի է, այն, ինչ հակառակ է մեր կազմած գաղափարներին ժողովրդական յառաջդիմութեան համար—դա միայն այն օրդանը կարող է և միայն այն օրդանը պէտք է անի, որը ներկայ նեղ, մնտի կուսակցութիւնները չի ընդունում, այլ որը կարծում է, թէ հարկաւորութիւն կայ ստեղծել մի նոր սերունդ՝ աւելի լայն և աւելի բարձր աշխարհայեցողութեամբ: Սերունդ, որի ոտքի տակի հիմքը այնքան ստոր չը լինի, որ չը կարողանայ իւր հայեցողութիւնը տարածել բոլոր գործառնութիւնների վերայ, որ կատարւում են մեր ժողովրդական կեանքում և որի խելքը այնքան տափակ չը լինի, որ կորցնի ընդունակութիւնը հասկանալու այն բոլորը, ինչ մի նեղ և սահմանափակ ծրագրից դուրս է, և այն էլ մի ծրագրից և մտածելու ու գործելու եղանակից, որի սահմանները որոշողը եղել է մտքի տափակութիւնը, նեղութիւնը, չաճախ մտքի կուրութիւնը: Այդ պայմանները ստեղծելու համար անհրաժեշտ է մտնել մեր կեանքի մէջ քննադատութեան մեթոդը, որը գրեթէ կատարելապէս բացակայում է մեզանում և որին ճանապարհ հարթելու համար «Մուրճ»-ը այժմ հիմնաքարն է դնում: Եւ երբ այս ուղղութիւնը խոր արմատներ կը գցի հասարակութեան մէջ—այն ժամանակ պէտք է յուսալ, որ հրապարակասօսութիւնը մեզանում մի աստիճանով կը բարձրանայ և շատ բան, ինչ այսօր սովորական է թւում այժմեան մամուլի մէջ, նոյն ձևով արխիւ կը գցւի, որպէս արխիւ է գցւում յառաջդիմութեան պահանջներին չը համապատասխանող ամեն մի ուղղութիւն:

Վտանգաւոր, վտանգաւոր դրութիւն, երբ ինտելիգենտ, ճշգրտումներով լիքը, բարին գործելու դիտաւորութիւններով, եռանդը սրտներում մարդիկ, մանաւանդ որ բնութիւնը չի զլացել նոցա ձիրքերով և դատողութեան ընդունակութիւններով օժտել, երբ այդ մարդիկ, ասում ենք, ստիպւած են լինում սեղմել նեղ ինտերեսներից դէնը սիրտը չբացւող մի ընկերութեան մէջ... Եւ երբ միտքը

և սիրտը ընդհանուրը ընդգրկելու կարելիութիւնից զրկւած են, ոչինչ չէ մնում, քան նեղ շրջանակի մէջ պտտել ու պտտել, նեղանալ, բորբոքւել, և կամ բոլոր ոյժը կորցնել աննպատակ և յաճախ ընդհարումներից միմեանց հետ, ընդհարումների, որոնց շարժառիթը աւելի մեծ գործերի մէջ բաւականութիւն չ'գտնող ես-ն է և կամ ուղղակի իրար չ'հասկանալը և իրար հասկանալու համար հարկաւոր պայմանների բացակայութիւնը:

Հին հրապարակասական ուղղութեան բնաորոշ յատկութիւններից մէկը հէնց այն է, որ նա իւր բնաւորութեան հակառակած կը լինէր, եթէ փորձէր ակնարկ գցել անցեալի և ներկայի վերայ իմաստասիրական աչքով. իսկ եթէ նա ստիպւած էր լինում մէկ կամ միւս գործիչի անունը տալ, այդ անում էր և անում է՝ լոկ բանակուական դիտումներով: «Մուրճ»-ը և՛ այդ կողմից հետևում է այլ ուղղութեան. նորա քննադատութիւնը ուսումնասիրութեան արդիւնք է և չէ ծագում կուէլու պահանջներից: Ահա թէ ինչու մեզանում ամեն մի զրւածք, որը խոստանում է քննադատական լինել—իսկապէս ոչ այլ ինչ է լինում, եթէ ոչ ամեն բանի հերքումն, և, ընդհակառակը, երբ մի քննադատութիւն վերջանում է ոչ ի նպատակ քննադատուած անձի, զբրււածքի, ուղղութեան—նորան արդէն առանց այլ և այլութեան անւանում են հայհոյական: Հրապարակասական անշնորհքութիւնը, միտք արծարծելու և առաջադրւած խնդիրները լուսաբանելու և քննադատելու համար հարկաւոր դիտութեան և ուղղամտութեան պակասութիւնը այլապէս չէին կարող կրթել մի հասարակութիւն, որը դարերից ի վեր չի ունեցած զրական և քաղաքացիական կրթութիւն: Նւ ոչինչ չը կայ զարմանալու, որ շնորհիւ մեր այժմեան մամուլի բռնած ուղղութեան, հասարակութիւնը մանաւանդ գործը շարունակելու կոչւած մատաղ թէկուզ և ուսեալ սերունդը գրեթէ ոչինչ չը գիտէ մօտ երեք տասնեակ տարի մեզից առաջ գործած անձերի և օրգանների մասին և ոչ էլ մեր ժամանակների գործող օրգանները քննադատութեան են առնւած: Նւ միակ մարդը, որով զբաղւած է եղել մեր ներկայ մամուլը—Ստեփաննոս Նազարեանցն է, այն էլ ոչ կամովին, այլ պատահաբար՝ մահւան պատճառով և ստիպւած՝ բա-

նակուի համար: Ինչ կասկած, որ և մտաւոր հոսանքները, որոնք այս րոպէին իշխում են մեր մէջ և որոնք արտայայտուում են ներկայումս գոյութիւն ունեցող «խմբերով» (որոնց կուսակցութիւնների անունները տալ չենք կարող)—ինչ կասկած, ասում ենք, որ այդ հոսանքները քննադատութեան չեն առնւած և որ ոչ զիտակցօրէն կազմւած այդ խմբերը իրար չեն ծանաչում, չը նայած նոցա փոխադարձ խորին ատելութեան:

Ինքնաճանաչութեան նպատակով ձեռնարկած այդ ուսումնասիրութեան առաջին փորձը անում է «Մուրճ»-ը իւր առաջին իսկ համարից: Այդ առաջին համարում մենք զբաղւեցինք «Հիւսիսափայլ»-ի և «Մշակ»-ի բնաւորութիւնները որոշելով. այս անգամ մենք կ'աշխատենք ծանաչել ներկայումս իշխող շրջաններից մի երկրորդին, որի արմատը դտնելու համար «Յռուակ» ամսագրին պէտք է դիմել:

Հայ հասարակութեան յառաջդիմութիւնը միմիայն մի ուղիով չէ ընթացել, այլ նա ունեցել է և շարունակում է ունենալ զանազան շառաւիղներ: Նազարեանցն ըստ ամենայնի ուզում էր եւրոպականը պատւաստել հայկական կեանքին. նորա մտածողութիւնը զուտ եւրոպական էր և գիտնական. գիտութիւնը իւր բոլոր ճիւղաւորութիւններով—փիլիսոփայական և՛ բնագիտական և՛ պատմական—նազարեանցի մտածողութեան գլխաւոր աղբիւրն էր: Թէպէտ և շատ հմուտ հայկական պատմութեան, նազարեանցը իւր մտածողութեան եղանակը հայկական խնդիրների մասին որոշում էր համեմատ գիտութեան և եւրոպական քաղաքակրթութեան թելադրութիւններին—բոլորովին անկախ հայկական պատմական զարգացման ընթացքից: Այդ ուղղութեան մեծ արժանաւորութիւնը նորա նորութիւնն էր. նա լաւ ազդեցութիւն ունեցաւ յառաջդիմութիւն որոնողների վրայ, որովհետեւ այդ հրապարակախօսութիւնը կարծես վերցրեց մի ծանրութիւն, որի տակ ընկճւած էր քաղաքակրթութեան դադափարը, որը ղեզեւրում էր շատ տեղերում մութ, անաշակ, խառն, քննադատութեան բովով չ'անցկացած, միակողմանի, աւելի սիրտ շարժող քան մըտ-

քին սնունդ տուող հայկական պատմութեան մէջ մի կողմից և զրաբարամոլութեան մէջ՝ միւս կողմից: Նազարեանցի հրապարակախօսութիւնը սթափեցուցիչ, ազատիչ ներգործութիւն ունեցաւ, բացելով հայի առջև եւրոպական աշխարհայեցողութեան լայն ասպարէզ և ազատելով հայի միտքը աւանդական հայեացքների կաշկանդումից:

Այլ բնաւորութիւն էր կրում «Կռունկ Հայոց աշխարհի» ամսագիրը, որի խմբագիրն էր Մարկոս Աղաբէկեանը և որը հրատարակւում էր նոյնաժամանակ, բայց մեր հայրենիքին մօտ Թիֆլիսում: «Կռունկ»-ի պատրաստած շօլան շատ մեծ է և այսօր էլ հայկական մտածողների և գործողների մի մեծ մասը գտնւում է «Կռունկ»-ի թէ միջական և թէ անմիջական ազդեցութեան ներքոյ, ղեկավարւելով «Կռունկ»-ի սերմանած մտքերով և նորա վառած զգացումներով:

Բայց այդ մարդիկ մի սերունդի չեն պատկանում: Կայ մի սերունդ — այժմ ծերունի, որի ներշնչանքը սկիզբն է առնում «Կռունկ»-ից առաջ, բայց որի արտայայտողներին էր «Կռունկ»-ը ինքը. և այդ զպրոցի գլուխն է հայկական այն մեծ մարդը, որը ներկայ մարտ ամսի 10-ին իւր հրաժեշտը տւեց այս աշխարհին: Դա էր Պետրոս Շանշեանցը, հիմնադիրը կրօնական-բարոյական կրթութեան հայերիս մէջ: 50-կան և 60-կան թւականներին գործող անձերից նշանաւորները Կովկասում — Շանշեանի երկրպագուներն են՝ Իւրի Հախվերդեան, Գրիգոր Խզմիրեան և ուրիշները: Մի այլ սերունդ կազմում են «Կռունկ»-ի բուն խումբը՝ Համբարձում Էնճիաճեանը, որպէս կապող ոգին և խմբի գլխաւոր տնտեսը, մէկը հիմնադիրներից «հայկական տպարանի» և հիմնադիրը «Կռունկ» ամսագրի, Մարկոս Աղաբէկեանը, Յակոբ Կարինեանցը, Նախկին Գարեգին Մուրադեանցը, Պետրոս Սիմոնեանը և ուրիշները: Այդ խմբի մէջ կրթւում է մի աւելի նոր սերունդ. «Կռունկ»-ի մէջն է, որ զարգացրեց իւր տաղանդը Պերճ Պաօշեանցը. «Կռունկ»-ի մէջն է, որ ստացաւ առաջին գրական ճաշակը Նախկին գրաշար, յետոյ ազատ ուսանող, այժմ յայտնի հէքիաթաբան Ղազարոս Աղայեանցը: «Կռունկ»-ի խմբի մտաւոր և բարոյական մթնոլորտի մէջ շունչ քաշողներից չիշենք Միսաք Արամեանցին: Մի խօսքով, «Կռունկ»-ի շօլան ամենամեծ հայկական շօլաններիցն է, որոնք ուղղութիւն են տւել հայկական գրականութեան, դաստիարակութեան և առհասարակ յառաջդիմութեան գործին: Այդ շօլայի նորագոյն

սերունդն է «Նոր-Դար»-ի խումբը՝ Սպանդար Սպանդարեանց և Միսաք Արամեանց. խումբ, որին իւր հակումներով պատկանում է Պերճ Պռօշեանցը, չը նայած որ նորա աշխատութիւնները ուրիշ շրջաններումն են փալլած։ Դոցանից ամենակուռնակականն են Պռօշեանցը և Արամեանցը. երկրորդը ժառանգել է «Կռունկ»-ի մտքերի հետ միասին նաև «Կռունկ»-ի յատկանիշ ոճը և նորա հրապարակախօսական յատկութիւններից շատերը. իսկ առաջինը՝ հոգեպէս ապրում է «Կռունկ»-ով, որի հետ մտքի և սրտի մտերմութիւնը այնքան մեծ է, որ կարելի է համարձակ ասել, որ նորա վերայ ժամանակը գրեթէ չի ազդել։ Առանց յայտարարելու, գուցէ և անդիտակցաբար, «Նոր-Դար»-ը շարունակում է այսօր «Կռունկ»-ի շօլան, «Կռունկ»-ի հրապարակախօսութիւնը, ի հարկէ ոչ իւր սկզբնական ձևով, այլ այն փոփոխութիւններով, որ կարող էր մոցնել ժամանակը, և պիտի խոտովանած, ոչ այն տաղանդով։ «Կռունկ»-ի հիմնական միտքը ժառանգած է «Նոր-Դար»-ը՝ յանձին խմբագրի, իսկ ոճը, գրելու ձևը, մասնաւորապէս Մարկոս Աղաբէկեանինը և «Կռունկ»-ի ամբողջ ոգին և ուղղութիւնը ժառանգած է Միսաք Արամեանցը։

Բայց ի՞նչ բնաւորութիւն էր կրում «Կռունկ»-ի հրապարակախօսութիւնը, ո՞ր խնդիրներն էին կազմում «Կռունկ»-ի հրապարակախօսութեան նիւթը, ի՞նչ էր քարոզում նա, ի՞նչ ոգով էր տողարւած, ի՞նչ մնաց նորանից և ի՞նչ կորաւ։

«Կռունկ»-ի հրապարակախօսութեան ծուծը ամբողջապէս պարունակւած է Մարկոս Աղաբէկեանի հետևեալ գլխաւոր յօդւածների մէջ, որոնք են՝ «Ճաշակ ազգային և հրապարակական դաստիարակութեան վրայ» («Կռունկ», առաջին տարի, 1860 թ., №№ 2, 3 և 4-րդ), «Խօսք մեր հայոց աշխարհի որդւոցն ազգային և բարոյական լուսաւորութեան վրայ» (1860 թ., №№ 5-դ, 6-դ, 8-դ, և 9-դ), «Ազգային և բարոյական հրահանգ» (1860 թ., № 11). «Մտածմունք մեր հայոց ազգային և բարոյական զարգացման վրայ, թէ ի՞նչպէս է եղել մեր նախնի հայոց մէջ և թէ ի՞նչպէս պէտք է լինի մեր արդի հայոց մէջ ընտանեկան կեանքն ու հոգին ազգօրէն և

բարոյապէս նկատելով» (1861 թ., №№ 8, 9, 11), «Հայոց աշխարհի Կռնկան կողմէն ջերմեռանդ սրտով շնորհաւոր նոր տարի համբոյն ազգայնոց» (1862 թ., № 1.), «Բանաքննական» (1862 թ., № 8, 9.): Համեմատելու է նաեւ «Հայոց աշխարհի Կռնկան խապրիկները», ցրեաժ զանազան համարներում, Գ. Մուրադեանի (1860 թ., № 1) «Թէ ինչո՞ւ է անուան Կռունկ» և «Նկատմունք Ս. Նազարեանցի մի ամե-նամեծ խնդրոյ պատճառաւ» (1860 թ., № 8):

Այդ յօդաւանդներէ մէջ պարունակեալ է բոլորը, ինչ վերաբերում է «Կռունկ»-ի ծրագրին, նորա կոչման. նոցա մէջ ենք գտնում այն խնդիրները, որոնք զբաղեցնում էին 60-կան թւականների սկզբի հայ գործիչներին և մտածողներին. նոցա մէջն է, որ պէտք է որոնել այն ժամանակեայ ինտելիգենտ հայի ոգին և մտածողութեան սահմանները:

«Կռունկ»-ը անկասկած յառաջդիմական մի օրգան է, բոլորովին արժանի Նազարեանցի «Հիւսիսափայլ»-ի ժամանակակցութեան: Երկու հրատարակութիւններին էլ յատուկ է յառաջդիմական դաւանանքը: Վերջինս երկուսի մօտ էլ հաւասարապէս անկեղծ է և երկուսի էլ հրապարակախօսական արդիւնքները եղան բեղմնաւոր թէ մոքի և թէ կեանքի համար:

Բոլորը, ինչ զուտ հայկական կեանքը կարող էր լաւագոյնը ստեղծել, ներշնչելով հայկական քաղաքակրթութիւնից, մաքուր հայկական աւանդութիւններից, դորա արդիւնքն է՝ «Կռունկ»-ը իւր չորս տարեայ հրապարակախօսութեամբ՝ 1860-ից մինչ 1863 թւականի վերջը:

«Կռունկ»-ի դադարումից յետոյ այն օրգանը, որի մէջ մտաւ «Կռունկ»-ի հրապարակախօսական աւանդութիւնը, պ. Սիմէոնեանցի «Մեղուն» էր. բայց «Մեղուն»-ի մէջ «Կռունկ»-ի զտութիւնը նսեմացաւ այն աստիճանի, որ «Կռունկ»-ի մէջ աւանդապահութեան հետ անլուծելի կերպով կապեալ յառաջդիմական զաղափարը տեղ տւեց լոկ աւանդապահութեան զաղափարին. իսկ այս վերջինս էլ չէր քննադատուում այն պարզութեամբ և այն նախապաշարումից բոլորովին զուրկ աչքով, ինչ աչքով որ նայում էր աւանդութեան խնդրի վերայ Մարկոս Աղաբէկեանը: «Մեղուն»-ի մէջ անցկացան «Կռունկ»-ի խնդիրները, «Կռունկ»-ի գաւորը, բայց ոչ «Կռունկ»-ի զուտ ոգին և, մասնաւորապէս, «Կռունկ»-ի

հրապարակախօսական տաղանդը: Այդ ոգին իսկապէս իւր իշխանութիւնը կորցրեց. նորան չը կարողացաւ շարունակել և, որ զլիսաւորն է, զարգացնել՝ ո՛չ Խորէն Ստեփանէն, «Առունկ» ամսագրի հրատարակութեան զանազան անուններով շարունակողը և ոչ էլ պ. Սիմէօնեանցի «Մեղու»-ն, շարունակողը Մանդինեանցի հրատարակութեան: «Առունկ»-ի ոգին մնաց միայն մասնաւոր խմբերի մէջ, որոնք օրգան չունէին: Այդ խմբից նոքա, որոնք աւելի «Առունկ»-ի յառաջդիմական դադափարին էին յարած, 70-կան թւականներին, ընտրութիւն անելով «Մեղու»-ի և «Մշակ»-ի մէջ՝ մտան «Մշակ» լրագրի, իսկ յետոյ մանաւանդ «Փորձ» ամսագրի մէջ. իսկ նոքա, որոնք «Առունկ»-ի լոկ աւանդապահութեան վարդապետութեանն էին յարած՝ ընտրեցին «Մեղուն» իբր ապաստան, թէպէտ և այդ օրգաններից ոչ մէկը, առանձին վերցրած, չէր համապատասխանում «Առունկ»-ի շիջւոյն: Այդ խումբ մարդիկ, որոնք իրանց ուղղութիւնը ստացած էին «Առունկ»-ից, բաց որոնք կարող էին և մոռացած լինել իրանց դպրոցի անունը, չէին կարողանում գոյութիւն ունեցող ոչ մի օրգանին տեղապէս յարել, այլ փոփոխւում էին, ընկնելով դէս ու դէն: Իսկ ժամանակաց նորագոյն սերունդը, որը աչքը բացած՝ հէնց «Մեղու» և «Մշակ» էր տեսել, ոչինչ տեղեկութիւն չ'ունենալով այդ խումբ մարդկանց հոգեկան դրութեան մասին, «բանակ»-ների այդ փոփոխութեան մէջ տեսնում էր լոկ փոփոխամտութիւն և կամ, ինչպէս «Մշակ»-ը մի ժամանակ գիտէր ասել՝ «դրօշակի դաւաճանութիւն»: Պերճ Պռօշեանց, Միսաք Արամեանց, Յովակիմ (այժմ՝ Նդիշէ քահանայ) Գեղամեանց, Սպանդար Սպանդարեանց, մասամբ նաև Ղազարոս Աղայեանց և շատ ուրիշները, առանց ուղղակի մի խմբի պատկանելու նոյն հոգեկան դրութիւնը պէտք է կրում լինէին: Բոլոր այդ գործողները, որոնց անունները երկար կըլինէր տալ, երկար ժամանակաց ընթացքում քան տարբեր շրջանների, տարբեր կրթութեան և տարբեր ընկերութիւնների միջով էին անցել, որ ամենքն այլ ևս իրար գրկել չը կարողացան, երբ հիմնընդէն «Նոր-Ռար»-ը, որը իւր մեծ անտաղանդութեամբ հանդերձ, աւելի մեծ իրաւունքով կարող է «Առունկ»-ի շիջւոյնց համարել քան պ. Սիմէօնեանցի «Մեղուն», թէպէտ և նա անցաւ վերջինիս միջով: «Նոր-Ռար»-ի աշխարհայեցողութիւնը աւելի լայն է, քան «Մեղու»-ինը և աւելի սիստեմական, քան «Մշակ»-ինը. բաց և այնպէս

մենք գտնում ենք, որ «Նոր-Պար»-ը ցայժմ մի նշանաւոր դեր չը կատարեց: Նա, կարելի է համարձակ ասել, ոչ մի հոսանք չ'առաջացրեց, իւր հետ գրեթէ ոչինչ չը քաշեց և իրանից նոր բաց չը թողեց:

Ինչի՞ցն է այդ: Օ՛հ, դորա զաղտնիքը մի մեծ հանգամանքի մէջն է, որը ոչ մի կապ չունի անձնաւորութիւնների հետ: Անշուշտ այդ հարցը շատերն են դրել, բայց կարծում ենք, որ պատասխանը մի քանի անձնական նկատողութիւններից զէնը չի անցել: Մենք մեր կողմից գտնում ենք հետեւեալը: Այն սերունդը, որը կազմւել էր «Վոլունկո»-ի ազդեցութեան ներքոյ, որքան էլ զաղափարական լինէր նա,—և մենք մեր կողմից գտնում ենք, որ զաղափարը մեծ տեղ է բռնում նորա մէջ,—այնու ամենայնիւ նորա հիմնական զաղափարի ներդրութիւնը չի թող տւել մտածողութեան բաւականաչափ ազատ և ընդարձակ ծաւալման: «Վոլունկո»-ը իւր ներշնչման բոլոր աղբիւրը որոնում է ազգի անցեալի մէջ, իսկ ներկայումս Հայաստանեայց եկեղեցու հաստատութեան մէջ, որը կապ ունի նոյն այդ անցեալի հետ: Թողնենք առ այժմ՝ թէ ինչպէս այդ միտքը կարող էր զարգանալ մի այլ եղանակով. այժմ մենք վերցնենք միայն այն, ինչ իրօք ներկայացնում են այդ մտքի ժառանգները, այսինքն՝ նոքա, որոնք սերւեցին «Վոլունկո»-ից: Այդ սերունդների մասին մենք արդէն խօսեցինք վերեւ, բայց միայն այս տեղում յարմար ենք համարում այդ սերունդների բնաւորութեան մի ուղղութեան մասին խօսել, որը կապ ունի մեր առաջադրած խնդրի հետ: Այդ սերունդների բնաւորիչ յատկութիւններից մէկն է՝ մտավախութիւնը, որով իսկապէս այդ սերունդները զանազանւել են միւսներից: Ամեն միտք, ամեն մի նոր առաջարկութիւն, ամեն ձեռնարկութիւն, որոնք քիչ թէ շատ նորութեան բնաւորութիւն են կրում, որոնց մէջ ուրիշ ազգի կուլտուրայի ազդեցութիւն է երևում և կամ ոչ անպատճառ ազգային, այլ սոսկ անհատական հանճարի արդիւնք են, այդ բոլորից քաշւում են այդ սերունդները: Ամեն բան, ինչ հնուց ժառանգած չէ—դոցա աչքում ազգային չէ, թէկուզ մեր ազգին վերաբերելիս լինի: Որպէս զի չափազանցութեան ոյժով մեր միտքը աւելի ընդհանր կերպով արտայայտենք, կ'ասենք, որ քիչ է մնում քիմիական զիտութեան նշանակութեան մասին մեր ազգի համար՝ նոքա զիմեն

խորհուրդի Մովսէս Խորենացուն և Նղիշէին: Յետ քաշած և խորատուզած իրանց մի քանի «ազգային մտածմունքներով», նոքա ականջները փակած են բոլոր միւս լուրերի համար և մտքերը՝ բոլոր միւս զաղափարների համար: Եւ զարմանալի է այս երևոյթը: «Հիւսիսափայլ»-ի ազատ մտածողութիւնը ժառանգաբար հասաւ «Մշակ»-ի անհեթեթութեան, իսկ «Առունկ»-ի հայրենական մտածողութիւնը՝ «Մեղու»-ի քաղցածութեան: Եւ «Առունկ»-ի մտածողութեան մօտիկ շրջանները ցայժմ այդ տիպարի մարդիկ են ստեղծել՝ մտավախներ, ինչպէս վերը ասացինք:

Այդ դպրոցի մեծ սխալը սա է, իբր թէ հայկական կեանքը ինքն իւր մէջ բոլոր տարրերը բաւականաչափ ունի՝ անկախ զարգանալու համար: Դա սխալ է և մեծ սխալ: Գոնէ երկար զարբերով հայը, զրկւած անկախ զարգացումից և վայրենաբարոյ ասիական ազգերի հարեանութեամբ՝ պէտք է կորցրած լինի նաև որոշ հասկացողութիւնը յառաջդիմական կեանքի բոլոր պայմանների մասին: Ուրեմն ամեն ինչ կշռել, այսպէս ասած՝ «հայի խելքով», դա զբւարին դործ է, գուցէ և անկարելի. այնպէս որ օտարի օրինակը մեզ համար շատ հանգամանքներում ուղղակի պարտաւիր է: Մենք զրուում ենք, որ «Առունկ»-ի այս միտքը, թէ միմիայն ա՛յն պէտք է ընդունել, ինչ գերծ կարող է դուրս գալ հայկական ոգու բովից անցկացնելուց յետոյ՝ այդ միտքը ասում ենք, շատ նեղ կերպով էր ըմբռնած: Մենք գտնում ենք նաև, որ «Առունկ»-ի յորդորը դէպի անցեալը մեր աչքը դարձնել՝ ունեցաւ նաև այս հետևանքը՝ որ շատերը այդ պատրւակով ուղղակի աչքերը փակեցին դէպի ամեն բան, ինչ զուտ հայկական չէր: Եւ այդ, արդէն նեղացրած ուղղութիւնը, շարունակեց կոչւել «ազգային ուղղութիւն»: Այդ ասելով, մենք ի նկատի ունինք իրականութիւնը: Արդ, իրականութիւնը սա է, որ «ազգային» կոչւած ուղղութեան ճանաչւած ներկայացուցիչները ցոյց չբաւին մեծ հասկացողութիւն ժամանակի յառաջդիմական պայմանների մասին և ոչ էլ բարեկամական սէր դէպի նոր սերունդները: Սոցա ղեկավարութիւնը, այդ իսկ պատճառով, նոցա ձեռքից դուրս պրծաւ: Նոքա կորցրել էին մտքի թարմութիւնը նորանոր զաղափարները նորագոյն մտքով ըմբռնելու և հասկանալու, ուրեմն և իւրացնելու համար: Այսպիսով ստեղծւեց մի մեծ խոր-

Թուժիւն եւրոպական գաղափարներով կրթւածների և սոսկ հայկական կրթութիւն ստացածների մէջ:

Այդ հանգամանքների պարզ հետեանքը սա է, որ այդ սերունդների ներկայացուցիչները նշանաւոր դեր չը շարունակեցին. նոքա ժամանակից աւելի յետ մնացին: «Կռունկ»-ի դրական առաջարկութիւնները ուսումնարաններին վերաբերեալ, որպէս պիտի շուտով տեսնենք, իրագործւեցին և «Կռունկ»-ը աւելի ժամանակակից էր և յառաջադէմ, քան նորանից սերւածները, որոնց մէջ նոր մտքեր այլ ևս չենք նկատում: Արդ, այդ մտքից սերւածների հէնց լաւագոյն ներկայացուցիչներն են, որ ստեղծեցին «Նոր-Պար»-ը, որը, ի հարկէ, որպէս այդպիսին, նոր հոսանք չը պիտի կարողանար յառաջացնել:

«Կռունկ»-ը պահանջում է, որ հայկական ազգը հոգով վերանորոգւի, Թօթափելով իւր վրայից այն բոլորը, ինչ կարող էին ապականիչ կերպով ազդել դարերով իւր կեանքի մէջ մտցրած զանազան թէ՛ ասիական և թէ՛ եւրոպական ներմուծումները: Նա խստորէն պահանջում է, որ ամեն գաղափար, ինչ ընդունւում է, անցկացւի հայկական ոգու բովի միջով և ընդունել միայն այն, ինչ կարող է այդ բովի միջից զերծ դուրս գալ: Այդ ասելով նա բոլորովին համոզւած է, որ ամեն իսկապէս յառաջդիմական գաղափարին և մանաւանդ եւրոպական գիտութիւններին, եւրոպական յառաջդիմական և հանրամարդկային մտքերին ոչ միայն հակառակ չէ զուտ հայկական բնաւորութիւնը, այլ ընդհակառակը՝ նա նպաստող է: Աղաբէկեանը հակառակ է միայն ամեն ազդեցութիւնների անգիտակցական կերպով ընդունելուն, որը կարող է պատահել միմիայն հայկական ազգային դատտիարակութեան պակասութիւնից:

«... Մենք՝ հայոց աշխարհիս որդիքս՝ այսօր ստանում ենք գաղղիական, անգլիական, ամերիկեան, գերմանական, իտալական լուսաւորութիւն՝ հանդերձ պապական, բողոքական և այլ վարդապետութիւնների, խառնում ենք մեր ի հնուց ունեցած պարսկական, Թուրքական բարուց և սովորութեանց հետ և չը գիտենք՝ ինչ է դուրս գալիս:

Նւ իրօք, այլքան բազմազան և զօրեղ ազդեցութիւնների տակ

չ'ընկճելու, նոցա մէջ հայկական ինքնուրոյնութիւնը չը կորցնելու համար, բաց և այնպէս կանգ չ'առնելու, այլ յառաջդիմելու համար՝ ինչ հակակշիռ ոյժ է ներկայացնում հայութիւնը: Ի՞նչ ոյժով կարող է հայը քննադատաբար վարել ամեն մի քարոզի դիմաց. ի՞նչ ոյժ ունի, որ կարողանայ կամք բանեցնել ամեն մի դէպքում, երբ նա զգում է մի անուղղամտութիւն և կամ համոզում է իւր շահերին հակառակ գործողութեան մէջ, լինի նա օտարի կողմից, թէ հէնց նոյն իսկ իւր ազգակցի կողմից:

Ահա՛ խնդիր, այո՛, ծանրակշիռ խնդիր, որովհետև արդէն փաստերը այնտեղ էին հաստատելու համար, որ ազգային բարք ու վարքերի փշանալը, ինքնուրոյնութեան, ինքնաճանաչութեան անհետանալը արդէն այն տեղ էին հասել, որ բաւական էր մի որ և իցէ մնտի հրապոյր դրսից, որ հայը, ի հարկէ մանաւանդ գռեհիկը, ուրանար իրան, գրւելով անդամ մի համայնքի, որի հետ նա չէր կապած ո՛չ սրտով, ո՛չ հոգով, ո՛չ մտքով, համայնքի, որի հետ նա չ'ունէր առնչութիւն իւր անցեալով և որի ինչ լինելն էլ այնքան անհասկանալի էր նորան, որ իւր ներկայի մասին անգամ հասկացողութիւն չ'ունէր, ուր մնաց թէ ապագայի: Մեր խօսքը կրօնափոխութեան երևոյթի մասին է, կրօնափոխութիւն, որի ողին մեր մէջ այս դարում սնունդ առաւ, ճարակւելով կաթոլիկ պրօպագանդայի և Ամերիկացի բողոքական միսիօնարների ձեռքով:

Կրօնափոխութիւնը մեզանում հետևանք չէր և չէ մի նոր վարդապետութիւնից դրդած ողևորութեան, որպէս բողոքականութիւնը Յուսի, Լութերի, Յւինզլիի, Կալվինի: Եւրոպայում բողոքականութիւնը ընդաբոյս էր և նա ունեցաւ նշանաւոր հետևանքներ՝ շնորհիւ այն գիտակցութեան, որով ընդգրկեց բողոքականութիւնը. իսկ այս վերջինը կապ ունէր ազգերի այն ժամանակաւ կրօնական, քաղաքական, թէ հասարակական և տնտեսական դրութեան հետ: Այդ հանգամանքները պակասում են մեզանում և բողոքականութեան քարոզութիւնը հայերիս մէջ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մասնաւոր գործ բողոքական ընկերութիւնների, իսկ ընդունելութիւնը այդ եկեղեցու հայերի կողմից կապած է աւելի տգիտութեան, անզօրութեան և նախապաշարմունքի և մի յայտնի չափով՝ ապրուստի օգնութիւն ստանալու ակրնկալութեան հետ:

Եթէ բողոքականութեան տարածումը մեզանում այդ բնաւորութիւնն է ունեցած և շարունակում է ունենալ, ի՞նչ ասել ապա հռոմէական կաթողիկոսութեան մասին, որի մուտքը մեր երկրում ներմուծւած է Եւրոպայում շատ թէ քիչ ամենուրեք հալածող միաբանութիւնների ձեռքով, միաբանութիւնների, որոնք վաղուց արդէն կատարեալ անախրոնիզմ են կազմում նոյն իսկ այն երկիրներում, որտեղ նոքա ծնունդ են առած:

Կրօնափոխութիւնը հայերիս մէջ հետեանք չէր և չէ կրօնական-բարոյական վերափոխման. իսկ երբ կրօնական և եկեղեցական շարժումների մէջ պակաս է կրօնական-բարոյական խոր զգացմունքը, կրօնական-բարոյական շարժառիթը—այն ժամանակ նա ուղղակի միասակար է, հասարակական բնաւորութիւնը փչացնող և անգամ դէպի վեհ գաղափարական հոսանքները—անզգայացնող: Եւ այս րոպէիս հայկական մեծ համայնքի մէջ յետադէմ մասը, ամենաանզգայացած մասը նոյն այդ բողոքական և հռոմէադաւան հայերն են, եթէ ամբողջութիւնը վերցնելու լինինք:

Բայց այս րոպէին մեզ զբաղեցնողը կրօնական խնդիրները չեն, այլ այն երևոյթը, որ կրօնաորսները կարող էին Հայաստանի զաւակների մէջ մինչ մի յայտնի չափ յաջողութիւն ունենալ: Այս րոպէին և արդէն դարերից ի վեր հաւատափոխական շարժումներ Եւրոպայում չկան, չը նայած որ պետական կրօնները վերացրած են, վերացրած են և հալածական օրէնքները, որովհետեւ հաստատւած համայնքները ամուր են, դրութիւնները որոշ, կրթութիւնը սխտեմական և ամեն միջոց կայ դիմադրելու: Մարդիկ մթութեան մէջ չեն: Իսկ որտեղ դիմադրելու ոյժերը, գլխաւորապէս բարոյական ոյժերը, պակաս են, այնտեղ բարոյական հիմունքները առհասարակ խախուտ են և մարդիկ տրամադիր են ամեն բան ուրանալու, և ոչ միայն կրօնը:

«..... Ո՛հ, այս կրօնական բաժանման հոգին, որ է աղբիւր մեր ամէն անմիաբանութեանց, երկպառակութեանց, ազգատուութեանց և օտարասիրութեանց, անչափս աղէտալի և աղիողորմ է մեր ազգութեան և եկեղեցւոյն համար»....

Այդ դատողութիւնը շատ է բացառիկ, որովհետեւ կրօնափոխութիւնը մեզանում ոչ թէ պատճառ է, այլ միմիայն հետեանք է համայնական, տնտեսական կազմակերպութեան թուլութեան:

Բայց այն մի քաղաքով սպառնալով չը պիտի համարել Մարկոս Աղաբէկեանի հայեացքը այդ խնդրի վերաբերմամբ, որովհետեւ ուրիշ տեղերում նա իւր յորդաբուլիս ճարտարախօսութիւնը չի խնայում մերկացնելու համար բոլոր չարիքները, որոնք ծնունդ են առած հայերի մէջ նոցա կրթութեան պակասութիւնից. այնպէս որ, թէ կրօնափոխութեան այն բացառիկ նշանակութիւնն է տալիս, որ մենք վերը նկատեցինք, այդ մասամբ մեկնում է նորանով, որ «Առունկ»-ը կամենում էր զորանով ոչ միայն քննադատել, այլ և գործող օրգան լինել յօգուտ այն եկեղեցու, որի հաստատութեան և ամրութեան մէջ նա համոզւած տեսնում էր առհաւատչեաց ազգային յառաջդիմութեան: Եւ Մարկոս Աղաբէկեանը, նորա հետ նաեւ «Առունկ»-ի մեծ խումբը և հետևողները իրօք համոզւած են, որ հարկաւոր է դիմել Հայաստանեայց եկեղեցուն՝ ձեռք բերելու այն միջոցները, որոնք հարկաւոր են ազգի կրթութեան նպաստաւոր լինելու համար:

Բայց այդ դաւանանքը կոյր չէ. «Առունկ»-ը, պնդելով Հայաստանեայց եկեղեցու հզօր նշանակութեան վրայ հայկական ազգի համար, պահանջում է նորա պաշտօնեաների ձեռնհասութիւնը: Այդ անհրաժեշտ է համարում «Առունկ»-ը, որովհետեւ նոցա ձեռքն է յանձնում ազգային և հոգևոր դաստիարակութիւնը, դաստիարակութիւն, որը միակ զօրեղ և արմատական միջոցն է առաջադրած նպատակին հասնելու:

«Եկեղեցւոյն մէջ, մեր հայրենական կրօնին, մեր նախնեաց հաւատին հոգւով և մարմնով ամենաամուր կերպով յարիլ և գրկել, ոչ թէ կուրօրէն, այլ լուսաւորելով և համոզելով... և պահպանելով նրա ոչ թէ ի նորումս Ֆրանդներից և յոյներից օրինակած արարողութիւնները, այլ ի հնուց Մամիկոնեանց, Բագրատունեանց և Արծրունեանց ժամանակներից մնացած և պահպանւած ծէսերը...»

Բայց Աղաբէկեանը չի ծածկում, որ Հայաստանեայց եկեղեցու այժմեան պաշտօնեաները նոյն իսկ այդ պարզութեան գաղափարին, որպէս յառաջդիմութեան, ընդդիմութիւն են ցոյց տալիս, «արգելք և խոչնդոտն են համարում իրանց հոգևոր իշխանութեան այս մեր աստուածանուէր զգացմունքը» («Առունկ», 1860 թ. հատոր բ. եր. 498): Եւ ահա Աղաբէկեանը ղիմում է հոգևորականներին.

«Ո՛չ, ո՛վ մեր սիրեկան հոգևոր ծնողք, ո՛չ, ո՛վ մեր պատուական արե-
նակից և հոգեկից եղբարք, մեր հոգևոյ ազատական յուզմունքից մի՛
վախենաք, մեր մտաց ազատական աճումից մի՛ սարսափիք, մեր մարդ-
կային հոգեծին զգացմունքները մինչ որ Յիսուսի Քրիստոսի սիրովն
ուշնորհօքը չեն ուղղուած և օրհնուած, ոչ նուիրական կը լինին և
ոչ վաւերական... մեր մարդկային հոգեկան զգացմունքները մինչև
որ ազատութեամբ, արդարութեամբ և ճշմարտութեամբ սնուած և
աճած չեն, երկնային չեն կարող լինել ամենևին. բռնակալութեամբ,
անիրաւութեամբ և մոլորութեամբ ուղղուած և վարուած հոգևոյ
յուզմունքներն ամեն տեսակ մոլութիւններով շաղխուած աշխար-
հային կիրքերն են» (նոյնտեղ, էր. 489):

Կրօնական-բարոյական դատաւարակութեան պակասութեան պատ-
ճառով, ասացինք, զրաից եկած ամեն մի ազդեցութիւն կարողա-
նում էր այս կամ այն օտար կրօնական ուղղութիւնը տալ հային:

Համաձայն այդ գաղափարներին, Մարկոս Աղաբէկեանը ներկա-
յացնում է մի ընդարձակ ծրագիր ազգային-հոգևոր դատաւարակու-
թեան, ամփոփւած նորա գլխաւոր յօււածներից մէկի մէջ, որի վերնա-
գիրն «ձաշակ ազգային և հոգևոր հրապարակական դատաւարակու-
թեան»: Այդ ծրագիրը նշանաւոր է շատ կողմերով, բայց մանաւանդ
նորանով, որ «Կռուենկը» սերունդը ամենայն ջանք գործ դրեց այդ
ծրագիրը իրագործելու: Դա ուսումնարանական գործն է, ամենա-
զրականը, որ կատարել է հաշութիւնը ներկայ 19-երորդ դարում
մանաւանդ Ռուսիայի սահմաններում բարեխնամ կայսրների և հայ-
րենասէր կաթողիկոսների հովանաւորութեան ներքոյ: «Կռուենկը»
կամ Աղաբէկեանը չէ ծնող այդ ծրագրի, այլ ժամանակաց
հոսանքը, բայց հոսանքը, որի հաւատարիմ օրգանն է ներկա-
յացնում «Կռուենկը»: Այդ հոսանքի առաջը բացողն էր Մատթէոս կա-
թողիկոսը, հիմնադիրը հայոց հոգևոր ծխական երկսեռ դպրոցների:
Այդ դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստել էր Պետրոս Դան-
շեան 50-ական թւականներին: Վերջինս սերունդ պատրաստեց, իսկ
առաջինը՝ լայն բացեց ծխական երկսեռ դպրոցների դռները, ոգևո-
րելով հայ գիւղական և քաղաքային ժողովուրդը այդ ազատիչ գոր-
ծի համար: Որպէս ինքը կաթողիկոսը ժողովրդական էր, ժողովրդա-
կան դառաւ և նորա գործը և, եթէ «Կռուենկը» բերան էր դառել
ազգային լուսաւորութեան ծաւալման գործին, — նա պիտի ունեցած

լինէր աւելի քան մի ունկնդիր—նա ժամանակակից էր. ժամանակակից էր ինտելիգենտի համար՝ իւր ընդհանուր խորհրդակցութիւններով, ժամանակակից ժողովրդի համար՝ իւր գործնական առաջարկութիւններով:

Բանից ուրեմն զուրս է գալիս, որ հայոց ծխական երկսեռ դպրոցների հիմնարկութիւնը չը պէտք է բացատրել լոկ նորանով, որ հայ ժողովրդի մէջ կայ ուսումնի ստանալու սէր: Նկատեցէ՛ք, որ այդ դպրոցները և արական և իգական և որ և իցէ, մանաւանդ այն ժամանակակից ժողովրդական հայեացքների իշխանութեան ներքոյ, աղջկերանց դպրոցները կարողացան յիշաւի մի փոքր աւելի ուշ քան տղայոցը վերջիններէս հետ հաւասար գոյութեան իրաւունք ձեռք բերել. այստեղ պէտք է գործած լինէր մի նախակազմ ծրագիր, զիտակցութիւն, բղխած ընդհանուր հայեացքներից: Եւ այդ ծրագիրը տալիս է «Վուռնկի»-ը, որի մէջ Մարկոս Աղաբէկեանը գործնականի վերածելով իւր խորհրդածութիւնները ներկայացնում է դաստիարակութեան մի ընդարձակ ծրագիր, որը երկու-երրորդի չափ այժմ իրագործւած պիտի համարել: Այդ ծրագրի առաջին կէտն է՝ առաջին աստիճան դաստիարակութիւն (տարրական ուսում), երկրորդ կէտն է՝ երկրորդ աստիճան դաստիարակութիւն, այն է՝ աւարտական կրթութիւն և ուսում (միջնակարգ կրթութիւն, թեմական դպրոցներ) և վերջապէս, խօսելով Մարկոս Աղաբէկեանի ոճով՝ տեսական կամ սեպհականական կրթութիւն և ուսում: Եջմիածնի Գէորգեան ձեմարանը մի տեսակ իրագործումն է ծրագրի այս վերջին կէտի:

Երբ մշակւում է այդ ծրագիրը, հայ հոգևոր ծխական դպրոցներ դեռ ևս գրեթէ չկային, թեմական դպրոցներից միմիայն՝ Ներսիսեան դպրոցը իւր ծրագրի կիսով գոյութիւն ունէր, իսկ ձեմարանը չկար բոլորովին: Բայց ժամանակը աշխատեց իրագործել այդ ծրագիրը. տարրական ուսման զաղափարը թէ՛ ընդհանրացնելու և թէ՛ իրագործելու համար մանաւանդ «Վուռնկի» երամն է, որ պլոտեց մեր երկրի զանազան տեղերը, և այսօր էլ, հայ ծխական ուսումնարաններին ամենից շատ սրտով և հոգով կպած են նոքա, որոնք անցած են Շանշեանի և «Վուռնկի» դպրոցներով, թէպէտ և եռանդով ոչ ոք ուրիշներից չի ցանկալ նոցանից յետ մնալ:

Բայց այդ բոլորով դեռ չի վերջանում «Առունկ»-ի ծրագիրը հայ դպրոցական գործին վերաբերեալ: Դպրոցներ նա պահանջում է որպէս գլխաւոր միջոց դաստիարակութիւն տալու համար և բոլոր հայերին, ինչ կարգի և լինին նոքա, որպէս զի նոցա հիմնական ձգտումների մէջ չը լինին դէպի իրար բոլորովին օտարացնող, իրար խորթացնող տարբերութիւններ: Դորա համար հարկաւոր են ոչ միայն դպրոցներ առհասարակ, որոնք դաստիարակութիւն պիտի տային, այլ հարկաւոր է որ դաստիարակութեան մէջ լինի միութիւն: Աղաբէկեանի այդ պահանջը ցայժմ բաւականաչափ ի նկատի չի առնւած: Դաստիարակչական այդ միութիւնը, առանց կենտրոնական կազմակերպութեան, պահպանւած է ցայժմ՝ որքանով որ մասնաւոր ղեկավարները դպրոցների և դպրոցական բաժան-բաժան հոգաբարձուները ձեռնհաս կարող էին լինել միութիւնը ըմբռնելու: Եւ որովհետեւ մասնաւոր հոգաբարձութիւնները դաստիարակչական գործի մէջ խլէալականին ձգտելու քիչ ապացոյցներ ցոյց տւեցին ցայժմ, ուստի հաստատ կարելի է ասել, որ ժողովրդական դաստիարակութեան միութիւնը դեռ ևս ստեղծելու գործ է:

Բայց այդ դեռ բոլորը չէ: Քանի որ ազգային-հոգեւոր ուսումնարանները Հայաստանեայց եկեղեցու հովանաւորութեան ներքոյ են և քանի որ այդ եկեղեցու պաշտօնեաների վրայ պատմութիւնը դնում է ազգային դաստիարակութեան ղեկավարութիւնը. քանի որ, դարուս ոգուն հակառակ չը լինելու համար, դորա համար հարկաւոր է հոգեւոր կրթութեան հետ կապել զբական գիտութիւնները: Ղեկավարելու համար պէտք է առհասարակ միմեանց հասկանալ. իսկ դորա համար պէտք է, որ հոգեւորական դասը, գիտութեան կողմից, յետ չը մնայ աշխարհականից: Աղաբէկեանը առաջարկում է, որ Եջմիածինը հրատարակի մի հանդէս—ամսագիր ընդարձակ ծրագրով, որի մէջ լինին բոլոր գիտութիւնները, կրօնականին և պատմականին հետ նաև բնական գիտութիւնները:

«Արարատ» ամսագրի հիմնադրութիւնը, Գէորգ IV կաթուղիկոսի ձեռքով, մի թոյլ իրադործումն էր այդ ընդարձակ ծրագրի: Բայց արդէն «Արարատ» ամսագիրը չը կարողացաւ իրականացնել Աղաբէկեանի ծրագրած «Հրեշտակ Արարատեան—հանդէս ազգային և բարոյական լուսաւորութեան Հայաստանեայց աշխարհին» սեթեթ վերնագրով ամսագրի վրայ դրած յոյսերը:

«Առունկ»-ը ամեն բան միայն եկեղեցուց չի սպասում. բայց նա այնքան զբաղւած է եկեղեցու և հոգևորական զսասակարգի ոգու վերանորոգման գործով, որին նա իրաւամբ մեծ նշանակութիւն է տալիս, որ աննկատ է անցնում նորա սպասելիքը մի այլ բանից. դա է՝ հայրենական զրականութիւնը:

Մտքի ուղղութիւնը ամեն բանի մէջ ցոյց է տալիս իւր նշանները: «Առունկի» ուղղութիւնը նպաստաւոր էր զրական այն ուղղութեան, որը իւր ներշնչանքը առնում էր ուղղակի հայրենի ժողովրդի կեանքից: Թէպէտ և այդ կեանքը իդէալացրած է, բայց կեղծ չէ. իսկ տենդենցիան – նաև «Առունկի» տենդենցիան էր:

«Առունկը» քարոզում է լուսաւորչական եկեղեցու պաշտօնեաներին՝ որ նոքա ներշնչւին մեր նախկին մեծ եկեղեցականների ազգային և մաքուր կրօնական և նորագոյն գիտութիւնների ոգով, իսկ լեզուի խնդրում՝ «Առունկը» բացարձակօրէն կանգնած է աշխարհաբարի կողմը և, մինչև անգամ, մեր բոլոր հայկական բարբառները ընդունում է աղբիւր մեր զրական լեզուի զարգացման: Արովեանցի «Վէրք Հայաստանին» ոգևորութեամբ գովելը, Պերճ Պռօշեանցի «Սօս և Վարդիթեր» վէպի տպագրութիւնը նոյն իսկ «Առունկի» գոյութեան առաջին տարւայ առաջին համարից, բժ. Բաստամեանցի (Սարգիս ստորագրութեամբ) Թիֆլիսի բարբառով Ֆէլետօնական զրոյցները «Առունկի» մէջ և այլն – այդ բոլորը ցոյց են տալիս, թէ ի՞նչ ժողովրդական ոգով էր ներշնչւած «Առունկը»:

Մենք ասում ենք թէ այդ մտքերը համարձակ էին, որովհետև այդ ժամանակ դեռ ևս ոչ ունէր մի փտած միտք, թէ հայերին յառաջդիմելու համար, երբ հարկաւոր են երկու բան՝ վաճառական լինել և զրաբար խօսել ու գրել: Ճիշդ է, որ լեզուի նկատմամբ խնդիրը արդէն սպասուած կարելի էր համարել «Հիւսիսափայլ»-ի և «Առունկ»-ի ժամանակ, բայց վիճաբանութիւնը դեռ վերջացած չէր: Այդ հայեացքները, որոնց դէմ հայկական մամուլի յառաջադէմներ-կայացուցիչները միշտ աշխատել են մաքառել, վաղուց արդէն իրանց ոյժը կորցրած կը լինէին, եթէ միայն այն մասը հայերի, որոնք օտար քաղաքներն են թափառած, գերիշխող տարրը չը լինէին կազմում և իրանց ձայնով խեղդում չը լինէին հայաստանցիների ձայնը:

Այդ օտարաբնակ հայերը, որոնք ահագին կոնտինգենտ են տալիս վաճառական դասակարգին, երկար ժամանակ իշխել են հայկական ողու վերայ. նոքա մշակել են քաղաքակրթութեան մասին հայեացքներ, որոնք ոչ մի կերպ չեն յարմարուած մի «խւրաբնակ» ազգի յառաջդիմութեան պայմաններին: Այդ օտարոտի հայեացքների խօսքատարն էին մի ժամանակ Հնդկաբնակ հայերը, որոնց դեվիզն էր՝ վաճառականութիւն և զրաբարականութիւն: Սակայն, եթէ այդ մտքերը կորցրել են իրանց իշխանութիւնը գրականութեան և առաջնորդող մամուլի մէջ, նոցա իշխանութիւնը դեռ չէ մարել նոյն իսկ «խւրաբնակ» հայերի փողատիրական դասակարգի մէջ, որը դեռ ևս շատ գործերում գերիշխանութիւն ունի միւս դասակարգերի վրայ: Յառաջդիմութիւնը այդ կողմից նորա մէջ է, որ այդ մտքերը չեն կարողացել իրանց համար օրգան ունենալու չափ հրապարակ դուրս գալ, թէպէտ և նոյն իսկ գրական շրջաններում այդ գաղափարները ունէին հետևողներ: Մենք կը չիշենք նոցանից ամենաանուանիին՝ Յովսէփ Շիշմանեանցը (Մերենց), որը, գոնէ իւր կեանքի վերջերում, խոստովանում էր, թէ հայերի փրկութիւնը փողի մէջն է: Շնորհակալ լինինք Աստուծուց, որ հին սերունդի միտքը կարող էր այնքան յառաջադիմել, որ այսօրուայ օրս մի այդպիսի միտք նոյնքան օտարոտի է թւում մեր ականջին, որքան օտարոտի կ'երևար մեզ, եթէ մի Հնդկացի հայ առաքելութեամբ գար մեզ մօտ լուսաւորութիւն քարոզելու:

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ

ՍԱՔԸ ԵՒ ԵՐԳԸ

ԼՕՆԳՖԵԼԼՕ-ԻՅ

ԼԵԻՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼ ԵԱՆՅԻ

(Longfellow. The arron and the song).

Ազատ օդում ես իմ նետը ձգեցի.
Նա սըլացաւ ընկաւ. բայց ո՛ւր—չը գիտեմ,
Որովհետեւ այնքան արագ նա թռուաւ,
Որ սըլաքըն անտեսների ինձ եղաւ:

Ազատ օդում ես իմ երգը երգեցի.
Նա սըլացաւ ընկաւ. բայց ո՛ւր—չը գիտեմ.
Այն ո՛վ ունի այնքան սրտես, վառ աչքեր,
Որ նըւագի թըռիչքին էլ հետևեր:

Շատ էր անցել այդ օրւանից և ահա
Կաղնու վերայ գըտայ նոյն ողջ իմ սըլաք,
Եւ իմ երգը՝ ըսկզբիցը մինչև վերջ
Նոյնպէս գըտայ բարեկամիս սըրտին մէջ:

Մօսկւա. 1889. Թ. 13 յունւարի:

ԱՆՁՐԵԻԱՅԻՆ ՕՐ

ԼՕՆԳՖԵԼԼՕ-ԻՅ

ԼԵԻՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

(Longfellow. The rainy day).

Օրը ցուրտ է, մըռայլ, տըխուր և մըթին.
Անձրև է թափւում, քամին շառաչում-շառաչում.
Ծառերը կը պչում են փըլւող պատերին,
Եւ հողմըն աւեր է ետիցը թողնում,
Եւ օրը մըռայլ և մըթին:

Կեանքըս ցուրտ է, մըռայլ, տըխուր և մըթին.
Անձրև է թափւում, քամին շառաչում-շառաչում.
Մըտքերըս կը պչում են իմ հէգ անցեալին,
Եւ թարմ իմ յոյսերը փըշրւում են օդում,
Եւ օրերըս մըռայլ և մըթին:

Հանդարտ կ'աց, իմ սիրտ, և մի տըրտընջալ.
Դեռ ամպի յետև փայլում է արև.
Միակ չէ տըխուր և խեղճ քո բաժին.
Ամեն մէկի կեանքը տեսնում է անձրև
Եւ օրեր մըռայլ և մըթին:

Մօսկւա. 1889 թ. 20 փետրւարէ:

ԻՆՔՆԱԳՈՅ ԱՂՔԱՏԸ

հեղ.

ԱԼԵԽՈՐԻ

Օրըն է մրուալլ, երկինքն ամպամած,
Կարծես խաբուսիկ ժրպտում է յոյսը
Մեռեալ բընութեան. և ո՞վ անկասկած
Կը յուսայ ևեթ տանել գըրաւը:

Երջանիկ կեանքի յուսով շողշողուն—
Նա է որ գէթ յուսոյ նշխարք հեռաւոր
Եւ կամ բեկորներ լուսոյ վառվառն
Հեշտալից կեանքն ունի տարփաւոր:

Եւ կամ որ հողմոց ալէկոծ ծոցին
Փետուրի նըման սահէ եթերով,
Կամ խըռովայոյզ ծովի երեսին
Նաւակի նըման փախչում է փութով:

Եւ կամ գիշատիչ ահարկու արծուից
Զերդ սոխակ դիմէ գըտնել ապաւէն,
Կամ ազատութիւն մութ գերող բանտից
Բանտարկեալի պէս կուզէ վրէժ ու քէն:

Թէ լի, ապահով կեանքիցը զրկւած՝
Որին խորթ է կեանքն առատ ու զեղուն,
Որին լի բարիք չէ իսկ վիճակւած
Կարօտութեան մէջ հեծէ օրն ի բոն:

Այո, խաբուսիկ ժըպտում է յոյսը
Այդ հէք, ինքնագոհ խեղճի երեսին.
Որի մէջ մեռած չէ ազատ սիրտը—
Նա գիմանում է բուռն կարիքին:

Նա տանում է իւր ցաւերն անվրդով
Ճակատագրի խիստ հարւածի տակ.
Բընութեան սրտին աշխոյժի խանդով
Ուրախ է երգում իւր անել վիճակ.
Աշխարհի օրէնք նա համարելով
Լոկ մի օրասպառ, կորճատեւ կատակ:

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(հայ տուրիստի յիշողութիւններից)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

«Թէպէտ և ոչ իցեմք բաւական ասել զամենայն չարին... սակայն և ոչ լուել կամիմք ծածկելով զվիշտս նեղութեանն, այլ աստուցութեան փոքր շատն, զի ձայնակիցք լիցուք այնոցն... զի և դու իբրեւ լուիցես՝ ոչ սակաւ արտասուս կեղուցուս ի վերայ ազգիս Թշուառութեան»:

«Ոչ բամբաստանէ՛ր մոռք, այլ ճշմարտութեամբ զէս իբացն ասելով՝ ոչ լուցից: Ոչ է կարծ՝ բնդոստուցեալ, և ոչ է լուք զարթուցեալ, այլ ես ինքնին անձամբ անդէն է տեղւոյն պատահեցի և տեսի և լուայ...»

ԵՂԻՇԷ:

Оглянись--зло вокругъ черезчуръ ужъ гнететь,
Ночь вокругъ черезчуръ ужъ темна!

Надсонъ.

Վաղուց է որ ես փափաղում էի ճանապարհորդել Թիւրքաց Հայաստանում, որի մասին առհասարակ իրականապէս շատ քիչ գիտենք և միայն ժամանակ առ ժամանակ կցկտուր, տխրալի լուրեր ենք ստանում: Ես ուզում էի «անձամբ անդէն ի տեղւոյն» տեսնել Թիւրքա-Հայաստանցու վիճակը. «զի այլ է զոր լսէ մարդ, և այլ է զոր տեսանէ հաստատուն իւրովք աչօք», եթէ խօսելու լինինք Նզի-շէի լեզուով:

Ձանազան պատճառներով, որոնց թւելը այստեղ աւելորդ է, ես չէի կարող 1888 թւի սեպտեմբերի 25-ից առաջ սկսել իմ ճանապարհորդութիւնը: Իմ զիտաւորութիւնը զլուս բերելիս ինձ հանգամանքները չէին նպաստում. ես չը կարողացայ ոչ մի ուղեկից

զտնել և առհասարակ ինձ չը յաջողեց զիւրացուցիչ միջոցներ ձեռք բերել:

Ես մտադիր էի ամբողջ մի տարի անցկացնել թիւրքաց Հայաստանում, պտտելով հետեւեալ մեր հին աշխարհներում՝ Բարձր Հայք, Տուրուքերան, Վասպուրական, որոնք Այրարատի և Սիւնիքի հետ կազմում են և այժմ, չը նայած բազմաթիւ եկեղոր ազգերի մուտքին, հայութեան սիրտը, կենդրոնը: Տուրուքերան և Վասպուրական, նախնի ժամանակներում, շրջապատում էին Վանայ ծովը և Բարձր Հայքի հետ միասին այժմ կազմում են երեք ընդարձակ վիլայէթներ (նահանգներ)՝ Էրզրումի, Բաղէշի և Վանայ: Այդ վիլայէթները միայն մօտաւորապէս պահպանել են հայոց վերոյիշեալ նախնի նահանգների սահմանները, այսինքն՝ Բարձր Հայք մօտաւորապէս այժմ Էրզրումի վիլայէթն է, Տուրուքերան՝ Բաղէշի (Մշոյ), Վասպուրական՝ Վանայ: Բայց ինչպէս ցետոյ կը տեսնէք, ինձ չը յաջողեց բոլոր այդ վիլայէթներում պտտել:

Յիշողութիւններս գրելիս զուրս չը ձգեցի իմ ճանապարհորդութեան այն մասը, որը վերաբերում է մինչև սահմանադուլը՝ Ռուսահայաստանով անցած տեղերին, որովհետև այդ տեղերը (գլխաւորապէս Կարսի նոր նւաճած երկիրը) հետաքրքրական են, իբրև նոր ռուսաց ձեռքն անցած թիւրքաց Հայաստանի մի մասը. դա մի, այսպէս ասած, նախածանօթութիւն է Տաճկաստանի հետ: Ուղեորութեանս նկարագիրը յարմարութեան համար կը բաժանեմ երկու մասի. I. Նրևանից—Կարս, Սարը զամըշ, Ղարաուղան—(«Մինչև սահմանը») II. Սահմանադիւսից—Էրզրում, Բայբուրտ, Գիւմլիշխանէ, Տրապիզոն, Բաթում, («Թիւրքաց Հայաստանում»):

Ստիպւած եմ մի քանի մանրամասնութիւններ թողնել: Սակայն ոչինչ մխիթարական մեզ համար մի՛ սպասէք և՛ այդ թողածներին: Աւելորդ չէր լինի իմ կողմից, ի վերջոյ, նկատել որ ոչ մի, ամենաչնչին անդամ, չափազանցութիւն կամ փաստերի տենդենցիօզ լուսաւորութիւն ես ինձ թոյլ չեմ տւել պատմելիս:

I.

Մ Ի Ն Ձ Ե Ի Ս Ա Ն Մ Ա Ն Ը .

1888 թւի յունիսի վերջերին հասաջ Մօսկւայից իմ ծննդավայրը՝ Գողթան գաւառի (այժմ Օրդուբաթեան բաժին) գիւղերից մինը: Սեպտեմբերի 25-ին այդ տեղից եւ ուղևորւեցի Նրեան:

Ճանապարհը մինչև Նախիջևան ընկած է նախ՝ ամաջի ձորերով, որոնք շրջապատւած են կամ լերկ ժայռոտ սարերով կամ աւազածածկ բլուրներով, և յետոյ՝ անապատ դաշտերով, որի վրայ ցըրւած են օաղիսի պէս կանաչադարդ գիւղեր: Զրի պակասութիւնից մեծ տարածութիւններ կորչում են բոլորովին ապարդիւն: Նրեանին մօտենալիս բնութիւնը աւելի գւարթ կերպարանք է ստանում շնորհիւ մարգագետինների, հիանալի մշակւած հողերի, խիտ դրւած, ծառաշատ և այգիներով պատած գիւղերի, արևատական անտառիկների և այլն: Այդ բոլորը տեսնելիս հեշտ է համոզւել, թէ ի՞նչ հրաշքներ կարող է անել հայ աշխատասէր շինականը, եթէ ունենայ խաղաղութիւն, ապահովութիւն, ոռոգելու համար ջուր և այլ յաջող պայմաններ: Անվերջ պատերազմների և արշաւանքների ժամանակ թուրքերը խլել են հայերից ամենալաւ հողերը դաշտային տեղերում: Թուրք բէգերը և խաները այժմ էլ ահագին կալւածների տէրեր են: Շարուր-Նարալագեազի հիանալի դաշտը գլխաւորապէս բռնւած է թուրքերով: Զը նայած բոլոր յաջող պայմաններին և մի յայտնի տենդենցիական յարաբերութեան դէպի նրանց, նոքա հայերից ընդհանրապէս ստոր են տնտեսական կողմից և մանաւանդ մոտաւոր զարգացումով:

Հին-Նախիջևանից մինչև Նրեան կարգին ճանապարհ չը կայ: Մի քանի տարի է որ փորձ են անում խճուղի շինելու: Ճանապարհին իմ ուշադրութիւնս գրաւեցին հայ ու թուրք գիւղացիների խմբերը, որոնք կեսօրւայ արեգակի կիզիչ ճառագայթների տակ, թանձր թողի մէջ կորած, երես ու ճակատից առուի նման քրտինք թափելով, մի քանի եասաուլների հսկողութեան տակ, աշխատում էին խճուղու վրայ:

Սեպտեմբերի 29-ին գիշերը հասաջ Նրեան, ուր բաւական

ձանձրալի օրեր պիտի անցկացնէի, մինչև որ անցաթուղթ ստանալի ծանկատան զնալու։ Այդ ժամանակամիջոցում ես տեսայ «Սարգարի պալատը», որը պահպանուում է իբրև մի պատմական հնութիւն ժամանակի կորուստից։ Բաւական է այդ թուրքերի կարծիքով «հրաշալի պալատը» տեսնել՝ հասկացողութիւն կազմելու համար պարսկական անճոռնի, ողորմելի ճաշակի մասին։ Գլխաւոր դահլիճի պատերը և առատաղը ծածկած են հայելիների փոքրիկ եռանկիւնի կտորներով և անճոռնի ծաղիկների նկարներով ու մի քանի խաների պատկերներով։ Մի պատուհան, գոյնզգոյն ապակիներից կազմած, նայում է դէպի քարափի (որի գլխին պալատն է) ստորոտում գոռող Զանգուն և գետի միւս ափին գտնուող «Սարգարի բաղը»։ Բացի այդ գլխաւոր սենեակից կան մի քանի փոքրիկ, ցած, դաճած, ողորմելի սենեակներ էլ, որոնք աւելի պահարանների են նման, քան թէ մի Սարգարի պալատի սենեակներին։

Հոկտեմբերի 8-ին ես ստացայ անցաթուղթը և միւս օրը, առաւօտեան, ֆայտօնով ուղևորւեցի Էջմիածին, մի վաղարշապատցու հետ միասին։ Մենք անցնում էինք մի քանի զիւղերով և ամալի դաշտերով, որոնց մեծ մասը վանքի կալածներ են։ Ճանապարհի աջ կողմում ինձ հետաքրքրեց մի երկար տարածութեան վրայ ձրուող ջրանցք (կանալ)։ Բանից դուրս եկաւ, որ այդ ջրանցքը երբէք գործածութեան մէջ չի եղել, այլ նախկին կաթուղիկոմներից մինը բաւականին գումար մխելով՝ կամեցել է այդ ջրանցքով ջուր հասցնել ուղեղիւ վանքապատիւն այն մեծ տարածութիւնները, որոնք, ջրազուրկ լինելով, բոլորովին ամալի ու ապարդիւն են կորչում։ Գովելի՝ գործ. սակայն, ինչպէս առհասարակ սովորական է մեզանում, նախ քան այդ ձեռնարկութեան իրագործումը, չէ ուսումնասիրւում կանխապէս հարցը հմուտ և տեղեակ մասնագէտներից, այլ ինչպէս իրանց խելքն է կտրում, այնպէս էլ կարգադրում են ջրանցքի փորելը։ Նւ ահա, ահադին ծախսեր անելուց ու գործը վերջացնելուց յետոյ, համոզւում են որ ջրանցքը ջուր չի հասցնում տեղը, անպէտք է։ Ժողովրդի կոպէկները ապարդիւն մխելուց վերջը, ձեռք են քաշում գործից, թողնելով միայն անհեռատես գործի տխուր յիշատակը. լուռ վկան՝ ահա՛ այդ անպէտք ջրանցքը...

Նեուռից, հսկայ Մասիսի և Սրագածի ստորոտներում փռւած

դաշտում, դալար այգիների և ծառերի կանաչ սաղարթների միջից երևացին վանքի դմբէթները: Մի անսպասելի, անսխորժ տպաւորութիւն, մի կատարեալ հիասթափումն տիրեց ինձ, երբ տեսայ զանդակատների և դմբէթների կարմիր ներկած դուռները և սպիտակեցրած պատերը: Այդ բոլորովին չէր «սաղում» վանքի պատկառելի վեհութեան ու պարզութեան... Անցնելով ս. Հովսիսիմէի և ս. Գալանէի այժմ խարխուլ, անխնամ վանքերի մօտից՝ մտանք Էջմիածին: Վաղարշապատի գլխաւոր փողոցի երկու կողմից շարւած են բաւականին գեղեցիկ, կոկիկ, եւրոպական ճաշակով շինած տներ: Հարց ու փորձից իմացայ, որ այդ գեղեցիկ տները զանազան եպիսկոպոսների և վարդապետների ազգականներին են պատկանում և շինել են, երբ այդ սրբազանները և սուրբ հայրերը, թողնելով իրանց աղքատ ծնողներին ու ազգականներին՝ հրաժարւելով բոլոր աշխարհայինից՝ նւիրել են իրանց ազգին և եկեղեցւոյ ծառայելուն...

Էջմիածնում ես իջայ իմ ուսանողական ընկերներիցս մէկի մօտ: Մեծ էր զարմանքս և ուրախութիւնս, երբ մէկի տեղ երեքին պատահեցի: Բոլորն էլ նոյն տարի հրաւիրւած էին ձեմարանը ուսուցչութեան:

Էջմիածնում մի քանի օր մնացի. ծանօթացայ նորա նշանաւոր թէ՛ հնութիւնների և թէ՛ նորութիւնների հետ: Առ հասարակ տրխուր տպաւորութիւն թողեց իմ վրայ Էջմիածինը: Ուր կարծում էի տեսնել փառահեղ հնութիւններ, վեհ, պատկառելի շինութիւններ՝ տեսայ անխնամութիւնից քայքայւած և քայքայող հին շինութիւնների խարխուլ, փլուղ, թշառ սուերները: Ուր կարծում էի հայկական գեղարւեստի, ճաշակի նմուշներ տեսնել՝ տեսայ, այն էլ Մայր Աթոռի տաճարում, անզարգացած, անձոռնի, պարսկական ճաշակի ներմուծումը: Բայց այդ դեռ բաւական չէ: Ոչ պակաս տրխութիւն է պատճառում հային, երբ նա տեսնում է վանքի կալաճների անխնամ դրութիւնը: Եթէ կալաճների տնտեսական վիճակը յանձնէր մի քանի գիւղատնտեսներից կազմած «վանքաեկեղեցապատկան կալաճների վարչութեան», որը լինէր մեր հոգեւոր կառավարութեան մի առանձին ճիւղը, կարելի կը լինէր կարգ ու կանոն մտցնելով և խելացի մշակութեամբ մի քանի տասնեակ անդամ աւելացնել այժմեան չնչին եկամուտները և ազատւել այն ան-

իշխանութիւնից, որի շնորհիւ միայն զանազան ծակ ջէբեր են լրցուում: Վանտնաւոր տնտեսական կառավարութիւնը ոչ միայն կը ծածկէր այդ ճիւղի՝ «վանքա-եկեղեցապատկան կալւածների վարչութեան» ծախսերը, այլ և մի քանի տասնեակ անգամ կ'աւելացնէր եկամուտները: Հիմա այդ կալւածները կամ ամենաչնչին կապալադրամներով են տրւած մասնաւոր անձերի կամ նոցա հսկողութիւնը սուրբ հայրերի ձեռքում է, որոնք ի հարկէ ոչինչ հասկացողութիւն չունին դիւղատնտեսութեան մասին: Աերոյիշեալ բարենորոգութիւնը մոցնելուց յետոյ մեր սուրբ հայրերին և սրբազաններին, հաւատացէ՛ք, առանց տնտեսական ըզբաղմունքների էլ, բաւական գործ է մնում.— բուն վանքերի կառավարութիւնը, շրջակայ հայ ժողովրդի հովուութիւնը, ազքատ ու որբ շինական մանուկների համար վանքերում դպրոցներ պահելը և, մի խօսքով, իրանց բարձր բարոյական կոչման պատշաճ գործունէութիւնը:

Փորձեր, ասում են, եղել են Եջմիածնի կալւածների համար գիւղատնտեսներ բերելու. բայց դոքա ամեն բան ուղեցել են գլխիցը սկսել, իսկոյն և եթ ահագին անօգուտ ծախսերի մէջ են գցել վանքը, նոր մեքենաներ և գործիքներ բերել տալով, որ մի քանի փորձերից յետոյ, դէն են գցել նոցա մի որ և է անկիւն, առանց այլ ևս յիշելու նոցա մասին, իւրեանք էլ ընկղմել են նախորդների անգործութեան ու թմրութեան մէջ: Այդ տեսնելով, հոգեւոր իշխանութիւնը ձեռք է վերցրել գիւղատնտեսներից: Բայց, համարձակւում ենք կարծելու, որ այդ անցաջող փորձերը դեռ ոչինչ են ապացուցում: Նախ և առաջ պէտք է մի քանի ձեռնհաս անձերից յանձնաժողով կազմել, որը ուսումնասիրէ գործի էութիւնը, պարզէ կալւածների ներկայ թշւառ վիճակը և յետոյ, ուսումնասիրութեան հիման վրայ, կարելի կը լինի իմանալ այն միջոցները, որոնք հարկաւոր են ազատելու մեր վանքա-եկեղեցապատկան կալւածները նոցա ներկայ ընկած, անմխիթար վիճակից:

Ես տեսայ Վաղարշապատում Ներսէսի հռչակաւոր անտառը ու լիճը: Նոր սերունդը, ինքը չը կարողանալով մի նոր բան ստեղծել, զոնէ եղածն էլ է պահպանէր. բայց անտառը այժմ մատնւած է կատարեալ անխնամութեան: Այցելեցի նոյնպէս և թանգարանը, ուր բացի եկեղեցական հազուստներից և մի քանի դրամներից՝ ոչինչ, կամ համարեա՛ր ոչինչ պատմական հայոց հնութիւններ չը գտայ:

Տեսայ և Վէորգեան ձեմարանը, միակ մխիթարական հաստատութիւնը էջմիածնում: Յոյս կայ որ ներկայ լաւ ուսուցչական խմբի և կանոնաւոր վարչութեան շնորհիւ, նա լիովին իրականացնէ այն մեծ յոյսերը, որ ունի ազգը նորա վրայ: Յանկալի է միայն, որ ուսումնի ու կրթութիւնը այնտեղ աւելի որոշ և ժամանակակից պահանջներին աւելի համեմատ ուղղութիւն ունենար. «աւսուցութեան զգիտութիւն ի փրկութիւն անձանց և ի փառս ամենայաղթ եկեղեցւոյ», ասում է վարդապետի իդէալական տիպարը՝ Նղիշէն: Անուրանելի է, որ մեզանում զարգացած ու լուսաւոր խելքի տէր վարդապետների մի կատարեալ սով է. բայց ի՞նչ անել. գուցէ նախ պէտք է մոցնել անխիստութեան և կամայականութեան մատնուած վանականների կեանքի մէջ օրինաւոր կարգ ու կանոն, և յետոյ բարձրացնել վարդապետացուների մտաւոր զարգացման աստիճանը, այնպէս որ նոքա համապատասխանէին «վարդապետ» բառի բուն նշանակութեան: Մեր ամենամեծ թշնամին՝ տգիտութիւնն է, խաւար ու նեղ հասկացողութիւնը իրերի մասին:

Մի քանիսները կարծում են որ բաւական է ձեմարանից նոր աւարտած աշակերտներին վարդապետ ձեռնադրել և ահա մենք կ'ունենանք կարգին վարդապետների մի խումբ. դորա համար պէտք է միայն նորաւարտ, բոլորովին անփորձ և խալ աշխարհահայեցողութիւն ու զարգացում ունեցող 20—22 տարեկան երիտասարդներին խուցեր մոցնել, վանքերում փակել: Ի հարկէ, մի յայտնի չափով, այդ հոսանքը գուցէ օգտակար լինի, բայց նորա ազդեցութիւնը հազիւ թէ մեծ լինի. այդ զարգացման աստիճանով նոր վարդապետները անկարող կը լինին իրերի և հանգամանքների խորքը թափանցել և ինչպէս հարկն է կառավարել (չէ՞ որ նոքա են մեր երարխայի պաշտօնեաները), հովել իրանց ազգը: Բացի այդ, վարդապետը կեանքի մէջ իր եսի համար վայելչութիւններ չը փնտռող մի անձն է, որը, հրաժարելով բոլոր աշխարհային զւարճութիւններից, բոլոր եսական հոգսերից ու շահերից՝ նւիրում է իրան միայն դադափարի ծառայելուն, ունենալով կամ ասկետական (անապատական) իդէալ, կամ ժողովրդի համար զործելու, զոհելու նպատակ. ժողովուրդը նորա ընտանիքն է, ժողովրդի շահերը նորա անձնական շահերն են: Բայց ի՞նչպէս կարող են աշխարհային, նեղ անձնական ձգտումներից ու վայելչութիւններից հրաժարել դեռ բոլորովին կեանքին անծա-

նօթ, անփորձ, վայելչութիւններին կարօտ 20—22 տարեկան աշակերտական նստարանները դեռ նոր թողած պատանիները: Թո՛ղ նախ և առաջ դոքա վարժապետներ և քահանաներ դառնան, ցրեն զիւղերով ու քաղաքներում, ուսուցանեն, շփեն ժողովրդի հեռախօթանան կեանքի հետ, գործեն և յետոյ իրանց հասունացած, փորձած խելքով և երբ այլ ևս իրանց անձնական շահերը, կրքերը չեն կապում նոցա աշխարհի հետ, այլ լոկ գաղափարի համար են ուզում գործել՝ հեռանան աշխարհային հոգսերից, վարդապետներ ձեռնադրւեն և նւիրեն ազնիւ սրտով, բոլոր եռանդով, առանց շահամոլական և սնափառական ձգտումների իրանց ընտրած նպատակին՝ գործել յօգուտ ազգի և եկեղեցւոյ:

Բայց ժողովրդին օգտակար լինելու համար պէտք է վարժապետը և քահանան զարգացած մարդիկ լինին, ընդհանուր, լայն զարգացման տէր մարդիկ:

Բոլորովին ուրիշ խնդիր է նոցա նիւթական դրութիւնը բարելաւելը:

Իսկ լայն զարգացումին, բացի ընդհանուր պատմութիւնից և գրականութիւնից, մեծապէս նպաստում են և բնական գիտութիւնները: Մինչդեռ վերջին ժամանակներս ձգտում է նշմարւում կրճատել ընդհանուր զարգացուցիչ առարկաները, նա մանաւանդ բնական գիտութիւնները և տալ ձեմարանցիներին նեղ, սոսկ աբեղայական կրթութիւն և ուսում, երբ պէտք էր մինչև անգամ մի քանի նոր առարկաներ էլ մտցնել: Վարժապետը և քահանան ժողովրդի մըտաւոր խաւարում բացի վառ ճրագներ լինելուց, որ փարատեն տրդիտութիւնը, սփռեն համերաշխութիւն, լոյս և բարոյականութիւն՝ պէտք է նաև տգէտ ու աղքատ ժողովրդի, գիւղացու օգնող-խորհրդատուները լինէին: Առողջապահական ու գիւղատնտեսական օգտակար տեղեկութիւնները, խորհուրդներն ո՛ւմից կարող է լսել շինականը, եթէ ոչ իր վարժապետից կամ քահանայից. իսկ դորա համար այդ վերջինները պէտք է իրանք ունենան այդ գիտութիւններից տեղեկութիւններ. իսկ այդ գիտութիւնների հիմունքները հաստատւած են բնական գիտութիւնների անյողողող, հզօր, մարդկանց յառաջադիմութիւն ու յաղթութիւն տւող ձշմարտութիւնների վրայ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ առողջապահութիւնը դեռ ևս

բժշկականութիւնն չէ: Առողջապահութիւնը, որի նպատակն է ցոյց տալ առողջութիւնը պահպանելու միջոցները, անհրաժեշտ է ամեն մարդու համար նոյն չափով, որքան զրել ու կարգալը. իսկ բժշկականութիւնը (նեղ մտքով թերապիան) ցոյց է տալիս միջոցները՝ վերականգնեցնելու, բժշկելու խանգարւած, նորմալ (կանոնաւոր)՝ դրութիւնից շեղւած առողջութիւնը, և դա արդէն բժիշկների մասնագիտութիւնն է:

*
* *
*

Հոկտեմբերի 12-ն էր. մի պարզ, գեղեցիկ աշնանային առաւօտ: Ընկերոջս տան մօտ կանգնած էին երկու զիւղացի իրանց քնձռոտ սպիտակ-մոխրագոյն ձիերով. զիւղացիներից մինը հայ էր, միւսը թուրք: Դոքա պէտք է ինձ հասցնէին Ալէքսանդրօպօլ: Գնալ էջմիածնից ուղղակի Վան՝ Եղդիր-Բայազէդով, առանց քարվանի կամ զինւած խմբի, փորձւած մարդկանց կարծիքով, շատ վտանգաւոր է, որովհետեւ պէտք է անցնել Աբաղայի դաշտով, որը զոնւում է Պարսկա-Տաճկական սահմանի վրայ և բռնւած է աւաղակաբարոյ քրդերի հրոսակներով: Ես միայնակ էի, ուստի մնում էր զնալ Ալէքսանդրօպօլ և Վարս և, եթէ այնտեղ ընկեր պատահի, Թիւրքիա գնալ՝ կամ Ալաշկերտով անցնել Վան կամ ուղղակի զնալ նախ Վարին: Տալով իմ մնաք բարեաւս էջմիածնի բարեկամներին և առնելով նոցա բարեմաղթութիւնները, ես հեծայ թուրքի ձին, որը աւելի աշխոյժ էր երեւում. իսկ իմ փոքրիկ բռնս՝ մի փոքրիկ չեմօզան և մի փոքրիկ խուրճին՝ բարձեցին հայ զիւղացու ձիու վրայ: Այդ երկու անգէն ձիասպանների հետ ես ճանապարհ ընկայ դէպի Ալէքսանդրօպօլ: Ուղեցոյցներս ընտրել էին Արագածի հարաւ-արեւմտեան լանջով՝ Մաստարայի մօտից անցնող ճանապարհը, որը, նոցա ասելով, թէեւ աւելի դժւար ու երկիւղալի, բայց աւելի մօտ էր: Ես ունէի հետս միայն երկու բեւօլներ:

Ճանապարհի երկու կողմին, արտերում, զիւղացի կանայք ու աղջիկներ բամբակ էին հաւաքում: Մի քանի օտեղ հայ շինականները իրանց նահապետական ամենապարզ կազմութիւն ունեցող արօրով, լծած եղներ ու գոմէշներ՝ երկիրն էին մշակում, արտաշայտելով իրանց զգացմունքները թուրքերէն երգերով: Մենք անցնում էինք հայ, թուրք կամ խառն ազգաբնակչութիւն ունեցող աղքատ

տիկ զիւղերով: Քանի հեռանում էինք Վաղարշապատից, այնքան բնութիւնը ամալի կերպարանք էր ստանում: Ծառեր և այգիներ այլ ևս չէին պատահում, զիւղերի տեսքը աւելի թշւառ էր դառնում:

Ինչպէս շինութիւնների նիւթը, նոյնպէս և տեղափոխելու միջոցները Հայաստանի զանազան կողմերում տարբեր են և կախած տեղային, բնական պայմաններից: Ուր որ սարերը մօտ են, քար շատ կայ՝ տները շինւած են անտաշ քարերից ու կաւից կամ կրախառն ցեխից, ամենաանճոռնի, ողորմելի ձևով. ուր քար չը կայ, ինչպէս, օրինակ, Հին-Նախիջևանի ու Շարուր-Վարալագեաղի դաշտերում՝ տները, ինչպէս և այգիների պատերը, շինւած են կաւից և հողից: Փայտը առհասարակ շատ քիչ է գործածւում շինութեան համար՝ նորա սակաւութեան պատճառով: Իբրև ծանրութիւններ տեղափոխելու միջոցներ քարքարոտ ու լեռնային տեղերում, օրինակ՝ Գողթնում, ծառայում են ձին, ջորին ու էշը. սայլեր չը կան: Իսկ Հայաստանի աւելի լեռնադաշտային և տափարակ տեղերում տեղափոխութեան համար գործ են ածում նահապետական սայլերը, լծած զոմէշներով կամ եզներով, կամ թէ ուղղակի հէնց եզներին ու զոմէշներին բեռներով: Քանի հեռանում էք Արարատեան դաշտից դէպի Նիրակ ու Բարձր Հայք, այնքան սակաւ էք պատահում տեղափոխելու և առհասարակ մշակութեան համար ուրիշ անասուններ, բացի եզներից և զոմէշներից: Սայլերի (արաբա) կազմութիւնը բոլոր կովկասեան ազգերի մէջ միակերպ է: Հետաքրքրական է նկատել այն փոփոխութիւնը, որը սակաւ առ. սակաւ մտնում է այդ սայլերի կազմութեան մէջ, ուսաց ազդեցութիւնից: Մանր, մի քանի հաստ տախտակներից միապաղաղ շինած ակների տեղ, մեծ քաղաքներին մօտ զիւղերում, սկսում են գործ ածել աւելի թեթեւ, եւրոպական ձևի անիւներ: Բայց դեռ այս նոր տեսակի անիւները անշարժ են ամրացրած արաբի ծալրերին, ինչպէս և առաջւայ նահապետական ակները, այնպէս որ ունին է պտուռում և պտտեցնում իր հետ անիւները և ոչ թէ սանին է անշարժ մնում, իսկ անիւները պտտւում նորա շուրջը:

Քարքարոտ, հրաբխային հետքերով ծածկած ճանապարհը քանի գնում բարձրանում էր: Արագածի լանջին ցրւած զիւղերը շատ

ողորմելի տեսք ունին: Առհասարակ բոլոր շրջակայքը, զուրկ ծառերից, ահագին հրաբխային ժայռերի կտորներով ու քարերով ծածկած սև հողը, ամալի, խուլ ձորերը, ողորմելի խրճիթների հեռամասին, մի առանձին տխուր տպավորութիւն են թողնում մարդու վրայ: Ահա՛ ճանապարհի ձախ կողմին, բարձրութեան ստորոտում, երևում են մի հին հայոց եկեղեցու աւերակներ, որոնք լուելեայն պատմում են այժմ նորա մօտ դանւող թրքաց իրինդ գիւղի անցեալը: Այդպիսի աւերակներով ծածկւած է մեր հայրենիքը: Այդ փլատակները անմոռնչ վկաներ են նախնի հայաշատութեան և մեր ազգի բարգաւաճ անդառնալի օրերին: Շատ տեղերում, ուր այժմ ազգաբնակչութիւնը թուրք է, բացի եկեղեցիների, վանքերի ու բերդերի փլատակներից, հողի տակ կարելի է գտնել և հին հնձաններ, որոնք ի հարկէ թուրքերին չէին կարող պատկանել: Ոչ միայն հնութեան այդ շօշափելի, աչքի ընկնող հետքերը, այլ նաև շատ տեղերի հայկական անունները նոյնպէս պատմում են անցեալի մասին. բաւական է, օրինակի համար, յիշել այստեղ Վանանդ, Դաստակ, Օձօփի (թուրքերի արտասանութեամբ Ուստուփի) այժմ թրքաբնակ գիւղերի հայկական անունները հէնց միայն Գողթնում...

Նրեկոյեան հասանք Արմզլու հայ գիւղը: Ալէքսանդրօպօլի դաւառի և Կարսի երկրի (ОБЛАСТЬ) գիւղերը մի ընդհանուր կերպարանք ունին. բլրանիստ կամ տափարակ տեղերում զետեղւած ծառազուրկ գիւղեր են, որոնց անտաշ քարերից և ցեխից շինած ողորմելի, որջանման խրճիթները, խոտադէղերը և աթարների բուրգերը (պիրամիդ) տալիս են մի բնատուր տեսք: Այդ գիւղերի ժողովուրդը շատ տգէտ, բիրտ և աղքատ է: Համարեա բոլորը ուսումնարաններից զուրկ են: Արմզլու գիւղը ունի մի փոքրիկ եկեղեցի և թէպէտ համեմատաբար ունեւոր գիւղերից է, բայց ուսումնարան չունի:

Թուրք ձիապանս յայտնեց, որ այդ գիւղում պէտք է գիշերենք: Մենք իջանք մի ունեւոր գիւղացու տան առաջ: Այդ տունը մի քառակուսի ցածր շինութիւն էր, անտաշ քարերի և կաւի մի կոռտակում, լուսամուտներից բոլորովին զուրկ, հողածածկ կոռւրով: Տան տէրը ներս տարաւ մի նեղ ու մութ «շվաք», բաց արեց մի դուռ շվաքի մէջ և մենք մտանք մի խաւար տեղ. հոտը և անասունների փունջոցը իմացրեց որ գտնուին եմ: Գոմի մի անկիւնը ա-

դօտ լուսանորած էր: Դիմեցինք այնտեղ. դա, հիւրերի համար շինած բաժանմունքը, օդանոց էր, մի անկիւնում: Այդ քառակուսի տարածութիւնը շրջապատող երկու պատերը (օդայի մուտքից դէմ ու դէմը և ձախ կողմինը) գոմի ընդհանուր պատերի շարունակութիւնն էին, բայց այդ մասում արբատաշ քարերից շինած. իսկ միւս երկու պատերը, որոնք բաժանում էին օդանոցից, ցածր էին և գերաններից ու սիւններից շինած. մի դռան նման անցք տանում էր օդանոց: Մուտքի դէմուկէն գտնւող պատում քարերից շինած էր բուխարին: Արբատաշ քարերի վրայ մի քանի կոպիտ քանդակներ էին երևում: Օդայի մուտքից մինչև բուխարին տանում էր մի նեղ անցք, որի երկու կողմից, օդայի բոլոր երկարութեամբ, գետնից մի փոքր բարձր շինւած էին քարից ու կաւից երկու թախտաձև «սաքու» կոպիտ բրդեայ «քէշաներով» ծածկած: Առատաղը գերաններից ու տախտակներից էր, մէջտեղում երեք փոքրիկ ծակ կար, որտեղից լոյս ու թարմ օդ է նոնում գոմը. բայց այդ փոքրիկ ծակերն էլ ձմրան ժամանակ ծածկում են: Մի փոքրիկ նաւթի թիթեղեայ լամպ, առանց ապակու, կնալով աղօտ լուսաւորում էր մութ օդանոց:

Բաւականին ցուրտ էր: Ես տեղաւորւեցի «սաքուններից» մէկի անկիւնում, բուխարուն մօտ: Նրկու տանտէր եղբայրներից մէկը բերւաւ աթարների մի քանի աղիւս, դարսեց բուխարում և վառեց, նախ կրակելով «հուսը» (փշոտ փոքրիկ թուփ): Օդանոցի իսկոյն լցեց «դէղացիներով» բոլորը կոշտ, բիրտ, պարզ սարըցի հացի առնական դէքերով տղամարդիկ, զիններին ահագին փափախներ, հազած ոչխարի մուշտակներ կամ բրդեայ չուխաներ: Շատերը հէնց ինչպէս երի բանում էին, այնպէս էլ եկել էին, զիններին մի կեղտոտ թաշկինակ, ծայրերը կապած ծոծրակի կողմից, կապանների թւերը վեր քաած, կոշտ, ուժեղ ձեռները մերկացրած: Բոլորը նստոտեցին, ով ինչէս յարմար էր գտնում, սաքունների վրայ (որոնք նստարանների և մահճակալների տեղ են). նոքա ծխում էին, հետաքրքրութեամբ իձ ոտքից ցզլուխ դիտում, իրար մէջ նկատողութիւններ անում, խօսւում, փնթփնթում...

Ես հետս թէյ ու շաքար էի վերցրել: Ունեւոր տանտէրերիս խօսքն անցաւ մի չալդան և երեք բաժակ: Չալդանը լիքը ջրով դրւաւ վառւող աթարների վրայ և երբ մի քանի ժամանակից

յետոյ թէյլ պատրաստ էր, հերթով բոլորս էլ խմեցինք: Այս կողմերի (Ալէքս. և Կարս) գիւղացիները միայն բացառիկ զէպքերում են թէյ գործածում և առհասարակ այդ տգէտ, աղքատ ժողովուրդը ապրուստի և կեանքի շատ սահմանափակ պահանջներ ունի: Ուրիշ տեսակ դժւար էլ է սպասել, քանի որ ամբողջ տարին շարշարելով և՛ ինքը և՛ իւր անասունները, հազիւ հազ է գիւղացին մուտք ու ելքի ծայրերը իրար հասցնում:

Գիւղացիք շատ էին հետաքրքրւում զինւորակոչութեան կանոններով, որովհետեւ վիճակահանութեան ժամանակը մօտնում էր: Ամեն մէկը նոցանից մի հարց էր առաջարկում ինձ: Նս, ինչքան որ ինքս էի ծանօթ կանոնների հետ, բացատրում էի և վերջը նոցա ասացի՝ թէ այդ բոլոր կանոնները թարգմանւած են հայերէն:

—Աղայ, ո՞վ մեզ համար կարգաց, մեր գիւղում՝ կարգացող չը կայ:

—Տէրտէր խօմ ունի՞ք:

—Ե՛հ, մեր տէրտէրը էդպիսի բաներ ի՞նչ գիտաց:

Ահա՛ ձեզ մի կարգին վարժապետի կամ քահանայի բացակայութիւնը: Ահա՛ ձեզ ժողովրդի ամենատարրական ուսումից էլ զուր լինելը:

Թէյից յետոյ տան մշակ-ծառան (նօքարը) բերաւ մի լաջն տախտակ, որը զրեց կամուրջի ձևով երկու սաքունների ծայրերին և ադ «սեղանի» վրայ, առանց սիւնոցի, շարեց մի քանի լաւաշ, զրեց երկու աման ոսպէ ճաշ և մի երկու փայտեայ ներկած զգալ: Ինձ համար բերած էին մի երկու հաւկիթ և մի աւանձին տեսակ պանր, որը ես կեանքումս առաջին անգամ էի տեսնում. այդ «ձիլ» անունով պանրի տեսակը կազմւած է միմեանց կպած պանրի թելի բարակ շերտերից և բոլորովին համ չ'ունի. ես չը կարողացայ ուտել: Սեղանին մասնակցում էին երկու տանտէր եղբայրները և իմ ձրպան Մանուկը. թուրք ձիապանը գնացել էր մօտակայ թուրքի գիւղում գիշերելու: Միւս գիւղացիները իրանց տեղերում նստոտա նայում էին մեզ վրայ և շարունակում իրանց խօսակցութիւնը, որ, կամաց կամաց դարձաւ իրանց գիւղական գործերին: Նոքա զանգատւում էին հողի մեծ պակասութեան, քրդերի (չօբանքեարների) ներեսութիւնների և մանր-մուկը պաշտօնեաների հարստահարու-

թիւնների համար: Մի առանձին աննպաստ կարծիք էին կազմել զիւղացիք մեր իրաւաբանների, դատաւորների մասին:

Քրդերը, այդ աւազակաբարոյ վայրենի ցեղը, կատարեալ Աստուծոյ պատիժ է խեղճ հայի համար: Գարնան երբ նոքա իրանց հօտերով բարձրանում են Արազածի արօտատեղերը, կամ աշնան վերջերին իջնում են այդ արօտատեղերից՝ մեծամեծ փլատներ են հասցնում հայ գիւղացիներին, փշացնելով նոցա ցանքը, հունձը, արածացնելով նոցա արօտատեղերում, զողութիւններ անելով և այլն: Գիւղացիների զանգատները առհասարակ մնում են առանց հետեւանքի:

—Ինչո՞ւ ինքներդ չէք ղիմաղրում, հարցրի ես:

—Աղա՛յ, մենք ռաշպար մարդիկ ենք, մեզ ի՛նչ կը սաղի զոդ, աւազակ քրդերի հետ զլուխ դնել. այդ անիրաւները ոչ հունձ ունին, ոչ արտ, ոչ ցանք, ոչ տուն. այսօր իրանց հօտերով այստեղ են, վաղը քշեցին դնացին մի ուրիշ տեղ: Եթէ մենք հակառակենք, դոքա զիշերները կը գան կ'այրեն մեր խոտերի դէզերը, մարազները, կը խլեն մեր տաւարը, մի քարի տակից գնտակահար կ'անեն...

—Գիշերները ձեր միջից պահապաններ զրէք թէ՛ զիւղի և թէ արտերի համար:

—Զի՛ լինում, մեր ժողովուրդը իրար չեն պահում...

Կամաց կամաց գիւղացիք ցրւեցան: Տանտէրերս նոյնպէս հեռացան ընտանիքի բաժանմունքը (զլխատուն), որը թէև գտնւում է գոմի հետմի ընդհանուր կտուրի տակ, բայց բոլորովին բաժանւած է նորանից: Օտարի համար նա մատչելի չէ: Սղալում մնացինք՝ ես, ձիապան Մանուկը և նօքարը: Մի կերպ տեղաւորւեցանք սաքունների վրայ և քնեցինք՝ մեզ յանձնելով այս տեղերում բազմաբնակ լուերին և ուրիշ միջատներին:

Քնից ինձ զարթեցրեց թուրք ձիապանի ձայնը: Կարճ և անհանգիստ բունը մի կողմից և անսովոր գոմի հոտը միւս կողմից զլուխ ծանրացրել էին: Թէջ խմելուց չետոյ, մի քանի արասի տալով տանտիրոջ, դուրս եկայ գոմից: Գիշերը ձիւն էր եկել (հոկտեմբերի 13), սաստիկ ցուրտ էր. պարզ երկնքում շողշողւմ էին անթիւ աստղեր:

Գիւղի բնակիչները դեռ հանդիստ քնում էին. փողոցներում ոչ ոք չը կար: Ես հեծայ ձին, փաթաթեցայ եսփունջիս մէջ, անցկացրի զլուսս գլխանոցը (բաշլըխը) և ճանապարհ ընկայ իմ երկու ձիապաններին հետ Արագածով Ալէքսանդրօպօլ: Ճանապարհը անտանելի էր իր ելեէջներով, քարերով ու փոսերով. դեռ մարդու ձեռք չէր կպել այդ կուսական տեղերին: Զիպան Մանուկը մի շատ ծոյլ, դանդաղկոտ մարդ էր. իր ձիով, չը նայած նորա բեռի թեթեւութեան, (2 պուդ) միշտ յետ էր մնում, այնպէս որ այն ցրտին յաճախ կանգնում էինք և սպասում նորան: Մեզ հանդիպում էին ճանապարհին հօտեր հայ ու քուրդ հովիւներով, ուղտապաններ իրանց ուղտերով և զիւղացիներ, որոնք վերադառնում էին երեւի քաղաքից (Ալէքսանդրօպօլ):

Արեւը նոր էր ծագել, երբ, վայր իջնելով ձիւնապատ Արագածից անցնում էինք մի նեղ կիրճով: Զորի երկու կողմից բլրածե սարերի շղթաներ էին ձգւած, միջից մի գետ. դորա և աջ կողմի սարերի արանքում ճանապարհն էր: Այդ կիրճը, Բօղաս-քեասան (կոկորդ կորոդ) անունով, աւազակների սիրած տեղն է: Նա ունի բոլոր յարմարութիւնները մարդիկ պլոկելու և սպանելու: Այդ անցքում, զետի ձախ կողմից, երևում է մի հայկական եկեղեցու փլատուկներ: Վերջից դուրս գալով և անցնելով Բօղաս-քեասան գիւղի մօտից, մտանք մեր հին Շիրակ գաւառը, որը մի միջին բարձրութեան ընդարձակ լեռնադաշտ է (մօտ 5000 ոտնաչափ բարձր ծովի մակերևոյթից) և որը տափաստանի (ստեպ) նման չէ, այլ բլուրների և լեռների զանազան կողմեր տարածւող շղթաներով բաժանւում է ամեն ուղղութեամբ, զանազան ձևի և տարածութեան լեռնադաշտակների, շրջանակւած բլուրների և լեռների պարերով, և միմեանց հետ կապւած անցքերով ու ձորերով: Ոչ մի ամալի անկիւն չը կայ. ամեն տեղ անբաւ խոտ, հիւանալի մշակւած արտեր: Նոյն բնութիւնն է՝ խոտաւէտ, բերրի հող, զուրկ ծառերից՝ բոլոր Շիրակ, Վանանդ, Բասեան (Ցաճկ.) հին հայկական գաւառներում և Կարինի դաշտում: Այդ լեռնադաշտակը իր անթիւ սարերի կոհակներով ու ձորերով քանի գնում է դէպի Կարին, այնքան բարձրանում է ծովի մակերևոյթից: Այդ բերրի լեռնադաշտերից անցնում են բազմաթիւ գետակներ և գետեր: Սակայն արեւստական ոռոգումն չը կայ, որովհետեւ մի առանձին պահանջ էլ չ'ունի:

Նիրակը այժմ էլ իր հիանալի վարեւահողերով և արօտատեղիներով ու խոտաւէտութեամբ մի հարուստ գանձ է: Զարմանալի չէ որ այդ արգաւանդ ու բերրի երկիրը նախնի հայերի մէջ անբաւ հացի, առատութեան և լիութեան հռչակ ունէր:

Կէսօրին անցնելով Ղարաքիլիսէ հայ գիւղից, մի քանի ժամանակից յետոյ հասաւ Ալէքսանդրօպօլ, որին հասարակ ժողովուրդը Գիւմրի անունն է տալիս, մտաբերելով այն Գիւմրի (Կումայրի) անունով գիւղը, որը յիշուում է մեր պատմութեան մէջ դեռ VIII դարում և որը զոնւում էր այժմեան քաղաքի տեղում: Ալէքսանդրօպօլ անունը, ինչպէս յայտնի է, ստացաւ այդ տեղը ներկայ դարու երեսնական թւականներին, երբ բազմաթիւ հայ զաղթականութիւն էր գրգռում, Կարսից և Բայազէդի կողմերից եկաւ և հաստատուեց այդ տեղ:

Ալէքսանդրօպօլ ես ունէի Էջմիածնից երկու յանձնարարական նամակ: Կարին գնացող չը գտնելով, միւս օրը, հոկտեմբերի 14-ին, առաւօտեան դուրս եկաւ դէպի Կարս Փայտօնով:

*
* *

Յուրտ, պարզ առաւօտ էր: Նրջակայ սարերը ծածկած էին ձիւնով, իսկ ճանապարհը, բլուրները, սարերի ստորոտները և դաշտերը՝ եղեամով: Դէս ու դէն ցրւած երևում էին գիւղեր, որոնց խրճիթները նման էին հեռուից սև հողի կոյտերի: Առաւօտեան արեգակի ճառագայթների ազդեցութիւնից բարակ ծուխի պէս բարձրանում էր եղեամով ծածկած գետնից դուրշի, որ հեռուից զրժւար էր զանազանել գիւղական խրճիթների ծխնելոյգներից դուրս եկող բարակ ծուխից: Կարծես, բոլոր շրջակայքը, մանաւանդ դաշտերի հեռաստանում, մխում լինէր:

Փայտօնում ես էի, կառապանը և մի տղայ, նորա օգնականը: Հայ կառապանը խոստացել էր արեւը մայր մտնելիս հասցնել ինձ քաղաքը: Մօտ 3 վերստ Ալէքսանդրօպօլից հեռանալով, հասանք Արփաչայ գետը, ուստի-տաճկական նախկին սահմանադրութիւնը, և անցանք մտնելով նոր նւաճած երկիրը:

Բազմաթիւ հնութիւններ ծածկում են Նիրակը: Մեր ճանապարհի ձախ կողմից, մի երկար բլուրի ծայրին, ահա երևում է դեռ

բաւականին պահպանուած հին հայկական բերդի աւերակներ: Քանի՛ քանի՛ անգամ երևի նա դիմադրել է Յոյների, Արաբների, Տաճիկների և Պարսիկների անընդհատ արշաւանքներին և վերջը խորտակուած, յաղթուած վերջ է դրել իւր զոյութեան... Այդ բլուրի ստորտում գտնուում է Թիկնիզ անունով հայաբնակ գիւղը: Մի քիչ հեռու ճանապարհի աջ կողմից, Ղզլչախչախ ու Ուղունքիլիսա գիւղերի մօտ, նոյնպէս երևում են մի ինչ որ հին բերդի վրաստակներ: Շարունակելով ճանապարհը և մօտենալով Կարսի գետին, պատահում էք Արգինա ողորմելի գիւղին, որը երբեմն նշանաւոր հացոց գիւղաքաղաք է եղել, իսկ այժմ՝ այդտեղ բնակուած են մի քանի թուրք և մալական ընտանիք: Իբրև հայութեան տխուր չլիստականք, մնում են Արգինայում գեռ կանգնած մի պարսպի մասը, կամարաձև անցքով և հին վանքի փառահեղ շինութեան համարեա ոչնչացած բեկորները: Այդ, այժմ չնչին, ողորմելի Արգինան, Բագրատունեաց օրերում, մի ժամանակ կաթուղիկոսանիստ տեղ էր...

Արգինայի մօտից անցնելով, մենք մօտենք մի ահռելի խոր ձոր, որի միջից անցնում է Կարսի գետը, երկու կողմից պատած բարձրաբերձ, ուղղահայեաց, ժայռոտ լեռներով: Այդ Արգինայի ձորը համարեա անընդհատ ձգւում է մինչև Կարս քաղաքը: Կարսի գետը անցնելով հին Վանանդ ու Շիրակ գաւառներից, մօտաւորապէս արեւմուտքից արևելք ուղղութեամբ հին Շիրակաւանից (այժմ բաշ-Շեօրաղեալ) հարաւ՝ միախառնւում է Արփաչայի հետ, որը հիւսիսից է հոսում, Արփա լճից սկիզբն առնելով: Այդ երկու գետերի ջրերը միախառնելով այնուհետև, իբրև մի գետ թափւում են Նրասիւր հին Բագարանի մօտերքում: Այդ մասը՝ միախառնման տեղից մինչև Նրասիւր, նոյնպէս կոչւում է Արփաչայ: Արփաչայն մեր հին Ախուրեանն է:

Կէսօրին մենք կանգնեցինք մի զուքանի մօտ, որը գտնուում էր Ալաշկերտցի գաղթականներով բնակեցրած մի ազգատ գիւղի մօտ, Քաղըկ-Սաթրմըշ անունով: Այդ տեղ ձիերը պիտի հանդստանային և կերակրէին:

Մեր առջև երևում էր Ալաշա սարը իր ձիւնապատ գագաթով, այդ սարի բարձրութիւնների վրայ, ուստի-տաճկական պատերազմի ժամանակ, Լօռու-Մելիքեանը մի հռչակաւոր յաղթութիւն տարաւ: Նա իջաց Քայտօնից և մտաց զուքանը, որի զրան առջև նստած էր

Տօտ 25 տարեկան մի աղքատ հայ զիւղացի, երկու աչքերով կոյր և ծաղկից ալլանդակած երեսով: Նա մի սաղի վրայ մեծ ոգևորութեամբ ածում էր և երգում: Երգերի մեծ մասը նւիրւած էին Ներսէս պատրիարքին: Այդ դարուս ամենանշանաւոր հայ եկեղեցական-հայրենասիրի ժողովրդականութիւնը ահագին է: Ցանջւած Ալաշկերտցու թշւառ զաւակը ոգևորութեամբ ածում էր և երգում «հայրենիքի արև լուսատուի, Ներսէս ջանի» մասին.

Ժամ ու կիսից յետոյ կրկին ճանապարհներս շարունակեցինք: Անցնում էինք բազմաթիւ ոռոս գաղթականների զիւղերով: Այդ գաղթականները Կարսի շրջանում ստացել են և ստանում են հիանալի հողեր: Յոյն և ոռոս գաղթականներով լցւում է նոր նւաճած երկիրը: Հայերից միայն թշւառ գաղթական Ալաշկերտցիներից 350 տուն է բնդունւած. մի մասը զետեղւած է Կանը-քեօյ հայաբնակ զիւղում, իսկ մնացեալը թուրքերից թողւած մի քանի զիւղերում: Հասկացողութիւն տալու համար գաղթականութեան վրայ, բերենք մի պաշտօնական տեղեկութիւն միայն 1883 թւի գաղթականութեան մասին (տե՛ս «Կարս» թերթը № 48, 1884 թ.):

Անդրկովկասից

Մայականներ	49	ծուխ 313 շունչ
Յոյներ	13	107
Ռուս-ուղղ.	6	20
Հայեր	2	3
Լեհացի.	1	7

Ներքին նահանգներից.

Ռուս-ուղղ.	3	19
--------------------	---	----

Տաճկաստանից.

Յոյներ	73	465
Հայեր	1	18

Յոյներից, օրինակ, միայն աշնան վերջերին 1881 թ. Տաճկաստանից գաղթել է 2150 ծուխ Կարսի նոր նւաճած երկիրը:

Պաշտօնական տեղեկութիւնից առ 1 յունւարի 1887 թ. երևում է որ Կարսի երկրում (область) բնակութիւն հաստատած են 10,511 հոգի ոռոսներ, որոնց մեծ մասը մայականներ ու զուլխօբօրներ են: Ռուս ազանդաւոր գաղթականները քիչ են մշակում հողը.

նոքա ահագին տարածութիւններից հաւաքում են, առանց գլխացաւի, բնութիւնից առատ պարգեւած անբաւ խոտը, իսկ մերձակայ խոտաւէտ սարերը իրանց անասունների համար հիանալի արօտատեղիներ են: Այդ գաղթականները բոլորովին տկոր, աղքատ՝ գալով նոր նւաճած երկիրը՝ շուտ հարստանում ու բարգաւաճում են:

Արեւի մայր մասնելու մօտ էր, երբ մենք անցնում էինք Մելիքքեօց անունով մալականների գիւղից: Նս շարած մնացել էի տեսնելով գեղեցիկ տները և ոչխարների, այծերի, եղների, կովերի, գոմէշների ու ձիերի բազմութիւնը, որը մի քանի աղքատ հաց հովիւներ և նախրապաններ քշում էին դէպի այդ գիւղը: Իսկ մի քանի աղջիկներ դաշտերում արածացնում էին սագերի ահագին երամներ: Այդ բոլորը այդ գիւղի մալականների սեպհականութիւնն է:

Մութն էր բոլորովին, երբ հասաչ Կարս քաղաքը: Խաւարի միջից հաղիւ երևում էին գետի երկու կողմից, զառիվայրերի վրայ, ամֆիթէատրոնի ձևով շարւած տները: Զանազան բարձրութիւնների վրայ ցրւած, խաւարի մէջ վառւող ճրագները, գետի ձախը, ահագին մռայլ քարափները՝ բոլորը միասին մի առանձին տպաւորութիւն էին թողնում: Կառապանը կանգնեց մի միայրականի սպիտակ շինութեան առջև, ասելով. «ահա այստեղի ամենալաւ հիւրանոցը «Петеробург»: Հիւրանոցում ընդամենը չորս սենեակ կային, որոնցից միայն մէկն էր ազատ: Մի զիշերւայ համար պահանջում էին 3 ռուբլի, և ի՛նչպիսի սենեակ՝ խոնաւ, հոտած, ցուրտ, կեղտոտ, յատակին ահագին ծակեր, պատառները պատառոտած, մահաճակալը կեղտոտ և այնքան կարճ, որ պառկած տեղը կամ պէտք էր մի արշին ոտերս դուրս ցցէի կամ սաստիկ կուչ դալի:—Ահա՛ ինչ տեղի համար է ասւած թէ՛ «Աերմակիդ չափով ոտերդ մեկնիր»...

*
* *

Միւս օրը, առաւօտեան, դուրս եկայ հիւրանոցից: Ողորմելի, անձոնի տները տաճկաց ժամանակից մնացած մի կողմից՝ ժայռերը և ծառերից զուրկ լինելը միւս կողմից՝ քաղաքին տալիս են մի մռայլ կերպարանք: Միայն քաղաքի մօտ, գետի ափին, մի փոքրիկ տարածութիւն կայ, ուր տնկած են մի քանի քոստ տունիկեր և որը կրում է «Карскай Рай» մեծ անունը: Քաղաքը հիմա քառասական

ղրութեան մէջ է. ամեն տեղ նշմարւում է աշխատութիւն. նորոգում են, եւրոպական կերպարանք տալիս տաճիկների ժամանակ «հոտած» մականունն կրող քաղաքին: Նոր յատակադժով փողոցներ են ձգւում բերդի վերաբերմամբ շառաւիղանման, այնպէս որ բերդից բոլոր փողոցները հեշտութեամբ կարող են ռմբակոծւել: Կարս քաղաքը տեղաւորւած է այն ձորի բերնին, որտեղից անցնում է Կարսի գետը: Այդ այն ձորն է, որը շարունակւում է Արգինայից մինչև քաղաքը: Գետը, մի քանի պտոյտներ գործելով աւելի դաշտային տեղերով, անցնում է քաղաքի միջից, բաժանելով նորան երկու մասի և մտնում է վերոյիշեալ խոր ձորը, որին պատում են երկու կողմից ահագին, սեպածն բարձրացող, ժայռոտ լեռները, իրանց վրայ պահելով բազմաթիւ մարտկոցներ: Գետի (հոսանքի ուղղութեամբ նայելիս) աջակողմեան ահագին քարափի գլխին կանգնած է Կարսի մուայլ, ահռելի բերդը, որի տակին կուչ են եկել հայերի հին ողորմելի տնակները, շինւած անտաշ քարերից և կրախառն ցեխից: Այդ տները զանազանւում են մինչև այժմ տեսած դիւղական խրճիթներից մեծութեամբ և փոքրիկ լուսամուտներով, որոնցից զուրկ են վերջինները: Նոքա բակ չունին, զոմը ու մարազը ներքին յարկումն են, իսկ «օդանները» (սենեակները) երկրորդ: Քաղաքի այդ մասում, բերդի տակ, արգելւած է այժմ նոր շինութիւններ անել: Պատճառներից մէկն այն է, որ քարափից պոկւում են ահագին ժայռեր, որոնք, զլորւելով ցած, խորտակւում են այդ տնակները և շատ անգամ փլատակների տակ թաղւում տան մէջ ապրողներին: Բերդի տակին են, ուղիղ քարափի ժայռերին կպած, նոյնպէս հայոց եկեղեցին, ծխական դպրոցը և առաջնորդարանը, բոլորը մի գաւթում, բոլորն էլ ողորմելի, անշուք, բոլորին էլ սպառնում է ժայռերի տակ խորտակւել, թաղւել: Քաղաքի մի մասից դէպի միւսը, բերդի տակ գտնւողը, տանում է մի քարեայ կամուրջ, որից անցնելով, ծուռ ու մուռ, քարքարոտ, զառիվեր փողոցներով շնչասպառ բարձրացայ եկեղեցու դաւիթը: Նա յանձնարարական նամակ ունէի Կարսի վիճակի ջաջորդ Հ. Յուսիկ վարդապետին: Այդ երիտասարդ համակրելի անձնաւորութիւնը սիրով ընդունեց ինձ և համոզեց տեղափոխւել իւր մօտ. շնորհակալութեամբ չիշում եմ նորա սիրալիր ընդունելութիւնը: Կարսում ես պիտի կամ ուղեկից զտնէի Էրզերում գնալու,

կամ, եթէ չը յաջողէր, վարձէի մի «ղլաւուս»), այսինքն ձիապան, որի պարապմունքն է լինում Մուշի ս. Կարապետ գնացող ուխտաւորներին տանել-բերելը: Բայց բանը այնպէս պատահեց, որ ես փոխեցի իմ որոշումս՝ նախ Կարին գնալ: Ես ծանօթացայ մի հայ պարոնի հետ (Վ. 2.), որը Վանի ուսաց հիւպատոսարանի Թարգմանն է: Այդ պարոնը իր ամուսնու և մի քանի ուղեկիցների հետ, Տաճկաստանում ճանապարհորդելու բոլոր պատրաստութիւններով, Ալաշկերտի վրայով, մի երկու օրից յետոյ, պէտք է Վան ուղևորէր: Ես յարմար առիթ համարեցի այդ, և յայտնեցի իմ ցանկութիւնս նոցա քարվանով գնալու: Պարոնը մեծ ուրախութեամբ համաձայնեց: Սահմանադիրն պիտի միանար այդ քարվանին և Վանի ուսաց փոխ-հիւպատոսը և այսպէս մի մեծ քարվան, իրանց զինւորւած մարդկանցով և տաճկական զաֆթիներով (պօլիցիական), մի երկու շաբաթից յետոյ պիտի հասնէին Վան: Պ. Թարգմանի խորհրդով, ես մի ձի գնեցի, որովհետեւ անկարելի է վարձով ձի գտնել մինչև Վան: Յետոյ գնացի Կարսի տաճկական հիւպատոսի մօտ ներկայացնելու իմ անցաթուղթը: Հիւպատոսը, մի քաղաքավարի տաճիկ երիտասարդ էր, Պետերբուրգում ծառայած և ուսեւերէն զիտցող. նա ինձ յայտնեց որ Թիւրքաց-Հայաստանում այժմ դժւար է ճանապարհորդելը, որովհետեւ սաստիկ կասկածանքով են նայում հայերի, — նամանաւանդ ուսաստանի և ուսում ստացածների վերայ: Ես հաւատացրի իմ ճանապարհորդութեան նպատակի անմեղութիւնը և երբ անցաթուղթիս վրայ հարկաւոր գործողութիւնները կատարեցին, ես վճարեցի (2 ր. 20 կ.) և դուրս եկայ: Հիմա մնում էր ուսական փողերը փոխել օսմանեանի: Ձառաֆների մօտ 9 բուբլի 20 կոպէկին այն ժամանակ տալիս էին 1 օսմանեան ոսկի մէջիդիէ (1 ոսկի մէջիդիէն հաւասար է ոսկով 5 բուբլի 72 կոպ.): Բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելուց յետոյ, ես սպասում էի որ «այսօր, վաղը» ճանապարհ կ'ընկնենք, բայց պ. Թարգմանը յետաձգում էր, ասելով թէ հարկաւոր կարգադրութիւնները դեռ չի ստացել: Ստիպւած լինելով մի քանի օր մնալ Կարս, ես օգտուեցի հ. Յուսիկ վարդապետի սիրալիր առաջարկութիւնից և յաճախում էի ծխական դպրոցը, ծանօթանալու համար նորա դուրսեան հետ:

Կարսի հայոց ծխական դպրոցի շինութիւնը հին, ողորմելի և վերին աստիճանի անյարմար է, բացի այն որ նորան ամեն մի բոսէ սպառնում են քարափից կախ ընկած ահուելի ժայռերը: Տեղի սակաւութեան պատճառով, սենեակներից մի քանիսը տախտակներով բաժանւած են զատ զատ դասարանների: Զը նայած արտաքին անյաջող պայմաններին, ուսման ընթացքը բաւականին կանոնաւոր է: Միւսնոյն ողորմելի շինութեան մէջ զետեղւած է թէ՛ ողայոց և թէ՛ աղջկանց բաժանմունքները: Տղայոց դպրոցը երկգասեան է, աղջկանցը՝ միգասեան: Իմ ժամանակ սովորում էին 151 աղջիկ և 308 տղայ: Աշակերտների մէջ կային և 3 հոգի հայ-կաթօլիկներ: Զարմանալի են մեր իրանց Ֆրանգ համարող արիւնակիցները. նոքա խորշում են ամեն բանից ինչ որ ազգային, հայկական է. օրինակ, այդ երեք կաթօլիկ տղաների անուններն են՝ Ռնովրիոս, Ալոզիոս, Ֆրանչիսկոս...

Կարսի փոքրաթիւ հայ ինտելիգենցիան, որի հետ մասամբ պատիւ ունեցայ ծանօթանալու, իրան հեռու է պահում հայ դպրոցական գործերից, թողնելով ասպարէզը տգէտ հոգաբարձուների ձեռքում:

Կարս քաղաքը, ինչպէս ցոյց է տալիս «Карс» պաշտօնական թերթը, առ 1 յունւարի 1887 թ. ունէր բնիկ ազգաբնակչութիւն 3.950 հոգի: Այդ թւից 2.166 լուսաւորչական հայեր են, 270 կաթօլիկ և 8 բողոքական հայ. մնացեալ ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է տաճիկներից, յոյներից, ռուսներից և այլն: Քաղաքը իր հաշուով պահում է երկու փառահեղ շինութիւնների մէջ ռուսաց երկու ուսումնարաններ՝ քաղաքային երեքգասեան ուսումնարան (հիմնւած 1880 թ.), տղայոց և քաղաքային երեքգասեան ուսումնարան աղջկանց (հիմն. 1881 թ.). այդ ուսումնարաններում սովորում են գլխաւորապէս հայերի, յոյների և ռուսների զաւակները: Օրինակ, առ 1 յունւարի 1888 թ. ռուսաց այդ աղջկանց ուսումնարանում սովորում էին 72 աղջիկներ, որոնցից ռուսուհի՝ 11, չեխուհի՝ 1, յոյսուհի՝ 29, հայուհի՝ 28, հրէուհի՝ 3:

Կարսի նոր նւաճած երկիրը գտնւում է մի առանձին վարչական պայմաններում՝ դա մի «զինւորական նահանգ» է (область), որը բաժանւում է «զինւորական-զաւառների» — շրջանների (округ): Կար-

սի երկիրը (область) բաժանուում է չորս շրջանի (округъ)—Կարսի, Կաղզւանի, Արղահանի և Օլթւայ: Վիճակագրական տեղեկութիւններից, որոնք հաւաքւած են 1882 թ. կատարւած տնտեսագիտական-վիճակագրական հաշւեգրութիւնից և քաղւածօրէն հրատարակւած պաշտօնական «Каретъ» թերթում (№ 7, 1883 թ.), երևում է որ բնիկների թէ արական և թէ իգական (коренные жители) թիւը առ 1882 թ. էր 145,412 շունչ, ժամանակաւոր բնակիչներինը (временные жители) 6,308 շունչ, իսկ առ 1 յունւարի 1887 թ. հաշւում էր (նոյն №№ 7 և 17, 1888 թ.) բնիկների թիւը 175,601 շունչ, ժամանակաւոր բնակիչներինը՝ 11,837 շունչ, որոնցից 2027 հայ: Ուրեմն 1882 թ. ամբողջ երկրում 151,720 հոգի էր, իսկ 1887 թ. » » 197,438 »

Հիմա համեմատենք՝ զլիսաւոր ազգերի ու ցեղերի թիւը 1882 թ. և 1887 թ. ամբողջ Կարսի երկրում (միայն բնիկների, առանց հաշւելու ժամանակաւոր բնակիչներին):

	1882 թ.		1887 թ.
Տաճիկ	39.099 շունչ	41.636 շունչ	
Հայ	31.518 »	38.184 »	
Քուրդ	21.384 »	24.367 »	
Ղարաիսփախ	21.652 »	23.952 »	
Յոյն	15.105 »	23.364 »	
Ռուս	7.928 »	10.511 »	
Թուրքմէն	6.155 »	10.097 »	
Եզդի	69 »	2.051 »	

օսերի, լեզգիների, զնչուների, պարսիկների և այլն թիւը աննշան է: Ահա՛ հայերի և ռուսների աւելի մանրամասն թւերը.

հայ	{	Լուս.	30.656 շունչ	»	հայ	{	Լուս.	37078 շունչ
		կաթ.	734				կաթ.	795
		բող.	128				բող.	311
ռուս	{	մալակ.	5.333	»	ռուս	{	մալակ.	6.261
		դուխ.	2.016				դուխ.	2.780
		ուղղ.	514				ուղղ.	1.013
		սուբբ.	39				մալոռուս.	242
		պրիդ.	17				սուբբ.	215
		կաթ.	9					

Հայերը զլրասաւորապէս խմբւած են Կարսի և Կաղզւանի շրջաններում (округъ): 1882 թ. ցոյց տւած յոյների և ռուսների թիւը գաղթականներից են կազմւած: Մինչև պատերազմը յոյների թիւը այս կողմերում աննշան էր: Հէնց միայն 1881 թ. գաղթել են Կարսի կողմերը 2.150 ծուխ յոյներ Տաճկաստանից:

Կարսի երկրում կայ 800-ից աւելի գիւղ, որոնցից միայն 84-ը Հայ լուսաւորչական գիւղեր են: Կարսի վիճակի Հայոց հոգևոր կառավարութեան կենդրոնը Կարս քաղաքումն է: Բացի Կարս քաղաքից, Հայերը գտնւում են և երկրիս միւս գիւղաքաղաքներում (ՄԵՇԵՊԿՕ)՝ Կաղզւան, Արդահան, Օլթի: Ամբողջ վիճակի Հայ լուսաւորչականները, վիճակիս փոխանորդի ցուցմունքով, 5.057 տուն են: Ամբողջ վիճակում Հայերը ունին.

1 Երկդասեան տղ. դպրոց (Կարս)

11 Միդասեան տղ. դպրոց

2 Միդասեան աղջ. դպրոց (Կարս և Կաղզւան)

Հետևեալ տեղերում են դպրոցները—Կարս, Կաղզւան, Արդահան, Սարըղամըշ, Բէնգլիահամէտ, Բերնա, Փիլվարի, Բաշ-Շօրազեալ, Ղլլախախս, Փալդրվան, Քիւրիկդարա, Վերին-Քաղբկլար (այդ վերջին երկու գիւղերում նոր էին բացւում): Ուրեմն 84 Հայ գիւղերից միայն 9-ը ունին միդասեան տղայոց դպրոց և ոչ մի աղջկանց ¹⁾: Բոլոր վիճակիս Հայոց ծխական դպրոցներում տարրական ուսում ստացող մանուկների թիւը հասնում էին 800-ի. այդ թւի ¹/₄ մասը աղջիկներ էին: Գիւղական դպրոցներից իւրաքանչիւրի վրայ ծախս լինում է 170—300 բուբլի: Եւ այդ չնչին գումարը մեր ինտելիգենցիան, մեր զանազան բարեգործական ընկերութիւնները մի՞թէ չեն կարող տալ, որ 84 գիւղից գոնէ 20-ը միջոց ունենար ամենատարրական ուսում ձեռք բերելու խաւարի և աղքատութեան մէջ կորած շինական մանուկների համար: Յաւալին այն է, որ ընկերութիւններ էլ ունինք գործունէութեան ամենալայն ծրագիրներով, բայց ժողովրդի մասսայի համար ոչինչ արդիւնք նոցանից: Այդ նորանից է յառաջ

¹⁾ 1888 թ. հրատարակած «Վիճակ. տեղ. եկեղեց.—ծխակ. ուս. հայոց լրնթացս 1886—1887 ուսումն. ամի»—գրքից խմանում եմ, որ բոլոր Ռուսաստանի 5 վիճակներում կար 111 հայոց ծխակ. ուսումնարաններ՝ 4472 աշակերտներով և 3047 աշակերտուհիներով:

գայիս, որ մեր ընկերութիւններում զործողներ ընտրւում են մարդիկ, որոնց ժողովրդի կարիքները նոյնքան են յայտնի, որքան և չինական այբ-բենը:

Մարդ սարսափում է, երբ մի կողմից տեսնում է այն մոտաւոր թանձրամած խաւարը, այն տղիտութիւնն ու աղքատութիւնը, որի մէջ գտնւում է հայ ժողովուրդը, իսկ միւս կողմից ինտելիգենցիայի և ունեւոր դասի կատարեալ անտարբերութիւնը...

Կարսի երկրում գտնւում են և մի քանի ուսաց ուսումնարաններ, որոնց մէջ սովորողների մեծամասնութիւնը հայեր են — Կարս քաղաքում վերոյիշեալ երկու ուսումնարանները, Կաղզլանի երկդասեան նօրմալ ուսումնարանը և Օլթուայ սկզբնական ուսումնարանը: Մըտադրութիւն կայ և մի քանի տեղերում ևս այդ տեսակ ուսումնարաններ բանալ: Ռուսաց դպրոցները պահւում են զլիսաւորապէս քաղաքային միջոցներով և զինւորական-նահանգապետից տրուող յայտնի գումարով:

Կարս քաղաքում հայերը ունին միայն երկու անշուք, ողորմելի եկեղեցի, որոնցից մինը կիսաւեր է, թէև մէջը ժամասացութիւն կատարւում է: Բերդի մօտերքում երեւում են և մի քանի հին հայոց մատուռներ, բայց նոքա այժմ կիսաւեր են և հայերին չեն պատկանում: Կարսում հայերը ունեցել են մի փառաւոր, բուն հայոց ճարտարապետութեամբ շինւած եկեղեցի ս. Առաքելոց անունով: Տաճկական բռնութեան ժամանակ նա զօրքի մթերանոց էր և անհոգութեան մատնւած: Կարսը տիրելուց յետոյ նա վերանորոգւած է և այժմ ուղղափառների սօբօրն է: Քաղաքում շինւում է և մի մեծ փառահեղ յունաց տաճար, թէև բնիկ յոյների թիւը քաղաքում 230 շունչ է: Հայ կաթօլիկներն էլ ունին մի եկեղեցի, որի սեղանի վրայ դրւած է մի մեծ պատկեր, ուր ներկայացւած է թէ ինչպէս Սիլվեստրոս պապը և ս. Գրիգոր Առսաւորիչը գրկախառնւում են:

Կարսի հայոց վիճակում կայ 80 հայ-յուսաւորչ. եկեղեցի, 89 քահանաներով. շատ զիւղեր զուրկ են թէ՛ եկեղեցիներից և թէ՛ քահանաներից: Հասկանալի են այդ անհովութիւնից յառաջ եկող չարիքները. հասարակութիւնը այդ տեսնում է, հոգեւոր կառավարութիւնը իմանում և փոխանակ մի բան անելու, անվերջ ինտրիգներով են զբաղւած: Վիճակում կան բազմութիւ հայոց վանքեր, բայց

շատերը ամայի, քանդուղ կամ վաղուց փլած աւերակներ: Մի քանիս-
ները միայն շէն են և մէջերը միմի վարդապետներ են բնակեցրած,
որոնք միայնակ, ուրականների պէս, շրջում են այդ տխուր, հին,
կիսախարխուլ սրբավայրերում: Գոնէ այդ սուրբ հայրերը իրանց մեյա-
մաղձ միայնակութիւնը փարատէին դպրոցներ պահելով շրջապատող
ողորմելի հայ զիւղացի մանուկների համար, բայց... «ձայն բարբա-
ռոյ յանապատի»: Եւն վանքերը սոքա են—Անի (1 վարդապետ),
Հոռոմնսի կամ Ղօշայ վանք (1 վարդ.) և Խծկօնից կամ Բէշ-քիլիսա
(2 վարդ.): Իբրև ուխտատեղի նշանաւոր է Վարդիհէրը: Վանքերը
ունին հողեր, բայց, ինչպէս և մեր միւս եկեղեցական-վանքային
կալաւածները, որովհետև զուրկ են կարգին տնտեսական հսկողութիւ-
նից ու մշակութիւնից՝ համարեա ոչինչ արդիւնք չեն բերում:

* * *

Հոկտեմբերի 24-ին վերջապէս պ. Վ. 2. յայտնեց, որ հետևեալ
օրը ճանապարհ ենք ընկնում: Մինչև Սարըղամըշ պօստային ճա-
նապարհ կայ, ուստի վաղ առաւօտեան, հոկտեմբերի 25-ին, ձիերը և
բեռները ծառաների հետ առաջ ուղարկեցին. իսկ ես, թարգմանը և
նորա ամուսինը պօստային սայլակով ճանապարհ ընկանք Կարսից:
Երջակայ բնութիւնը չէ զանազանւում ընդհանրապէս մինչև այժմ
տեսածից: Ճանապարհին պատահում ենք բազմաթիւ ոռոս գաղ-
թականների՝ մսլականների, չուխօթօրների և խախօյների զիւղեր:
Բազմաթիւ են նոյնպէս և յոյների զիւղերը: Սակաւ են ճանապար-
հին պատահում հայերի, տաճիկների և չէրքէզների զիւղեր: Պատե-
րազմից յետոյ, երբ երկիրը անցաւ ոռոսաց ձեռքը, Դադստանի և
Թերեքի չէրքէզ գաղթականները, ինչպէս և տաճիկներից և աջարցի-
ներից շատերը կրկին անցան տաճկաց հողը, ստանալով թիւրքաց-
Հայաստանում բնակութեան տեղեր:

Կարսից հասնելով առաջին կայարանը մի ժամ պիտի սպասէինք.
ձիեր չը կային: Միւս պօստային կայարանում՝ Ղարաղամգա անունով,
պիտի զիշերէինք արդէն: Վաղ առաւօտեան զուրս եկանք Ղարա-
ղամգայից գէպի Սարըղամըշ: Խծուղին ընկած էր մի ձորով, որից անց-
նում էր մի փոքրիկ գետակ: Մենք մօտենում էինք Սարըղամըշին: Սկսում
էին սարերի վրայ սոճի (շամ, соха) ծառեր պատահել: Քանի հե-

ռանում ենք մօտենալով Սարըղամըշին, այնքան բազմաթիւ են դռնում սոճիների խմբերը և ծածկում են սարերը խիտ անտառիկներով: Մենք մանում ենք հռչակաւոր Սօղանլուխի անտառը: Երեւոյ Սարըղամիշը շրջապատած ձիւնապատ սարերով: Այդ սպիտակ Ֆօնի վրայ նկարւում են սև-կանաչ սոճիների բազմաթիւ խմբեր: Եթէ շրջապատող սարերը և ասիական ճանապարհին պատահող սայլերը ու տաճկական հազուստներով յոյները չը լինէին, մարդ կարող էր երեւակայել իւրեան Ռուսաստանի խորքերում, Մօսկւայի մօտակայ զիւղերից մէկում, որոնք տեղաւորւած են լինում սոճիների (сочка) անտառներով շրջապատած դաշտերում: Սարըղամըշում, որ ռուս զօրքերի մի զունդի բանակատեղին է, դուք տեսնում էք նոյն ռուսական խրճիթները, ռուս զիւղացիները (մալականներ) և այլն:

Երբ հասանք պօստային կայարանը, պ. Թարգմանը իր ամուսնու հետ գնաց իրանց ծանօթների մօտ, խոստանալով ինձ յայտնել գնալու ժամանակը: Նա մնացի բոլորովին միայնակ ցուրտ կայարանի սենեակում: Տաղտկութիւնից ինքնաեռ պատւիրեցի, և աշխատում էի սակաւախօս մալական ստարօստայի հետ խօսակցութիւն կապել, բայց անցաջող...

Առաւօտեան եկաւ ինձ մօտ պ. Թարգմանը և յայտնեց որ Վանի ռուսաց փոխ-հիւպատոսը՝ պ. Կօլւբեակինը կանչում է ինձ իր մօտ: Նա եկած էր Սարըղամըշ, որտեղից կրկին պէտք է վերադառնար քարվանի հետ Վան: Լսելով իմ մասին, նա հրաւիրել էր իր մօտ: Երբ ես գնացի ներկայացայ, նա հարցրեց իմ ուղևորութեան նպատակը: Նա ցաւելով յայտնեց, որ ներկայ պայմաններում անկարող է ինձ իր հետ առնել և մինչև անգամ թոյլ տալ ինձ քարվանի հետ միասին գնալ, երկիւղ կրելով թէ մի գուցէ իր համար, տաճկաց տեղական կառավարութեան կողմից, բարդութիւններ ծագեն: Նա նկարագրեց ինձ տաճկական Հայաստանի սարսափելի դրութիւնը, և ես լեսոյ համոզւեցայ թէ որքան ճիշդ էին նորա պատմածները: Տաճկաց տեղական կառավարչութիւնը իր երեւակայութեան մէջ ստեղծել է «շարժում» և ամենամեծ կասկածանքներով ու խստութիւններով աշխատում է արմատախիլ անել նորան: Նա խեղճ, վիզը ծրուած հայերին աւելի է ճնշում այժմ նոցա երեւակայական շարժման համար, իսկ ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչների վրայ կա-

կածանքով է նայում, իբրև թէ նոքա հայերին զրգուում լինէին։ Կասկածանքը մեծ է նամանաւանդ ուսասհայերի նկատմամբ։ Տաճիկները իրանց աներեւակայելի տղիտութեամբ հասկացողութիւն չ'ունին տուրիտի կամ զիտնական ճանապարհորդութեան մասին։ Մի քանի շաբաթ զորանից առաջ եկած էին Վան երկու զիտնական Փրանսիացիք՝ Պօլսից և Պարիզից հարկաւոր յանձնարարականներով՝ Վանի սեպածեւ արձանագրութիւնները ուսումնասիրելու։ Նրբ միամիտ եւրոպացիք պտտում էին քաղաքում և պատրաստում էին սեպագրերի լուսանկարները հանելու, իսկոյն ձերբակալւում են։ Միայն ուսաց հիւպատոսի միջամտութիւնն է ազատում նոցա բանտարկութիւնից. այլ ևս ոչինչ հետազօտութիւն անելու թոյլ չեն տալիս նոցա։ Մի քանի ժամանակ զորանից առաջ ուղարկւած է եղել մեր կայսեր կողմից մի ուս յայտնի նկարիչ՝ անցեալ պատերազմի մի քանի նշանաւոր տեղերը նկարելու։ Նորան այդ թոյլ չեն տալիս անելու, թէև Սուլթանից հրաման ունէր ձեռքին, որ անարգել թոյլ տրւի իրան տեսարաններ նկարելու։ Վալին ասել է, թէ իրան յանձնւած երկրի պայմանները ինքը աւելի լաւ զիտէ, քան թէ Պօլսում, և թոյլ չի տալ այդ անելու... Նրբ ուսաց հիւպատոսի համար բեռներ են բերւում, տաճիկները լրտեսում են չ'իցէ՞ թէ հայերի մէջ բաժանելու զէնքեր լինին։ Այնքան տեղն է հասել նոցա վեհերոս կասկածանքը, որ բեռի մէջ պիտնինոն թնդանթի տեղ են ընդունել... Մատնութիւն, լրտեսութիւն, վախը սատիկ տարածւած է ժողովրդի մէջ։ Բանտերը լիքն են անմեղ զոհերով։ Հիւպատոսը Վանումն էր անցեալ տարի պատահած քստմնելի իրողութիւնը կատարելիս. բանտում երկու հայ, որոնցից մինը կովկասեցիներն ծանօթ հ. Արսէն վ. Թովմախեանը, ձեռներից կապւում և խաչածեւ կախում են բանտում։ Միայն մի քանի ժամից յետոյ, պատահմամբ լսելով չարչարողների հառաչանքները, մի քանի բանտարկւածներ (որոնց մէջ գլխաւոր դերն է խաղացել, ինչպէս յետոյ իմացայ, Քօռութագաւոր անունով մի վիթխարի բանտարկւած), որոնք հարեան սենեակումն էին փակւած, ջախջախում են դռները և քստմնելի բարբարոսութեան զոհերին ազատում մահից։ Խեղճ, անտէր ժողովուրդը յուզւեց. լուսաւոր աշխարհը լսեց և գաղա-նային բարբարոսութիւնը, ամբողջ քրիստոնէութեան երեսին շարժած անպատուութիւնը, անպատիժ մնաց...

Տխուր, վհատեցուցիչ էին լուրերը: Ոչ պակաս յուսահատական էր և իմ զրութիւնը. հասնելով համարեա՝ սահմանազլխին, այնքան ջանքերից յետոյ, իմ բոլոր գիտաւորութիւններս պիտի անկատար թողնէի. մէնակ, անօղնական Սօղանլուխի անտառում, անտարբեր, սառնասիրտ միայն խօսքեր—«վերադարձէք յետ!»...

Ես վճռել էի ինչ էլ լինէր՝ զիտաւորութիւնս գլուխ բերել: Ակսեցի որոնել Սարըղամըշում մարդ, որ յանձն առնէր ինձ հասցնել մինչև սահմանազլուխը՝ Ղարաուրղան, բայց չը գտայ մէկին էլ է որ այդ անէր: Իմացայ որ Երզրումից ուսաց գեներալ-կօնսուլի նամակատար «չափարը» եկել է Սարըղամըշ նամակներ բերել և նամակներ ու կապոցներ ստանալով պօստայից, կրկին նոցն օրը վերադառնալու է: Ես զնացի այդ ձիաւորի մօտ: Դա չէր համաձայնում իրերիս մի ամենափոքր մասն էլ է առնել իր ձիու վրայ, որպէս զի ես էլ իմ ձիովս կարողանայի նորա հետ միասին գնալ: Մնաց մի ելք. մինչև սահմանազլուխն ընկնել հիւպատոսի քարվանի հետ և գնալ. բայց ես միայն մի ձի ունէի, որը պիտի ինքս հեծնէի, իսկ իրերս ո՞րտեղ դնէի: Դիմեցի պ. Թարգմանին, խնդրելով որ իմ փոքրիկ չեմօդանս յանձն առնի ուղարկել իր իրերի հետ մինչև Ղարաուրղան:

—Տե՛ղ չը կայ, չեմ կարող:

Ես զարմացայ այդ մարդու վրայ, որը իր բեռի սալակում մի թեթև չեմօդանի համար տեղ չէր կարողանում զըտնել, գիտեցած լինելով, թէ ո՞րքան ինձ օգնած կը լինէր դորանով: Ի հարկէ իմ անսիրտութիւնս էր Տաճկաստանի պէս երկրում ճանապարհորդելիս չեմօդան հետս վերցնելը: Բայց ես մի՞թէ կարող էի գուշակել կէս ճանապարհին մի այսպիսի դէպք, քանի որ Կարսում բոլոր բանը կարգադրւած և յարմարեցրւած էր: Ի հարկէ ես հետս շատ չնչին բան կը վերցնէի, եթէ գիտենայի որ չէ յաջողւելու մի տարի մնալ թիւրքաց Հայաստանում. բայց ո՞վ կարող էր գուշակել: Վերջապէս պ. Վ. Զ. համոզեցաւ տեղ գտնել իր սալակում իմ իրերիս համար, երբ ես յանձնեցի նորան ի սեպհականութիւն իմ նոր, սիրուն չեմօդանս և նորա մէջ եղած շորերս հանեցի և զարսեցի պարոնից չեմօդանիս փոխարէն ստացած մի հին, կեղտոտ խուրջինի մէջ...

Հոկտեմբերի 28-ին, առաւօտեան, պիտի դուրս գայինք Սարը-ղամըշից: Ամբողջ քարվանք կազմած էր 15 հոգուց: Բոլորը, բացի ինձանից, զնայու էին Վան: Այդ խմբում կային և երեք Երևանցի հայ «հէքիմներ» — մզաքար կտրողներ, որոնք նոյնպէս զնում էին Վան իրանց արհեստով պարապելու:

Մի սալակ իրերով (լծած մի ձիով) և մի բեռնաբարձ ջորի ուղարկւում էին առաջուց, մինչև հիւպատոսի և իր մարդկանց ճանապարհ ընկնիլը: Բեռների հետ դրած էր մի ուս սահմանապահ հեծած զինուոր և 2 Վանեցի ծառաներ՝ ոտքով. դոցանից մէկը քաշում էր իր յետևից հիւպատոսի ձին, որը կաշում էր, որովհետև ոտը փխաւել էր, երբ նորա տէրը տաճկական սահմաններում արագութեամբ փախչում էր քրդերից: Բացի այդ երեք մարդկանց բեռների հետ զնում էին և երեք հէքիմներ, նստած իրանց ձիերի վրայ: Նսնոյնպէս միացայ այդ խմբի հետ, հեծնելով իմ ձիս և առնելով հետս իմ մի խուրջինս (միւսը, չեմօդանիս փոխարէն ստացածը, սալակումն էր):

Անտանիլի մի օր էր. ձիւն, քամի, սարսափելի ցելս: Շինւած ճանապարհ չը կար: Մենք պէտք է անցնէինք Սօղանլուխի անտառից: Դանդաղ յառաջ էինք զնում, նախ ճահճային տեղերով, յետոյ ձորով և ապա բարձրանում էինք սոճիի անտառներով պատած լայնանիստ սարերով: Սօղանլուխի անտառը բացառապէս սոճի (շամ, *сочка*) ծառերից է բաղկացած: Անտառի մէջ տեղ տեղ բացւում են բաւականին մեծ լեռնադաշտակներ զուրկ բոլորովին ծառերից. այնպէս որ մի քանի անգամ ճանապարհորդը անցնում է անտառից, կրկին զուրս գալիս բաց տեղ, որը միայն հորիզոնից է շրջապատւած լինում սոճիների սև պատով:

Յուրաքանչեւ աստիճանում էր. ձիւնախառն քամին մարդուս կուրացնում, շունչը կտրում, երես, ձեռներ և ոտներ սառցնում էր: Եղած շաւիղն էլ կորած էր ձիւնի հաստ խաւի տակ: Սալակը ամենամեծ դժւարութիւնով էր յառաջ զնում. ժամանակ առ ժամանակ նա այնքան յետ էր մնում, որ կորչում էր աչքերից և մենք հարկադրւած այդ անտանիլի բքին պիտի սպասէինք մինչև կրկին նորա երևալը: Պուրս էինք եկել բաց լեռնադաշտերից մինի վերայ, մի անապատ ծածկւած ձիւնով, բոլորովին զուրկ կենդանութիւնից: Ռուս զինւորի ասելով,

դեռ 12 վերստից աւելի էր մնում մինչև մօտակայ գիւղը, իսկ Սարըզամըշից անցել էինք մօտ 18 վերստ: Հէքիմներից երկուսը, ես և զինւորը շատ առաջ էինք ընկել բեռներից: Յանկարծ մի ձիաւոր քշելով իր ձին՝ հասաւ մեզ, յայտնեց որ հիւպատոսն է ուղարկել իրեն մօտակայ գիւղը եղներ բերելու, կէս ճանապարհին ձգած սայլակը, որով հիւպատոսը և թարգմանի կինն էին դալիս, տեղ հասցնելու, որովհետև ձիերը չէին կարող քաշել նորան: Այս ասելով նա քշեց ձին՝ սլացաւ: Երկու հէքիմները իրանց թեթև ձիերով հետևեցին նորան. զինւորը մնաց սպասելու բեռներին, իսկ ես նոյնպէս քշեցի ձիս յառաջ: Մի քանի ժամանակից յետոյ ձիս յոգնեց, որովհետև վրան խուրջին կար և թանձր ձիւնի մէջ դժւար էր քայլել: Ես կորցրի աչքից թէ առաջուց գնացածներին և թէ յետ մնացածներին: Զիւնապատ լեռնադաշտում մնացի բոլորովին միայնակ. միայն առաջիցս փախած ձիերի ոտքերի հետքերն էին ինձ ճանապարհ ցոյց տալիս: Զիւնը և ցուրտ քամին դեռ շարունակւում էին: Երկինքը իր գոյնով ոչնչով չէր զանազանւում ձիւնապատ, ամալի տարածութիւնից, որը շրջապատած էր հորիզոնից մուլլ, մութ անտառներով: Անցնելով լեռնադաշտը՝ մտայ անտառը: Ինձ պատմում էին յետոյ, որ երբ գիւղացիք գնում են անտառը փայտ բերելու, այդ անում են հաւաքւելով 30—40 հոգի միասին, որովհետև միշտ այդ անտառներում պահւում են աւազակային խմբեր: Շատ անգամ սահմանից անցնում են աւազակներ այս կողմերը, կողոպտում, սպանութիւններ անում, օգտւելով անտառի պաշտպանութիւնից և յետոյ կրկին յետ անցնում ծածկաստան: Բայց այդ բուք և ցրտով ո՞ր գիծը համբերութիւն կ'ունենար անտառում սպռնելով սպասել:

Ես կրկին դուրս եկայ անտառից մի բաց տեղ: Արդէն սկսում էր մթնել: Քամին ու ձիւնը դադարել էին: Շուրջս մեռելային լուութիւն էր տիրում: Զիւնապատ ելեէջներով ես յառաջ էի արշաւում հետևելով հետքերին: Երկինքը իր միատեսակ բաց-մոխրագոյն կերպարանքը փոխում էր. ամպերը սկսում էին հաւաքւել սև կուտալներով, որոնք զանազան ձևեր ստանալով՝ խանդարում էին առաջւայ միակերպութիւնը: Մի անպատմելի, սիրտ ճնշող, ահռելի տպաւորութիւն էր անում վայրենի, մուլլ, լուռ շրջապատող բնութիւնը, կարծես մի բոլորովին ուրիշ, երկրազնդից դուրս աշխարհում լինէի... Հեռու, իմ առջև,

աւելի մռայլ տեսարան. մութ ամպերը ծածկում էին հորիզոնի այն կողմում կարծես մի աւելի ևս վայրենի, ահուելի, անծանօթ աշխարհ, մի խաւարով պատած սոսկալի անդունդ...

Բաւականին զնալուց յետոյ, ես հասայ մի տեղ, ուր արդէն դժարանում էի ջոկել հեաքերը Մթնում էր. հեաքերը խառնւում էին զանազան ուղղութիւններով զնացող ուրիշ հեաքերի հետ: Հաւանական էր, որ մօտ է մի որ և իցէ զիւղ: Գնալով այն ուղղութեամբ, որով աւելի էին հեաքերը, տեսայ հեռուից երկու շարժւող սև մարմիններ: Երբ բաւականին մօտեցայ, տեսայ որ երկու զիւղացի տաճիկներ էին: Բանից երեւաց, որ նոքա էլ Ղարաուրդան են զնում, որ ձիաւորները վաղուց է անցել են այս ճանապարհով: Մինչև զիւղը դեռ երկու ժամուայ ճանապարհ էր մնում: Նոցա շատ էր զարմացրել իմ օտարոտի մէնակ ճանապարհորդութիւնս և սկսել էին երկար ու բարակ հարցեր տալ ինձ: Կարճ կտրելու համար ասացի, թէ տաճկերէն չեմ հասկանում: Այդ առաւել ևս զարմացրեց նոցա...

Բոլորովին մութն էր, երբ մնանք մի զիւղ, որ քարերի և հողի ողորմելի կոյտ էր ներկայացնում: Ես չը զիտէի ուր իջնեմ. մի տան առջև սկսեցի բարձր ձայնով կանչել. դուրս եկաւ մութ որջից մի կին, ձեռքին բռնած վառած փայտի կտոր՝ լուցիկ (ЛУЧИНА). նա լուռ ու մունջ լուսաւորեց ինձ և մի բան քթի տակը փնթփնթալով հեռացաւ, թողնելով ինձ շարած: Յանկարծ փողոցի մի անկիւնից լսեցի հէքիմների ձայնը, որոնք կանչում էին ինձ: Գիւղում լաւ օդան, դմում, պատրաստել էին հիւպատոսի համար. իսկ ես և հէքիմները իջել էինք տէրտէրի օդան, որը դոմից դուրս, մի ցուրտ, ողորմելի սենեակ էր՝ լուսաւորւած պատի քարերի արանքներում ցցած սոճիի վառւող լուցիկներով, որոնցից բարձրացող մութը լքցնում էր և ապականում սենեակի օդը: Այդ զիւղը Սաբասան անունով յոյներով է բնակւած: Պատերազմից յետոյ նորա առաջնայ տաճիկ բնակիչները անցան Օսմանեան հողը, իսկ նոցա տեղը բռնեցին յոյն (հուռմ, ուռում) դաղթականները Տրապիզոնի կողմերից: Յոյները առհասարակ ահաղին քանակութեամբ զաղթում են Կարսի նոր նւաճած երկիրը և նոցա թիւը, որը սկզբում հազիւ մի քանի հազարի էր հասնում, այժմ մի քանի տասնեակ հազարների է հասել: Յոյս կայ որ մի քանի տարուց յետոյ նոցա թիւը Կարսի երկրում հաջերից կանցնի: Այդ յոյները, կամ ինչպէս նոցա

ժողովուրդն է անւանում՝ «ուռումներ», աղքատ, աղէտ, մոլեւանդ և թուլասիրտ մարդիկ են: Մեզ ծառայում էր տէրտէրի տղան. մի պատանի, որը չը նայելով ցրտին և ձիւնին, բաց կուրծքով, բոբիկ գնում էր գալիս՝ փայտ, ջուր բերում, և այլն: Այդ պատանին գիւղի տիրացուն ու վարժապետն էր: Նրբ նորա բերած յունարէն այբբենարանը և սուրբ գիրքը ես կարդում էի և հին յունարէն բառեր հարցնում, նա վայրենու պէս զարմացած բացում էր իր սպիտակ ատամները և քրքչում: Այն բարբառը, որով նոքա խօսում են միմեանց հետ՝ ինձ բոլորովին անհասկանալի էր:

Սուբասանից մինչև սահմանագլխի վերջին գիւղը՝ Ղարաուրդան, ուր գտնւում է մաքսատունը, ընդ ամենը մօտ 8 վերստ է:

Առաւօտեան, հոկտեմբերի 29-ին, զուրա եկանք այդ գիւղից: Ճանապարհը ձորի միջով էր, որանդից մի գետ էր անցնում: Ղարաուրդան յոյնաբնակ գիւղը մտնելիս մենք հանդիպեցինք յունական հարսանիքի մի հանդիսի. մի քանի «ուռում» երիտասարդներ, տաճկական շորերով, ֆէսները գլխներին, հեծած իրանց քնձոռտ ձիերը, առանց թամբի, գժերի պէս դէս ու դէն էին քշում, ձեռքներին օղիի շիշեր բռնած. մի քանի կանայք և տէրտէրը նոյնպէս ձիերի վրայ, բաց աւելի դանդաղ էին դնում: Դնացքը վերջացնում էին ոտքով հեռւող թմբկահարը և զուռնաչիները՝ վայրենի եղանակներ ածելով: Ո՛րքան զանազանութիւն հին, կլասիկական յոյներից...

Հասնելով գիւղը, ես իմացայ մաքսատնում ծառայող հայ պ. Ա. Տ.-Գ.-ի (որի անունով յանձնարարական նամակ ունէի Ալէքսանդրօպօլից) բնակութեան տեղը: Ինձ ցոյց տւին մի սպիտակ փոքրիկ տուն, որը իր կոկիկ տեսքով զանազանւում էր իրան շրջապատող որջերից: Պ. Ա. Տ.-Գ. ստիպւած լինելով իր պաշտօնը վարել այդ խուլ անկիւններում, ինքը իր աշխատանքով կարողացել էր կօմֆօրտ ստեղծել իր համար. տգէտ յոյնին, որի տանը նա ապրում էր իւր ընտանիքով, օգնել ու սովորեցրել էր մի մարդավայել տուն շինել, նա մանաւանդ որ անտառը մօտ է: Ապրելով այդ իւր նախաձեռնութեամբ շինւած տան մէջ, նա ազատ ժամերը պարապում է աթոռների, սեղանների շինելով իւր համար. ունի նաև նկարչութեան ձիրք. մի խօսքով, իւր տեսակի մի հայ Բօբինզօն է այդ խուլ, բարբարոս անկիւնում: Կրկնում եմ այստեղ իմ շնորհակա-

լուծիւնս ազնիւ պարոնին նորա հիւրասիրութեան և այն զիւրու-
թիւնների համար, որ նա ինձ տւեց:

Ղարաուրդանում կարելի է ընդհանուր հասկացողութիւն կազ-
մել, թէ ինչպիսի ապրանքներ են ներմուծւում թիւրքաց-Հայաս-
տանից, գլխաւորապէս Կարինի կողմերից—ձէթ, բամբակեայ ձեռա-
գործներ, կոպիտ սապօն, ֆէսեր, հայ արհեստաւորի (հիւանի, փա-
կանագործի և զարբնի) ձեռքի տակից դուրս եկած փայտեայ, եր-
կաթեայ և պողպատից շինած զանազան իրեղէններ: Ներմուծ-
ւող ապրանքի վրայ մաքսը շատ մեծ է. օրինակ, 1 ֆէսը, որը
Թիւրքիայում արժէ մօտ 30 կոպ., մաքսը 50 կ. է: Կոփը, որը
գնահատւում է 10 ուռլլի, մաքսը 3 ո. 50 կ.: Արտահանւում է
գլխաւորապէս բրինձ, նաւթ, եղ, կով, ձի, ոչխար, բամբակից, բըր-
դից գործւածներ, խոշոր տաւարի կաշի և այլն:

Ես պէտք է Ղարաուրդանում կամ սպասէի, որ Կարսից մի ու-
ղեկից պատահէր Կարին գնալու, կամ մի կերպ հասնէի Զվին, որը
տաճկական սահմանադլիսի մաքսատեղին է, և այնտեղից մարդ վար-
ձէի ճանապարհս շարունակելու: Հիւպատոսի քարվանի հետ չէի
կարող գնալ այլ ևս: Նոքա պատրաստւում էին մի քանի օրից յե-
տոյ անցնել սահմանը: Զը նայած որ իրանք բաւականաչափ հողի
էին, որ սեպհական զինւած մարդիկ ունէին, Զվինից էլ տաճիկ զաֆ-
թիներ (պօլիցիական զինւոր) պիտի վերցնէին իրանց հետ, թէև Ալաշ-
կերտի վրայով դէպի Վան ճանապարհը անհամեմատ աւելի ապա-
հով է համարւում, քան թէ Իզդիր—Բայազէդ—Աբաղայով:

(Կը շարունակւի)

Յ Ե Յ Ե Ր

Վ Է Պ

Պ Ե Ր Ճ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

(Շարունակութիւնն ¹⁾)

Ժ.Զ.

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

Օ. գիւղացիք բոլորը ջուր մաղուեցան. ամենքի բերանն էլ բաց մնաց, երբ հրամանը բարձրաձայն աղաղակեց. Օ. գիւղի հասարակութեան տանուէր հաստատուած է կանդիդատ Խուզավերդի Դուքանէրուծովը, իսկ սուղիէք՝ Մարտիրոս Դարբինովը, Սարիբէգ Փոշխմանովը, Դաւիթ Վաշէպողովը: Իսկ Արտեմ Գոմշակերովին քննութեան երթարկուած լինելու պատճառաւ՝ մերժուում է:

Արտեմ Սէրդէյիչի անցաջողութեան մանրամասնութիւններն իմանալու համար՝ մենք հետեւինք Բալասան աղային:

Տանուտէրի ընտրութիւնից յետոյ մի շաբաթ կացաւ Մեչնիկովն Օ. գիւղումը և այս շաբթումը նա մեծ գործ կատարեց:

Նորա հրաւիրանօքը միւս օրն իսկ եկաւ գիւղը Հաշտարար դատաւորն իւր պրիստաւով: Նոքա իջան Վլադիմիր Նեստորիչի մօտ: Երրորդ օրը հրապարակական ածրդախօսութիւն եղաւ. մի քանի մուրհակատէրերի շարժական և անշարժ կայքերը սակարկութեան դրուեցին:

Գիւղականներից ոչ ոք մօտ չեկաւ բացի Խուզօցից և մեզ ծա-

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1, 2 և 3 համարները:

նօթ դատաւորներից, որոց հաստատութիւնը դեռ չէր եկել այս ժամանակ: Սուքա էլ շուտ յետ քաշուեցան աճրդից, իւրեանց ասելով՝ ուժերիցը վեր էր:

—Ի՞նչ արած, ստիպուած եմ ես աւելացնելու, խղճաց բարեխիղճ Բալասան աղէն, թէպէտ ինձ վնաս է, բայց լաւ է ինձ վնասուել, քան խեղճերի սպրանքը կիսագնի կորչի:

Շատ զթոտ մարդ է եղել Մեխիկովը, ամեն մի վաճառի հանուած կալուածքի նշանակեալ գնի վերայ հինգ, տասը մանէթ աւելի էր տալիս և իւր վերայ թողնում աճուրդը:

—Ի՞նչպէս անեմ, եղբայր, բացատրում էր նա Հաշտարար դատաւորին, բոլորեքեան իմ ազդ ու ընտանին, իմ համագիւղացիքն են, ես ի՞նչպէս թող տամ խեղճերի կացքը կիսագնի ի կորուստ մատնուի. իմ ազգի զաւակներն են, ամենքիս սուրբ պարտքն է ազգասէր լինել:

—Անշարժ կալուածքները չեմ կարող գնահատել, կամ գինը մերձաւորապէս ճիշդ որոշել, որով և ձեր բարեսրտութեան աստիճանը, նշանակում է, չեմ կարող չափել. բայց ինչ վերաբերում է ձեր գնած շարժական առարկաներին, դուք, Վաղէմիր Նեստորի՛չ, արժողութեան քառորդ մասը չը վճարեցիք, սառը պատասխան տուեց Հաշտարարը:

—Կարելի է ուղիղ էլ է ձեր ասածը, արդարացաւ Մեխիկովը, բայց այդքանն էլ աւելորդ եմ տալիս, այդ իրեղէններից ոչ մէկն ինձ պիտանի չեն, մեր մառանումը աւելորդ տեղ միայն պիտի բռնեն:

—Եդ տնաքանդ որդամեռը ո՞նց պտի մարսի, փսփսում էին բոլոր գիւղացիք, հազար մանէթանոց բազն երեք հարիւր մանէթ ա գնահատել տուել, իր պարտքն 290 մանէթ ա, հիմի 310 մանէթով իր վրայ ա թողում, դեռ պարծենում էլ ա, թէ քսան մանէթ աւել ա տուել, ողորմութիւն ա արել:

—Այ ձեզ ղուրբան, ո՞վ ասեց, որ էդ անաստուածի պարտքը 290 մանէթ ա, ընդամենը դա հարիւր մանէթ էր տուել, 300 հասցրել եմ, էլի 290 մնում ա, պարզեց տարակուսանքը պարտապանը:

Միայն մի այդի չէր այս անդամի աճրդի դրուածը. շարիի տունը քանդուեցաւ:

Ամենից զգալին էր զառամեալ մահտեսի Առաքելի դէպքը:

Հաշտարար դատաւորը վերջացրել է իւր գործը և վերադառնում է:

Նորա ճանապարհն է մի ջրաղացի առաջով: Ուղիղ ճանապարհի մէջ տեղովը՝ դիմացիցը փայտի վերայ կռթնած գալիս է մի ծերունի:

Հաշտարարի ուղեկից ձիաւորը հեռուից ձայն տուեց ծերին՝ մի կողմը կանգնել. բայց եկողը ուշք չի դարձնում և ոչ զլուին է բարձրացնում: Զիաւորը յառաջ աշտանակեց և մտրակը բարձրացրած՝ սպառնում էր խփել, եթէ ծերը ճանապարհից դուրս չը գայ:

Ծերունին դողդողում է և մէջ տեղը կանգնել է:

Յանկարծ նա սաստիկ երերաց ամբողջ մարմնով և երեսի վերայ ընկաւ: Հաշտարարի ձին խրտնեց, բաշը ցցեց, կանգնեց առաջի ոտքերի վերայ և մազաչափ էր մնացել, ոտքերով պիտի կանգնէր ծերի վերայ, եթէ դատաւորը չը յաջողէր սանձը թափ տալ և յետ քաշել:

Ամենայն դժուարութեամբ նա կարող եղաւ զսպել ամեհի երիւ վարի կատաղութիւնը և ցած թռչել թամբից:

Հաշտարարը հրամայեց իւր ուղեկիցներին վերցնել ծերին:

Նորան նստեցրին ջրաղացի սլափին դէմ տուած:

Ջրաղացի ցրդանի (ափեփեփ) տակից դուրս ցայտած ցօղերը և սառը հովը յետ բերին ուշագնաց ալեւորին:

— Օխա՛յ, ես քո ցէլթուքսիդ (ցալթեփ) մատաղ, վերջի շնչումս է՛լի դու ինձ յետ բերիր, իւր սառած աչքերը դէպի ջուրը դարձրած՝ մրմնջում էր ծերունին. բայց սրանից յետոյ ապրեմ ո՞ւմ համար, դու էիր իմ մխիթարանքը, կորած որդուս եթիմների (սք) ապաւենը, որ ձեռիցս դուս եկար. ի՞նչ անեմ, Աստուած իրան բարի տա՛յ իր գործքովը...

Ծերի խօսքերը դատաւորի հետաքրքրութիւնը շարժեցին, նա մօտեցաւ ալեւորին և երկար հարց ու փորձերից այս իմացաւ, որ իւր միակ որդին ընկել է ջրաղացի անիւի թւերի տակ և խեղդուել: Գաւառական բժիշկը կամեցել է անպատճառ անդամահատութեան ենթարկել նորա մարմինը, իսկ հայրը երեսուն մանէթ պարտք վերցնելով Բալասան աղաչից, շահել է լեզու չը հասկացող օտարազգի

բժշկին և ազատել սիրելի որդու դիակը մաս մաս յօշոտուելուց։ Այն երեսուն մանէթը տոկոսակալել է, 500-ի է հասել և այսօր որդուն կլանող ջրաղացը նորա վեց որբերին էլ կենդանի կենդանի թաղում է իւր մէջ. անտէր թշուառների ապրուստի միակ միջոցն էր հայրասպան ջրաղացը, որ որպէսզէն էլ քաղցածութեան մէջ մահացնելու դատապարտած՝ սեպհականութիւն է դառնում այն մարդի, որը, ինչպէս ծերունին վերջումն ստուգել է, դրդել է բժշկին կտրատել և ապա ինքն է համոզել ծերին կաշառքի միջոցաւ ազատել իւր մեռելն անդամահատելուց։

Հաշտարարը մի սառը զզուանքով ձին մտնակել, հեռացել է սրտախաշ տեսարանից, թողած ծերունուն նոյն օրն իւր հաշիւը վերջացնել անցաւոր աշխարհքիս հետ՝ ճակատագրի կամայականութեանը յանձնելով վեց խմորակերներին։

Յերոնու վերջին խօսքերը հասաւ բառացի կերպիւ Մելնիկովի ականջին. մի շարք անէժքներ են եղել նոքա Բալասան աղայի ժառանգներին ուղղած՝ բաց նա—շունը կը հաչի, քարվանը կը քօչի—պարսկական առակն է պատասխան ուղարկել անշնչացած դիակի ետեւից՝ ու ինքը Հաշտարար դատաւորի գնալուց յետոյ՝ հրաւիրել է իւր մօտ փաստաբան չոլախ Յարութիւնին, կարգի է դրել նորա ձեռքով Դօնդարենց Ասոյին սպանող Դվակոթենց Հայրօյի թղթերն ու շտապել դէպի քաղաք։

—Մի բանի օր էլ կա՛ց, աղայ ջա՛ն, Բարսեղին կանչի՛, համոզի՛, կը լինի որ քո խօսքդ լսի ու էլ չը տայ իր աղջիկը Գալօյի տղին, խնդրեց Խուզօն։

—Յիմա՛ր, ասաց Բալասան աղէն, իմ յետ մնացած իւրաքանչիւր ժամը կարող է քո գործը ծովը ձգել, յանկարծ Արտեմ Սէրգէյիչը կը հաստատուի տանուտէր և քո ոտներդ սառը ջրումը կը մնան, ես շտապեմ՝ որ բանը փոխեմ։

Վլադիմիր Նեստորիչն ձգլիղ էր, եթէ մի շաբաթ էլ ուշացած լինէր, Արտեմ Սէրգէյիչը հաստատուած էր։

Գաւառապետն օգուտ էր քաղել Մելնիկովի գիւղում ուշանալուց և միւս օրը փութացրել էր ընտրողականը ներկայացնել հաստատութեան։

Բալասան աղէն իւր աչքովը տեսաւ դիւանատանը հաստատութեան հրամանը պատրաստ, մնում էր միայն ստորագրելու։

—Թող երկու չէ՝ չորս շաբաթով էլ յետ մնաց հաստատութիւնը, խոստացաւ Մեկնիկովի շնորհքով տեղ ստացած ատենադպիրը և հըրամանը գործերի տակը դրուեց:

—Ուրեմն ի գործ, վճռեց Վլադիմիր Նեստորիչը և ներկայացրեց քրէական ատենին իւր բերած թուղթը նրանց ստորագրողների հետ:

Բանն ի՛նչ էր:—

Չորս տարի յառաջ գաւառի զիւղերի մէկից մի հաց աղջկաց փախցնելու ժամանակ՝ սպանուեց մի թուրք բէգ և կալանաւորուեցին նորա երկու սպասաւորները: Վերջիններս խոստովանուեցան, որ իւրեանք մասնակցել էին սպանուած կալուածատէր բէգի հրամանաւ: Փաստաբան Ս. Ա. պարոնի ճարտարախօսութեան շնորհիւ՝ թուրքերը դատապարտուեցան մի տարուայ բանտարկութեան: Նոքա իւրեանց ապաշխարանքը լրացրել էին: Այժմ աչգ մարդիկը, կաշառուած Բալասան աղայից՝ թուղթ են տուել և անձամբ էլ եկել վրկայում են, թէ իւրեանց ուղարկողն և բէգի սպանուելու պատճառն եղել է Արտեմ Սէրգէյիչը, որի եղբօր որդու համար, իբր թէ փախցնելուսն եղել աղջկանը:

Այն թղթովն առաջնորդեց Մեկնիկովը թուրքերին դէպի քրէական դատախազը:

Վերջինս անմիջապէս հեռագրեց իւր օգնականին Գոմշակերովին կալանաւորելու և դատի ենթարկելու:

Բալասան աղան այսքանով չը բաւականացաւ, մի հեռագիր ևս քաշեց Թիֆլիս Արտեմ Սէրգէյիչի տիրոջը և այս մանրամասնութիւնների հետ յայտնեց, թէ իւր մօտ գրաւոր փաստեր կան նորա ստորին գործակատարներից, որոնցով ապացուցում է, թէ Արտեմ Սէրգէյիչը խալվարն ու թ մանէթով դնած դարին հաշուել է տիրոջ վերայ 12 մանէթով. հետեւաբար՝ ամեն մի խալվարի մէջ չորս մանէթ գողացել է տիրոջից:

Այժմ ինքը Մեկնիկովն առաջարկում է իւր պատրաստականութիւնը երաշխաւոր լինելու կապալառուին և փականքի տակ զննելու Գոմշակերեանցի շարժական և անշարժ կայքերը:

Երկու օր էր անցել այս անցքից, և ինչպէս ասացինք սկզբումը, Ս. զիւղացիք սարսափով լսեցին Խուզօյի տանուտէրութեան հրամանը

և իւրեանց աչքովը տեսան չորախ Յարութիւնին՝ կնքելուս Արտեմ Սէրգէյիչի ունեցած չուկեցածը:

ԺԷ.

ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ԴԱՏԱՍՏԱՆ

— Բալասան աղէ՛ն:

— Օ՛հ, չը պրծանք այդ զղուելի մարդից, խոժոռ դէմք առած՝ բացականչութիւն արաւ զաւառապետը՝ Ս. զիւղի ընտրութեան օրից մի քանի օր անց, երբ որ թուրք եասաւուլը ներս մտաւ նորա առանձնասենեակը և յայտնեց Մելնիկովի դալուսոր:

— Ասա՛ ներողութիւն էր խնդրում, հարկաւոր գործեր է ստացել, ուրիշ ժամանակ շնորհ բերէք:

Եասաւուլը քայլերն ուղղեց դէպի դուռ:

— Ի՞նչ եմ գիտել, էլ կը պրծնե՞մ, օրն էգուց իւր քսութիւնը գործ կը դնի, ա՛յ անխժած դաժան հողի. սպասի՛ր, հրամայեց զաւառապետն այս կարճ մտածողութիւններէից յետ եասաւուլին, ասա՛ խնդրում էր:

Վերջին խօսքի հետ ինքը վեր կացաւ և յառաջեց դէպի դուռը:

— Օ՛... օ՛... օ՛... Վլադիմիր Նեստորի՛չ, мое почтение! շատ ուրախ եմ, զուարթ դէմքով ձեռքը ձգեց նաչալնիկը տուն մտնող թանկագին հիւրին, այդ ո՞ր քամին պտըտեց ձեզ դէպի մեր աշխարհքը, հրամայեցէ՛ք:

— Спасибо! և Բալասան աղէն երեք անգամ պինդ սեղմեց զաւառապետի ձեռքը:

— Չարժէ՛:

— Ինձ համար շա՛տ և շա՛տ արժէ, Դրիգոր Պետրովի՛չ, դուք ամեն ժամանակ իմ խնդիրներս կատարել էք, իսկ այս վերջին անգամն Ս. զիւղումն ինձ մեծ բարեկամութիւն ցոյց տուիք:

— Դէ՛ ի՛նչ անենք, Վլադիմիր Նեստորի՛չ, օրէնքից թէև մի փոքր շեղուեցինք, բայց պատուական բարեկամի համար մի չնչին ծառայութիւն անելը մեր պարտքն էր:

— Ի՞նչ էլ յարմար տեղ էիք ընտրել և ժամանակ, մի ժամէն ճա-

նապարհ, թուրքերի մէջ, երեկոյեան զէմ, հա', հա', հա', ЛОВКО, братъ, ЛОВКО, ИЧЕГО СКАЗАТЬ, ДА! ո՞րքան խելօքութիւն, ի՞նչ հեռա-տեսութիւն, ո՞վ ընտրուեց, ո՞վ հաստատուեց, Դձ! մեր նահանգումը ձեզ նման գործ հասկացող ոչ եղել է և ոչ կը լինի, այդ եւ միշտ տեղումն ասել և գրել եմ և այժմ նոյնպէս կը գրեմ:

—Մի՛ նեղանաք, խնդրեմ, Վլադիմիր Նեստորի՛չ:

—Ի՞նչպէս, արժանաւոր մարդի համար, այդ խորին պարտա-կանութիւն է իմ կողմից. մենք գործի մարդիկ ենք, գործը պահանջում է լաւ ու վատ ամեն բան տեղ հասցնել, թո՛ղ որոշուին, թո՛ղ ձանաչուին հաւատարիմն ու ապերախօքը, բարեմիտն ու փա-տակարը, թո՛ղ անպիտաններն արժանի սրտիժը, իսկ արժանաւորնե-րը վարձատրութիւնն ստանան: Այդպէս է՞, թէ ոչ, Գրիգոր Պետ-րովի՛չ:

—Անկարծի՛ք, Վլադիմիր Նեստորի՛չ, մենք ումնից հաց ենք ուտում, պէտք է նորա շահերն աչքի առաջ ունենանք, բաց ամեն ժամանակ՝ տեղի, անտեղի, աննշան և չնչին զէպքերի համար ձանձ-րութիւն տալը սորան կամ նորան՝ աւելորդ է:

—Սխա՛լ էք, Գրիգոր Պետրովի՛չ, ես այդպէս չեմ հասկանում, հաւատարիմ ծառան հաւատարիմ շան նման է, նա պէտք է դունչը կոխի ամեն քունջ ու պուճակ (անիւն), իւր սուր հոտոտելիքը լարի, պոռտի, քրքրի և ամեն դտածն իւր տիրոջը ներկայացնի. ես միշտ այդպէս եմ անում, խտրութիւն չեմ դնում միջոցների մէջ, մեծի ու պտկի, հասկացողի ու ռամկի մէջ, ինչ տեղից՝ ինչ կասկածաւոր հոտ առնում եմ՝ ձեռաց հասցնում եմ և դուք տեսնո՞ւմ էք, որ ես սխալուած չեմ. ամենքի մօտ պատիւ ունիմ, ամենքն ինձանից քաշուում են, կամքս կատարում են, ինչպէս դուք արիք: Իրա՛ւ է, արածդ մի մեծ բան չէ, ձեզ համար միևնոյն էր՝ Մարկոսը լի-նէր տանուէր, թէ Կիրակոսը, բաց դուք չը գիտէք, թէ Խուդօն ո՞րքան է ինձ պէտք. ձեզ շատ քաջ յայտնի է, որ զիւղական հա-սարակութիւնն այնքան մեր չինովելիցն ահ չունի, ինչքան իւր տանուէրից, և բնական է. նորան է միշտ տեսնում, նորանից ան-միջական կախումն ունի, նորա աչքին է շարունակ նայում, բոլոր իւր գործը նորա ձեռքովն է կատարելու, և ի հարկէ, նորա ազդե-ցութիւնն աւելի կը լինի: Դուք չը գիտէք, թէ զիւղերի մէջ ես

ո՞րքան անձնական հաշիւներ ունիմ. մի տեղ փող ես տուել՝ դժուար է ստացուում, միւս տեղ լաւ կալուածք կայ ձեռք ձգելու, երրորդ տեղում մէկը ճանապարհիդ քար է գլորում, մի ուրիշի ուելսը չի, ուղղակի, քեզ դիւր գալիս, դրանց բոլորի յառաջն առնելու է նոյն տանուտէրի ձեռքով: Ես այսօր մեր զաւառի տանուտէրներից շատերին իմ ձեռքիս տալիս ունիմ առած, ամեն տեղ իմ ցանկացածներն են ընտրուում:

— Բայց շատ էլ ժողովրդին ճնշել հարկաւոր չէ, Վլադիմիր՝ Նեստորիչ, ես վախում եմ հասարակաց կարծիքից. էգուց եթէ օրէնքը դատաստաւ չը լինի, աշխարհքը կը դըրգայ, թէ՛ բարեկամի համար ժողովրդի շահերը ունատակ է տրուել, ժողովրդի ցանկացածը մի տեսակ գլորուելէ՝ կանգիդատիս ընտրել տալու համար, բաց քուէարկութիւն է եղել...

— Հա՛, հա՛, հա՛, քրքչաց Սենիկովը:

Դեռ ծիծաղի վերջաւորութեան ծայրը ծորում էր, որ դուռը բացուեց և կիսաբաց արանքիցն երևեցաւ զաւառապետի կրտսեր օգնականի գլուխը:

Այս մարդը մի հին ծառայող էր, յիսուն տարին լրացրած մէկն էր երևում. նա իւր կեանքի մեծ մասն անց էր կացրել զաւառներին դիւաններում. չը դիտեմ՝ ո՞րտեղ, մի երկու տարի կարողացել է զրաճանաչ լինել և մտել է հին զաւառական դիւանատները, որպէս ստորին գրադիր, բաւական տարիներ զրադրի ռոճկով կատարել է իւր մեծաւորների տան սպասսւորի և ծախսարարի պաշտօնը, վերջին արտօնութիւնն առաւելապէս վայելել է ամուսնացած մարդկաների մօտ, իւր շողոքորթ աղուէսական ծամածռութիւններով, ստորաքարշ շարժումներով, կանացի մանր պահանջները ճշգրութեամբ հասկանալու համար՝ նա միշտ տիկնոջ ներքին յանձնարարութեանց պաշտօնեան է եղել: Նոտ զաւառներում է նա պաշտօններ վարել և միշտ երկրորդական դերի մէջ. շատ զրադիրներ եկել, իրանից յառաջ են անցել, բարձրացել են, ասենադպիր, օգնական են դարձել, իւր վերայ իշխանաւոր են կարգուել և ինքը միշտ քթի տակին ծիծաղելով՝ յայտնել է իւր ուրախութիւնը՝ նրանց բարձրանալու մասին:

Քանի քանի անգամ նրան ծառայութիւնից արձակելու խնդիր է ծագել և միշտ նա հնարքը գտել է տեղումը մնալու և շատ էլ

ուրախ է, որ իւր երեսնամեայ պաշտօնավարութեան մէջ կրտսեր օգնականից չի բարձրացել:

Ահա՛ հէնց այս մարդն էր, որի գլուխն երևեցաւ և կրկին յետ քաշուեցաւ. խոհեմութիւնը թոյլ չէր տալիս նրան առանց իւր մեծի հրամանին ներս գալու:

— Ну, вотъ, вотъ! Թո՛ղ Վասիլ Վասիլիչը վճռի, ուղի՞ղ եմ ասում, թէ սուտ, էլի շարունակեց իւր ծիծաղը Մեղնիկովը՝ հետն էլ չը սպասելով տանտիրոջ կոչմանը, ինքը ձայն տուեց. МИЛОСТИ ПРОСИМЪ.

Վասիլ Վասիլիչը զգոյշ մկան նման, ստորադրելոց բնատրոշ յատկութեամբ և ժպիտով դեռ մի աչքով իւր մեծաւորին էր նայում:

— Մտէ՛ք, կիսաիշխանական եղանակով հրամայեց դաւառապետը, և օգնականը ներս եկաւ, անվստահութեամբ ձեռք տուեց Մեղնիկովին ու նստեց դրան մօտ հեռուումը դրուած աթոռի եզրին. նա նման էր փշի վերայ նստողի:

Սկզբումը Վլադիմիր Նեստորիչին հեշտ չեղաւ կարծիք դուրս կորդել Վասիլ Վասիլիչի լեզուից, ամեն մի խօսքի հետ դեռ նախ գլուխը դարձնում էր նա դէպի իւր մեծաւորը, և երբ բոլորովին ասպահովեցաւ, որ իւր խօսքերը չը պիտի զրգռեն իւր իշխանաւորի զայրոյթը, սիրտ առաւ, աթոռն յառաջ քաշեց և սկսեց Մեղնիկովին արդարացնել:

Նա միանգամայն համաձայն էր Բալասան աղայի հետ, թէ պաշտօնեան մի մեքենայ է, իւր սեպհական կամքը չը պէտք է ունենայ, պէտք է աշխատի իւրաքանչիւր ազդեցիկ մարդի կամքովն ընթանալ և այլն և այլն:

— Բայց ի՞նչ կասէ հասարակաց կարծիքը, Վլադիմիր Նեստորիչ, ասաց դաւառապետը:

— Քանի՞ կուէկի կառնեմ հասարակաց դատաստանը, իմ բանն աջ է, թո՛ղ ով կ'ուզէ՝ հաչէ, այնպէս չէ՞, Վասիլ Վասիլիչ:

Օգնականը կմկմաց. նա հասկացաւ իւր սխալը, իւր մեծաւորը համաձայն չէր Մեղնիկովի հետ, այժմ ի՞նչ պատասխան տայ, որ երկու սրի արանքից դուրս պրծնի:

— Да, не боёв братъ! (Էդքայր, Բե՛ վախե՛ր) ասա՛ կարծիքդ, ես նեղացողը չեմ, ես զիտեմ, որ դու վաշուց այդ տէօրիային ես հետեւում, հրամայեց դաւառապետը:

—Իմ կարծեօք՝ Վլադիմիր Նեստորիչի դատողութիւնը ճշմարիտ է, կիսալստահ վիզը ծռած արտասանեց Վասիլ Վասիլիչը. հիմի չը կայ հասարակաց կարծիք, ամեն գլխից մի միտք է դուրս գալիս, մարդ ո՞ր մէկին լսի. նա որ ետեւիցդ քեզ դատապարտում է, երեսիդ շողոքորթում է և քո ինկարկուն է դառնում. խելօքութիւնը Վլադիմիր Նեստորիչի ասածին համաձայն վարուելն է:

—Այո՛, ա՛ռ, կե՛ր, քանդի՛ր, օգուտդ ճանաչի՛ր, մեծիդ կամքը լաւ հասկացի՛ր, թո՛ղ՝ ով ինչ կամենում է՝ խօսի՛ միայն քո գրպանդ լիքը լինի, քո իշխանութիւնից պտտիւններ ստանաս, հաստատում էր Մելնիկովը:

—Մեզանից ամեն մէկը, կրկնեց Վասիլիչը, մի մի հասարակ դիւղացու որդի է, ի հարկէ բացի ձեզանից, Փրիգոր Պետրովիչ, սխալն ուղղեց նա. իմ հայրս կապոցն ուսին գիւղերումը թափառում էր, Վլադիմիր Նեստորիչը մի դիւղացու որդի է. ամեն մէկս մի հնարքով դուրս ենք եկել մեր նախնին զրութիւնից, բայց ի՞նչ կը դառնայինք, եթէ մեր քսակը մոռանայինք և մեր իշխանութեանը հակառակ գնայինք:

—Զուր ես կեղծաւորում ինձ, Վասիլ՝ Վասիլիչ, ասաց նաչալնիկը, ես ինքս էլ մի իշխանական ցեղից չեմ, բայց ի հարկէ երկուսիցդ էլ առաւել պատուելի տանից եմ և. համալսարանական կըրթութեամբ: Խոստովանում եմ՝ համալսարանի գաղափարները հետզհետէ օղը ցնդեցին, շրջանն իւր ուժեղ թաթն իմ վերայ էլ դրեց, ականջներս խլացրել եմ բարձր ձգտումների և ներքին ձայնի՝ զէմ, ինքս էլ հաւասարապէս դատապարտելի եմ, բայց չեմ կարող ուրանալ հասարակաց դատաստանի ահաւորութիւնը:

—Վարելի՞ է, դուռն երեք անգամ բաղխելով՝ դրսեւից գոչեց մի ձայն:

—Դէ հիմա խօսի՛ր, Վլադիմիր Նեստորիչ, գլխով դուռը ցոյց տուեց գաւառապետը և յառաջ գնաց ու դուռն իւր ձեռքով բաց արաւ:

Ներս եկաւ մի մաքուր հաղնուած երիտասարդ, քաղաքավարութեամբ ողջունեց ամենքին և ասաց.

—Զը խանդարեցի՞:

—Ընդ հակառակն, շա՛տ ուրախ եմ, հրամայեցէ՛ք նստել, աթոռ ցոյց տուեց գաւառապետը:

Յոնականն օգուտ քաղելով յարմար ղէպքից՝ զլխարկն առաւ և շտապ զլուխ տալով՝ առանց նկատուելու՝ դուրս ծլկուեց:

— Ի՞նչպէս էք, պարոն Սմբատ, քաղաքավարի հարցրեց Բալասան աղան:

— Շնորհակա՛լ եմ, պարոն Մելնիկեա՛նց:

— Ի՞նչ էք անում, ընչո՞վ էք պարապած:

— Այժմ ես, պարոն Մելնիկեա՛նց, մեր ժողովրդի ներքին կեանքն եմ ուսումնասիրում. անմխիթա՛ր է, վերին աստիճանի տգիտութի՛ւն, աղքատութի՛ւն...

— Այո՛, պարոն Սմբատ, այո՛, ի՞նչ պէտք է լինի մեր ստորին դասակարգի վիճակը, ամեն կողմից ճնշումն, հարստահարութիւն, վաշխառուների ձիրանների մէջ սեղմուած, անտեսական դրութիւնն անասլահով, ներքին և արտաքին յեցերից կերուած, կեղեքուած, տգիտութեան մէջ թաղուած, նայողի աչքիցն արիւն է կաթում: Հինգ ըսպէ յառաջ պարոն զաւառապետի հետ այդ ցաւերի մասին էինք խորհրդակցում, մոլորուել մնացել ենք. այնպէս չէ՞, պարոն Գրիգոր:

— Ա՛յ... ը՛մ... ը՛մ... արաւ նաչալնիկն և ուսերը անխօս վեր քաշեց: Այդ նշանակում էր՝ չը գիտեմ ի՞նչ ասեմ աներես ստախօսութեանդ համար:

— Հա՛, շա՛տ ցաւալի է, շա՛տ, պարոն Սմբատ, մի քանի օր առաջ մեր զիւղն էի գնացել, շարունակեց Մելնիկովը, տարին մի երկու անգամ սովորութիւն ունիմ գնալու. գնում եմ, ժողովում եմ հասարակութիւնը, իւրեանց պակասութիւնները հասկացնում, միջոցներ եմ առաջարկում նոցա վիճակի բարելաւութեան համար, իմ կողմից յանձն եմ առնում ըստ կարեացս նիւթապէս օգնելու, ազգասէր և հասկացող մարդկանցից օգնութիւն խնդրելու և այլն և այլն: Դէ՛, հարկաւոր է, գիտեցողը չը գիտեցողին պարտական է, հայրենասիրութիւնը մարդուս առաջին պարտականութիւնն է, ազգասէր մարդն ազգի շահերի համար իւր կեանքը պէտք է զոհի, տգէտ, ընկած եղբօր համար իւր կարողութիւնը չը պիտի խնայի: Այս անգամ էլ գնացել էի հողալու, որ մի տարրական դպրոց բանա՞ք մեր զիւղումը, իմ կողմից որքան ձեռքիցս կը զար՝ յանձն առայ նպատտել, շնորհակալ եմ պարոն զաւառապետից, սա ևս իւր

աջակցութիւնը չը խնայեց. այն օրը տանուտէրի ընտրութիւն ունէր, ինքն իւր դորժը թողած՝ ինձ հետ միասին խրախուսում և յորդորում էր, գործի յաջողութեան համար էլ մի արժանաւոր մարդի տանուտէր ընտրեց, որը բաւական հասկացող և ուսման նշանակութիւնը ճանաչող անձն է։ Ես այսօր եկել եմ իմ շնորհակալութիւնս մատուցանել պարոն զաւառապետին. ըստ որում երէկ նոր տանուտէրն ինձ մօտ էր, աւետեց, որ ինքը ժողովրդի մեծամասնութեան համաձայնութիւնն արդէն ստացել է։ Ես էլ ձեռքը սեղմեցի, մօտս ճաշի պահեցի և խոստացայ իւր արածները լրագրում հրատարակել տալ. շատ ուրախացաւ խեղճը, պատուական տղայ է։

— Լսել եմ ձեր այդ հասկացող զիւղացու մասին, Գոմշակերեանց ծաղրալի ազդանուն ունի, ասում են՝ բաւականին զարգացած մարդ է, ցանկանում էի հետը տեսնուել։

— Ո՛չ, ձեր ասածը չը կամեցաւ տանուտէր լինիլ, նա օտարութեան մէջ է. այս նոր տանուտէրը նորա կանգիւղատն էր, փոքրի շատէ կարգաւ գրել էլ զիտէ, շարունակ կարդում է իմ ուղարկած լրագիրները, ուրիշներին էլ տալիս է կարդալու. ես այժմ իմ չնչին ծառայութեամբս կարող եմ պարծենալ, որ մեր Ս. զիւղը դաւառի բոլոր զիւղերից յառաջադէմ է. ձեզ էլ կը խնդրէի՝ մի անգամ իմ այնտեղ եղած ժամանակը շնորհ բերել, շատ կը հաւանէիք և կ'ուրախանայիք. այնպէս չէ՞, պարոն զաւառապետ։

— Ը՛մ... ը՛մ... ը՛մ... այսի՛նքն... ը՛մ... ը՛մ... ը՛մ... Խ, Թ՛!

— Կարծեմ, պարոն Սմբատ, դուք ևս իմ և պարոն զաւառապետի հետ համաձայն էք, որ հարկաւոր է շարունակ մտրակել ազգի ցեցերին, աստիճանամոլ և հացկատակ պաշտօնեաներին, ժողովրդի արիւնարբու վաշխառուներին, դաւաճաններին, մատնիչներին և այն բոլորին, որոնք անձնական շահի համար խեղդում են ժողովրդի մէջ ամենատեսակ բարի ձգտում։

— Ի՛նչ կարծիք։

— Միւսնոյն մաքի ենք ես և մեր Գրիգորը՝ պարոն զաւառապետը—խօսակցութիւնը հասարակաց դատաստանի մասին էր. մենք երկուքս նշանակութիւն էինք տալիս հասարակաց դատաստանին, բայց պարոն օգնականը... (վերջին խօսքի հետ Բալասան աղէն դարձաւ դէպի Վասիլ Վասիլիւի նստած աթոռը և զարմացական զէմք

ցոյց տալով՝ հարցրեց գաւառապետին) այս ե՞րբ զնաց, որ մենք չը տեսանք:

— Նա զնաց, շտապում էր, գլուխը շարժեց գաւառապետը:

— Ինչ և իցէ, շարունակեց Մելնիկովը, պարոն օգնականը մեր հակառակն էր պնդում, նա ասում էր, որ ծառայողը մեքենայ է իւր իշխանաւորի նպատակներին, ասում էր, որ իւր օգտի համար մեղք չէ՝ մարդուս յափշտակել, գողանալ, մատնութիւններ անել, ժողովրդի արիւնը ծծել, ասում էր, որ հասարակաց դատաստանը յիմար բան է, յիմարների և իմաստականների ստեղծածն է և թէ՛ ողորմելի ու ծիծաղելի են այն մարդիկը, որ ազնուութիւն, սրբութիւն, պատիւ բանի տեղ կը զնեն և իւրեանց քսակին կը վնասեն, պնդում էր, որ բարձրանալու համար ոտնատակ տալու է ամենայն նուիրականութիւն, թէ՛ հազարաւոր մարդիկ սպանել և վրայովն անց կենալ սղծի ընդդէմ չէ և կարեւոր է՝ եթէ միւս կողմում քո նպատակիդ իրագործումն է:

— Հրէշի՛ խօսքեր, բացականչեց Սմբատը:

— Մեղադրելի չէ, խեղճը տղէտ, փթած, դիւանատների ստորին խաւերի պողու է, ստորաքարշութիւնից աւելի ի՞նչ էք պահանջում: Այդպիսիների կարծիքն ինձ համար հաւասար է զրօյի ուրիշ բան էր, եթէ պարոն գաւառապետի նման զարգացած մարդիկն ասէին, թքանք էր, եթէ իմ բերանից դուրս դար, ձեր մասին՝ բերանս էլ չի զօրիլ խօսելու, դուք միանգամայն թարմ ոյժ էք, զնացել էք, մտաւոր զարգացումն ստացել և եկել, պաշտօն, կոչումն, հաց, ամենայն ինչ մոռացել էք և հոգով, մտքով ու մարմնով նուիրուել ազգային վերաշինութեան սուրբ գաղափարին. զխով մատաղ կը լինի՛մ ձեզպէսներին:

— Ամենքիս պարտքն է:

— Զէ՛ք հաւատում, հոգիս փառաւորում է, երբ մեր նոր երիտասարդութեան ձգտումները դիտում եմ, ձեզ քաջ յայտնի է իմ պաշտօնս, որ պահանջում է ճշդախտարութիւն. բայց անիծուի՛մ ես իմ ազգովս, Վասակ կոչուի՛մ, եթէ ես իմ ազգի գաւալներին խէթ նայիմ, կարծիքներս լինում են միշտ նպաստաւոր:

— Աննպատ ոչինչ էլ չը կայ. այսօր ամեն մի բանադէտ մարդու պարտքն է իւր գիտեցածը տղէտ եղբօրը հաղորդել. նոյն ուղղու-

թեամբ կրթում է ամեն մի լուսաւոր վարչութիւն իւր նոր սերընդին, ի՛նչ կարծիք, ուրեմն, որ նա ուրախ կը լինի, երբ իւր սուած դաստիարակութիւնն արդիւնաբեր է լինում:

— Իրա՛ւ էք ասում, սիրելի պարոն Սմբա՛տ, բայց իմ փոխարէն ուրիշը կարող էր զանազան հայեացակէտերից նայել ամենքի բռնած գործին և ըստ այնմ իւր անելիքը կարգադրել. այսօր, դիցուք, պարզ ուսումնասիրական նպատակաւ դուք ժողովրդի կեանքն էք հետախուզում, մի՞թէ զժուար էր ինձ ծուռը մեկնութիւններ տալ այդ ամենին:

— Հրէշների մեծն այդպիսի անպիտանները կը լինին:

— Մի՛ զարմանաք, կը լինին և կան, բայց ես նրանցից չեմ, ինձ համար հասարակաց դատաստանը սուրբ է, պարոն զաւառապետը կարող է վկայել: Սակայն այդ թողնենք, պարոն Սմբա՛տ, ամեն մարդի գործ իւր համար կը վկայի, չը կայ ծածուկ, որ չը յայտնուի. դուք այս ասացէ՛ք, չէ՞ր կարելի ձեր կողմից մի բանով մասնակցէիք մեր ձեռնարկութեանը. վատ չէր լինիլ, եթէ լրագրութեան մէջ մի քանի տող գրուէր, ժողովուրդը կը քաջալերուէր և իմ չնչին ծառայութիւններս կարող էին ուրիշների բարի նախանձը շարժել:

— Ամենայն ուրախութեամբ, պարոն Մեղնիկեա՛նց, ես շարունակ գրում եմ պարբերական թերթերում, այդ ևս անպատճառ կը հաղորդեմ. սակայն ներեցէ՛ք, ես ուշանում եմ, մէկին ժամադիր եմ, ես եկել էի պարոն զաւառապետից մեր զաւառի հայ ժողովրդի վիճակագրական տեղեկութիւնը խնդրելու, բայց միւս անգամ կը գամ, այժմ ցտեսութիւն:

Այս խօսքերով երիտասարդ Սմբատը հրաժարական տուեց իւր խօսակիցներին:

— Ա՛մմ...մա՛ լեզու, Վլադիմիր Նեստորի՛չ, բացականչեց զաւառապետը:

— Այդպէս տխմարներին ուրիշ տեսակ չի կարելի, Գրիգոր Պետրովի՛չ, հասարակաց դատաստանը գորա նման չխմարների տոեղծածն է, դրանց զէնքն է, պէտք է դրանց փշրել իւրեանց զէնքով:

— Սխալուում ես, սիրելի՛ս, ճշմարտութիւնը չի մեռնիլ, դուք ասացիք, որ ամեն գաղտնիք յայտնի կը լինի:

— Ի հարկէ՛ եթէ յիմարի պէս կը քնենք ու այդպէսներին լայն ասպարէզ կը տանք: Մի հարցնող լինի՛ թէ ո՞վ ես. ինքն երէկուան մածնի աման լպտողն է, հայրը ղիւանաւորանը զրազրութիւն անելով՝ մի քանի կոպէկ հաւաքեց. աշխարհքի կոյր ժամանակն էր, լաւ լաւ կալուածքներ յետ ձգեց, որ այս տգէտն անխնայ փչացնի. բարեգործութիւններ է անում, ընկերներին է ուղարկում, զիւղերում մին է վառնում, հէնց կարծում է, թէ շարունակ անսպառ աղբրի նման կը բղխի. արդէն շատ չի քաշիլ, մէկ այգին իմ ճանկը կ'ընկնի, իւր խնամատարի հետ ծրագիրը կազմել ենք, վաղը միւս օրը փողի կարիք պէտք է ունենայ և ինձ ղիմի: Խելքից պակաս, զեռ մեծ մեծ է փրթփրթում, զեռ նոր է եկել, թող լիառատ ցրուի. յետոյ ուշքի կը գայ, այդպէս մնալ չի. շատերին ենք տեսել՝ բարձր իղէա՛, վսեմ գաղափա՛ր, աղղային զգացմունք, ազնուութիւն, ճշմարտութիւն և այդպիսի անհամար բաւեր թութակի պէս կըրկնելուս, անգիր արած փշելուս. բայց ո՛ր են. եկել են, խառնուել մեր մէջ, կեանքի հոսանքին ենթարկուել և մեզանից աւելի նիւթապաշտ ու շնական դարձել: Այդպէսներց մէկն էր և իմ խելօք փոքր եղբայրս՝ Արտեմը. չը գիտեմ՝ լսե՞լ էք, որ նա սկզբումը Պետրոս էր, իւր ծննդականումն էլ զրուած էր՝ Պետրոս Մեսրոպով. այդ անունովն էլ գիմնադրումն էր շարունակում: Գնում է այնտեղ, ի՞նչպէս է լինում, ո՞վ է խելքին փշում, աշխատում է անունը փոխել՝ Արշաւիր Մեսրոպեանց: Ես, ի հարկէ, նեղացայ, երբ ստացայ իւր նամակը, բայց յիմա՞ր էի, որ խօսեմ, կամ գէմք ցոյց տամ. զեռ հաւանութիւն տուի և խրախուսեցիս Վերջը՝ երբ եկաւ այստեղ, ծառայութիւն մոցրինք, մի տարուց՝ տեսեմ, տրոնջում է իւր արած յիմարութեան վերայ, թէ շատ անհաճոյ և դժուարալուր է ախանջի համար՝ Արշաւիր Մեսրոպովիչ Մեսրոպեանց կոչումը և կամենում է կրկին փոխել: Նստել ենք, մի քանի օր մտածել և հաղիւ կարողացել ենք Արշաւիրը փոխել Արտեմ Նեստորիչ Մելնիկով:

— Հապա էլ ընչի՞ էր սկզբումը յիմարանում, որ վերջն այդպէս պէտք է անէր, հարցրեց դաւառապետը:

— Դեռ այդ ոչինչ, ծիծաղելին սլակուելուց յետոյ մարդ ու կնոջ գործերն էին. նշանուելու օրից մտել էր հարսնացուի տամարը, որ Իսկուհի անունը փոխել տայ Վասիլիսա և նորա հօր՝ Արշալի ա-

նունն էլ շինել տայ Ալէքսէյ: Քանի նշանած էին, աղաչանքներով էր ուզում համոզել, բայց պատկուելուց յետոյ բանը մեծացաւ, փոքր մնաց՝ ահագին անբաւականութիւն էր դուրս գալիս: Ոչինչ բանով հարսս թոյլ չը տուեց իւր անուան փոփոխութիւնը. Իսկուհի մը կըրտուել եմ, ասում էր, Իսկուհի էլ գերեզման եմ մտնելու: Վերջը մի տեսակ ընտանեկան խորհրդով այդ կրակը հանգստացրել ենք. վճռել ենք, որ ամենքին էլ վարժեցնենք հարսիս տիկին կոչել. և ինչպէս տեսնում ես՝ հարսս իւր կարգի կանանց մէջ միակ բացառութիւնն է, որ տիկին բառով է վերակոչուում:

— Ես այդ չը գիտէի, ինչպէս երևում է՝ եղբայրդ սկզբումը շատ եռանդոտ է եղել:

— Ի՞նչ եռանդ, Գրիգոր Պետրովի՛չ, ինչպէս ասում են, գլուխը հոպոպներով լիքն էր ո՛հ, Боже мой (Աստուծո՛ւ իմ), ի՞նչ նամակներ էր գրում, ի՞նչ փոթորիկներ էր բարձրացնում, ի՞նչ ցնորամիտ առաջարկութիւններ էր անում ինձ այնտեղից, смѣшно! (Ժիժուղէ՛ն է) ասում եմ настоящим фанфоронъ. (Հասարէալ Բէլէ-աշի՛ն) то есть (այսինքն) օրական հինգ նամակ էր գրում:

— Թէ ի՞նչ, որպէս թէ...

— Բլիսիս զայլի աւետարաններ էր կարդում, շարունակեց Մելնիկովը, թէ լսում եմ, որ ինձ համար ուղարկած 150 մանէթը դու ժողովել ես մի չքաւոր ուսանողի անունով մի հացաբնակ քաղաքում, այն էլ կրկնապատիկն է եղել, կէսը քեզ համար ես վերցրել, միւս կէսն ինձ ես ուղարկել և զրել ես, թէ մի մասը քո արդար վաստակից և միւս մասը մեր հացրեւական կալուածքի եկամտից ես ստացել, թէ ինձ տեղեկութիւններ են հասնում, որ դու վատ ճանապարհի վերայ ես կանգնած, կաշառակեր ես, ճնշող, հարստահարող ես, մատնիչ ես, անարժաններից կաշառք առնելով՝ ժողովրդի վերայ մոլորեցուցիչներ ես կարդում՝ արժանաւոր ղեկավարների փոխարէն, թէ վատ և անբարեբարոյ անձանց շրջանումն ես, ուղղութիւն, ասում է՝ մեր տան անուանը թքանք մի՛ լինիր և հազար ու մի սրանց նման կոյր պառաւի քարոզներ:

Ես, ի հարկէ, ըթխատակին ժպտում էի միայն:

Մէկ էլ դա ինձանից փող է խնդրում և ճանապարհ ընկնում, գալիս է. և ի՞նչ, լսււմ եմ, որ առն տեղ, ծանօթի և օտարի մօտ իմ ստուերի դէմէ կուռում, հայհոյում:

—Գետինը մտնի՛ Բալասանը, փշուի՛ Բալասանը, ես կը գնամ՝ եթէ իմ խորհուրդս չը լսի և իւր չարութիւններինց յետ չը կենայ, ազնիւ մարդ չը դառնայ, ես նրան բարեւ չեմ տալ: Ո՛ր քաղաքը մտել է՝ զուռնայ փշելով՝ իմ օձիքինցն է ձաւար ժողովել (Բաճաճաճաճա):

—Հա՞, այդ ես չեմ լսել, Վլադիմիր՝ Նեստորի՛չ, զարմացական նշաններ արաւ գաւառապետը:

—Ականջ դի՛ր, Պետրովի՛չ, դա այդ քամիներովն է գալիս, ես այստեղ դորա համար իւր ասած անբարեբարոնների շրջանում իւր նախկին պաշտօնն եմ ստեղծում. քեզ քաջ յայտնի է, որ նորա պաշտօնը առաջին անգամը մեր պարոնի մտնելով բացուեցաւ այն դիւանատանը. ճիշդ է, ծրագիրը կար, բայց բացուելն ես փութացնել տուի՝ բարեկամների եռանդալից աշխատութեամբ:

Նկաւ, իջաւ, առաջին եղբայրական համբուրի հետ առաջին խօսքն եղաւ ինձ կշտամբելը.—ես քեզանից վշտացած եմ, մեր ազգի անունը խայտառակել ես:

—Քշնամու խօսքեր են, ասում եմ, ահա եկել ես, բարի աչքովդ տե՛ս, և ստուգի՛ր, յետոյ պատրաստ եմ խօսքդ լսելու:

—Հետաքրքիր է, Վլադիմիր՝ Նեստորի՛չ, խնդրեմ պատմէ՛ք:

—Այո՛, դեռ հագուստը չը փոխած՝ ես սկսեցի հիմնկուայ յիմարին ծախած խօսքերս նորան էլ շուայլել,—բարձր ձգտումնի՛ր ազնուութի՛ւն, ժողովո՛ւրդ, ուսո՛ւմ, ստորին խաւի՛ր՝ սովորական ոճեր ու նախադասութիւններով դորա քաղցած ուղեղը լցրի:

Այդ յիմարը ձեռաց խօսքերս հալած իւզի տեղ ընդունեց, վեր թռաւ, նորից գրկեց ինձ ու սկսեց դատապարտել իմ մասին սուտ սուտ լուրեր տարածողներին, իրեն վրդովողներին: Միւս օրն առանց երկար մտածելու՝ գրեց այնտեղ իւր ընկերներին, որ իբր թէ, ինձ վերայ ասուածները բոլորը չարալեզուների մտացածին զրպարտանքներ են:

—Попался несчастный! (Նախաբան է ընկել Նշուստը):

—Попался և այն ի՞նչպէս: Դա, ի հարկէ, փող չունէր. սկզբներումը թող ևս չէի տալիս խնդրելու: Ամեն առաւօտ քնած ժամանակը մտնում էի սենեակն և իմ ձեռքով կարմիր տասանոց թղթադրամը քսակը դնում: Առաջին անգամը միայն զարմացաւ, թէ հրաշքով իւր քսակումը փող է երևեցել: Միամտացրի, որ ես եմ

դրել՝ ձեռքին մխելու և ծխախոտի համար:—Ս'հ, ասաց. մարդկային հրեշաւոր տգիտութեան մեծն այդ անպիտան բոյսը զործածելն է, ես ոչ ծխում եմ և ոչ ծխողներին սիրում:

—Հիմա բերանիցը չի ձգում այդ ցանցաւը՞:

—Համբերի՛ր: Մի օր՝ առամս ցաւում է, ասաց. ծխախոտը ձեռքովս վառեցի և առաջարկեցի ծխել, ծուխն առամի տակին պահել: Թէև մեծ դժուարութեամբ՝ բաց համաձայնեց: Իմ բաղդից՝ ծուխը զօրաւոր ազդեցութիւն գործեց: Այդ իմ պարզամիտս սկսաւ ովսանաններ կարդալ հրաշագործ ծխախոտի մասին: Ես, ի հարկէ, այդքանն էի ցանկանում. նոր վարժուող ձիւ մտրուկի նման սկսեցի փոքր աւ փոքր վարժեցնել. ձրի ծխախոտ՝ բարձր տեսակից՝ քաւումն անվաստակ փող՝ մէկի փոխարէն հինգն էր ծծում և փքուն փքուն բաւեր ցրիւ տալով՝ քամիներ անում:

Պէտք է տեսնէիք, Գրիգոր Պետրովի՛չ, ի՞նչ ոստոսաւաններ էր անում, երբ պաշտօնի անուն էի տալիս.—Ի՛նչպէս. ինքը պէտք է մտնի նեխած մթնոլորտի մէջ, սւահոգիների շրջա՞նը: Լսել չէր ուզում, ականջները փակում էր, անկիւնից անկիւն էր փախչում, մանաւանդ կատաղում էր, երբ իւր ծառայակիցների անունն էր լսում:

—Անմե՛ղ երեխայ:

—Կա՛ց, ասում եմ մտքումս: Սկսում եմ դրա օրաթոշակը պակասեցնել, տասանոցի փոխարէն՝ հնգանոց, հետզհետէ երեքանոց, միանոց և մի օր էլ՝ բան չը կայ: Մոռացայ ասել, որ այդ ցանցաւն իւր հաշիւները չէր հասկանում, և ի՞նչ հարկ կար, քանի որ իւր ասածով և իմ հաստատածով՝ փողը ձեռքի աղտոտութիւն է, չարժէր ուշադարձութիւն անել. անմիաբ աննում էր, որ տասանոցի մանրորդը քսակումը չէ և չէր էլ հետաքրքրուում, թէ ո՞ւր է:

—Ի՞նչպէս թէ քսակումը չէ, հարցրեց զաւառապետը:

—Ո՞րտեղից կը լինէր, միշտ ես հանում էի. երեկոցեան անկողին մտնելուս՝ քսակն անհոգ շարտում էր սեղանի վերայ, ես քնելուց յետոյ ներս էի գնում, դատարկում և մի կարմիր տասանոց փոխարէնը զետեղում, դուրս գալիս: Եղբա՛յր, այդ խելքի պտուկը ոչ մի օր չը հետաքրքրուեց, թէ իւր փողերն ո՞ւր են:

Մի օր էլ, ինչպէս ասացի, ո՛չ ծխախոտ կայ և ո՛չ փող: Ձայն է տալիս ծառային և բարկանում.—Ինչո՞ւ այստեղ ծխախոտ չը կայ:

— Որովհետև մեծ աղաչի մօտ փող չը կայ, որ դնենք, ասում է նախապատրաստուած ծառան և աւելացնում է. այսօր իմ ձեռք հարեանից մի մանէթ խնդրեց:

— Ի՞նչպէս, աչքերը չռելով՝ զարմացմամբ հարցնում է ծառային, դու ասում ես, որ եղբայրս փող չ'ունի:

— Ո՞րտեղից պէտք է ունենայ խեղճ մեծ աղան, խաղիկայ (ԴԵՐՄՈՏ) հօ չէ՞ կորում, կրկնում է սատանայ ծառան. քանի դուք եկել էք, օր ըստ օրէ պարտքի տակ է ընկնում, սրա՛նից, նրա՛նից վերցնում, ձեզ էր տալիս և հիմա ամենքը մերժում են:

— Ուրեմն ես մեծ ծանրութիւն եմ եղել քեզ համար, ասում է ինձ այդ օրուան մեր սովորականից աղքատիկ ճաշի վերայ:

— Ընդ հակառակն, պատասխանում եմ, քո եկած օրից ուրախութեանս սահման չը կայ, թշնամեացս լեզուները պապանձուել են, ինքդ աջ ու ձախ հարց ու փորձ ես անում և ստուգում, որ հակառակորդների մեքենաներ էին իմ դէմ իւրեանց տարածած լուրերը:

— Այդ թո՛ղ, եղբա՛յր, վշտացած ընդհատում է ինձ, ես լսում եմ, որ դու պարտքեր ես անում իմ հաճոյքներիս համար:

— 2՛արժէ, ասում եմ, դորա վերայ խօսել: Թէպէտ քանի մի օր է անպիտանները զլանում են ինձ պարտք տալ և այն անկասկած չարակամներիս զրգմամբ, բայց ես առաջիկայ ծննդեան տօներին իմ պաշտօնատեղից հարիւր մանէթ պարգև պիտի ստանամ, ամենքին կը վճարեմ և քեզ համար էլ փոքր ինչ ծախսելու փող կը խնայեմ. դժուարն երկու շաբաթի չափ է: համբերի՛ր, մի տեսակ կառավարուի՛ր՝ յետոյ:

— Ասում ես՝ կառավարուի՛ր, ներս է գալիս պարոն եղբայրս միւս օրն ինձ մօտ, ի՛նչ անեմ, ծխախոտ չ'ունեմ, թերատ թափածներս երեկոյեան ժողովեցի կառավարուեցի, իսկ այսօր գժուածի պէս ծըխել եմ ցանկանում և չ'ունեմ:

— Համբերենք, ասում եմ, ես ևս չ'ունեմ, անպիտան վաճառողըն էլ մի քանի մանէթ պարտականութեանս պատճառաւ ապառիկ տալը մերժում է:

— Եւ մի՞թէ որ և իցէ գործ չեմ կարող ես կատարել, հարցնում է ինձ յուսահատութեան դադաթնակէտումը, մի ծխախոտի զի՞ն ևս չեմ կարող վաստակել:

—Մի տե՛ղ միայն կայ պաշտօնի մտնելու, ասում եմ, բայց փրած մթնոլորտի մէջ չէի ցանկանալ քո մաքուր և լուսաւոր միտքը պղտորել:

Յետոյ առաջարկում եմ խելքի բռն սիրելոյս իւր համար նախապատրաստած տեղը, ուր եթէ խօսք կը տայ չը տողորուիլ շրջապատողների փշացած բնաւորութիւններով, ապա ինքը վաղուանից կարող է շարունակել:

—Ներխա՞ց եմ, ի՛նչ է, վիրաւորուած պատասխանեց եղբայրս, փորձանաց բովի մէջ է զտուում ոսկին ուրիշ խառնուրդներից:—Եւ որ զլիսաւորն է, շարունակում է նա, ես յոյս ունիմ անձնական ազնուութիւնով օրինակ հանդիսանալ այդ սեւամազ իւր սեւահոգիներին՝ դառնալու դէպի իւրեանց կորցրած ճշմարտութեան ճանապարհը:

—Եւ որ զլիսաւորն է, կրկնում եմ իւր խօսքերը, ես առաւելապէս ցանկանում եմ քո այնտեղ մանելը, որպէսզի և այնտեղի մասին փարատես քո թիւր կարծիքներդ՝ ինչպէս արիւր իմ վերաբերութեամբ. իսկ մեր մեծը, ի պատիւ իմ, քո երեք ամսականդ այս զլխից է խոստանում վճարել՝ իբրեւ նոր մարդի:

—Մտնե՛լ, անպատճա՛ռ մտնել, շեշտեց եղբայրս, ձի՛շդ է, ես աննպաստ գաղափարներ եմ կազմել ձեր պաշտօնակիցների և մանաւանդ ձեր զլիսաւորի դէմ, խոշոր խոշոր յանցանքներ եմ լսել, բայց աչօրուանից սկսում եմ համոզուել իմ ականաց սխալանացս վերաց:

—Այո՛, այո՛, հաստատում եմ ես և միւս օրը ոտնամուտը շնորհաւորում 225 կլորիկ մանէթներով՝ իբրեւ թէ մեր զանձապետից ստացած և ի հաշիւ իւր ստորագրած:

—Մնացեալն աւելորդ է, ընդհատեց Վլադիմիր Նեստորիչի երկար ու ձիգ պատմութիւնը գաւառապետը, այնուհետեւ ես քո եղբորդ քեզանից լաւ եմ ուսումնասիրել, թէ նա ի՛նչ պտուղ է. այժմ նա անպիտանութիւնով քեզանից ամեն բանում երկու աստիճան յառաջ է գնացել, դու ողորմութիւն ես, վաղն Աստուած հեռու տանի, քո թշնամին չ'ընկնի նրա որոգայթների մէջ:

—ձի՛շդ եղբորս նման է այժմեան գնացող մեր ցանցառ Սմբատը. միամիտ ողորմելի՛, դեռ քառիք են զլիսումը բղղում, վղղում, դեռ նոր է շնորհ բերել, դեռ հայրենական դառը վաստակը ջուրը գցելու օրերն են. թո՛ղ անի, թո՛ղ ժողովուրդ ուսումնասիրէ. դեռ սպասե՛ք

մի քանի ժամանակ, եթէ դա էլ չը մնաւ փորձանաց բովի մէջ՝ իմ եղբորնման ոսկի դուրս գալու, այն ժամանակը մենք կը մաքրենք մեր աշխարհքն այգալիսի ցաւերից. կամ այնպէս կ'անենք, որ ինքը կը խրանի, պոչը տնկած՝ մին կը փախչի, կամ վաղի մեղաւորի նման, որ չէր կամենում դժոխք մտնել, զլխին վէր հատելով կը գլորենք անդունդ եւ կամ կը կակղի, կուտի, եւ ինչպէս առածն ասում է, եկել է մեր մէջէն (անգամ), կը սովորի մեր փէշէն (արհեստ):

—Ը՛հ, օ՛հ, փնչացրեց Սեղնիկովը, այգալէաների ռիսերիմն եմ, զրանք մեր անունը մեռցնողն են, զրանցից մէկն էլ մեր գիւղումը կայ, թող՝ ես դաւաճան անուն տանեմ, միայն թէ այդ երկաթի ձուաներ ածող նոր նոր հաւերի արմատը կտրեմ:

—Ո՛ւմ մասին է խօսքդ, հարցրեց զաւսուպետը, մի Գոմշակերեան ունէինք, զլուխը խաշեցիր:

—Նրանից աւելի փոանգաւոր Սիսակն է, Գրիգոր Պետրովի՛չ, եթէ չեմ մեռնիլ, նա էլ Արտօյի հացը կուտի:

Վլադիմիր Նեստորիչի շարունակութեանը վերջ տուեց զաւսուպետի ամուսինը, որ տուն եկաւ, ողջունեց եւ նորա թւը մանելով՝ ասաց.

—Հերիք է, շատ խօսելով կատիկդ չորացաւ, ձեր ձայնը չէր թողնում իմ գառնուկին օրօրոցումը հանգստանալ, հիմա գնանք մի կլթղաց օղիով թաց անենք կոկորդ:

ԺԸ.

ՏԱՆՈՒՏԷՐ ԽՈՒԴՅՈՆ

Տանուտէր Խուդօն երկու-երեք շաբաթ է պաշտօնի մէջ է իւր ընկեր սուգիաների հետ. նա ամենքին տակն է կոխել. բարակ կարմիր թբլիսի փայտի ճիպտոր ձեռքն է առել, տանուտէրական մ եղալը պարանոցից կախել, շղթայն երեւցնում է, իսկ մեղալը զեղնագոյն ուղտի բրդից չուսայի վերնածոցումը թագգրած՝ գիւղի էս գլխից մտնում, միւս ծայրից դուրս է գալիս:

Խուդօյի աւաջին գործն եղաւ զատարանը կարգի բերել: Գեղափարական օրինսդրքի կանոններին համաձայն՝ տանուտէրը զատարանի վճիռների կատար ածողն է միայն, իսկ նա՝ իւր քամակին կանգնած

հովանաւորողի ուժով՝ ամենից յառաջ իւր բռան մէջ ժողովեց դատաւորներին:

Խուզօն բաղմամբ է մի հողայատակ շինութեան մէջ՝ սեղանի ճակատին, նորա աջ կողմից շատ մօտ նստած է գրագիր Վանեցին. սեղանի աջ և ձախ երկայնութեամբը դատաւորներն են երկայն իշոտնուկ ասած նստարանի վերայ կկգած, սեղանի վերայ անկարգ անկանոն սփռուած են մի քանի թղթեր, երկու մատեան և կիսաբաց գիւղական օրինատետրը:

Մինչև այսօր դատարան նստում էին գործից ազատ օրերը. իսկ հիմա տանուէր Խուզօյի նոր տնօրէնութեամբ շաբաթն երեք անգամ դատարան կայ և միշտ բողոքաւորներն անպակաս են:

Սենեակը լիքն է գիւղացիներով:

—Ո՛վ զանգատ ունի՝ յառաջ դայ, ձայն է տալիս գրագիրը և ահա մօտենում է մէկն և իւր տրտունջը յայտնում:

—Ի՞նչ մեղաւոր ես, կամ զլուխը քա՛րն է տուել քո հակառակորդը, գոռում է Խուզօն և խելքի կտրած վճիռը դնում ու հրամայում գիւղական գրագիրին՝ գրել ու առաջարկել դատաւորներին ստորագրելու:

Դատաւորներն անխօս և հլու հպատակ են Խուզօյին: Սկզբներումը գրագիրը ծածուկ, աշկարայ մի քանի անգամ օրէնքի տառը լիշեցնելով Խուզօյին՝ հասկացրեց իւր ապօրինի վճիռները, բայց նա շան տեղ չը գրեց իւր Մենտորին:

—Շատ մի՛ դուրս տալ, ասում է տանուէրը, առաջնորդը ես եմ, բալէն իսա չա՞ծ եմ ցան ու՞մ, ես քեզ հրամայում եմ պիտ ըլ ու թիւն դանես, ինձ խելք չը սովորցնես, թէ չէ պոչդ կը խուզեմ, լախոններդ կատուի պէս ուխդ տուած՝ բոբիկ ոտով մինչև Վան մին կը փախցնեմ:

Վանեցին ծործորակը քորեց ու ձայնը փորը քցեց:

—Ձեր ոտք մեր գլխէն առաւել կը հասկնայ, արդարութիւն ձեր բերանով կը յաղթանակէ, շողոքորթեց նա և տալ արեց:

Խուզօն միայն դատարանումը չէ վճիռ կտրում. ո՛ր փողոցումը կ'ուզես, ի՛նչ քունջ ու պուճախում ասես՝ նա է բռնանում. էնքան լինի, որ լսեց, թէ մի տան մէջ երկու եղբայր իրար սառը խօսքեր են ասում, մարդ ու կին մի ընտանեկան խնդրում անհամաձայն են:

գտնուում, մէկի անասունը հարեանի բաժն է մտել, մեր շունը ձեր կոտորը հաչացել է՝ վերջացաւ. յանկարծ կամ փայտը հեռուից վրէժ թափ տալով՝ ինքն է անձամբ յարձակուում կատարի դայլի աչքերով, կամ թէ զզիրն ու ետսավուն երկուսը միասին եկան, առանց այլ և այլութեան քեզ քարշ տունն տանուտէրի դիմաց և այն ժամանակը վա՛յ քո օրին. խոհեմութիւնը պահանջում է լուել, ապա թէ ոչ, կակուղ թբլխին թիկունքիդ շամփրի նման երկան շերտեր կը թողու:

Սակաւ մարդիկ մնացին գիւղումը, որոնց փողը չը մտաւ կարճ միջոցում Խուղօյի գրպանը. արդար ես, թէ մեղաւոր, միւսնոյն է, դու է՛լ, քո հակառակորդն է՛լ պարտական էք տալ. հերթը քո՛նն է՛, թէ ուրիշինը, քո դործը չէ քննելը, դու լո՛իկ մնջիկ մի մարդի օրավարձ տուր, կամ գնա՛ արքունի կոռ ու բէրաւը քաշելու. կարեւորութիւն և պահանջ կայ, կամ ոչ՝ քո հարցնելիքը չէ. տանուտէրը հրամայում է ձիդ հեծնել, սայլը լծել, կամ հետեակ գնալ մի տեղից միւս տեղը ղինուորական պաշար տեղափոխելու, թուղթ տանելու, մեծաւորի ուղեկցելու և այլն:

Ի՞նչ անելու է, առաւել լաւ է 40, 50 կողէկ վճարել, քարէ քար, սարէ սար չ՛ընկնել, քան թէ զզիր ետսավունի անպատկառ հայհոյանքներին և տանուտէրի մահակներին ենթարկուել, քան թէ պատիւդ ոտնատակ անել և բանտումը մի օր փակուիլ:

Մի քանի հոգի միայն ազատ էին պրծել Խուղօյի հալածանքներից. չը հաշուած դատաւորներին, իւր մերձաւորներին ու Վանեցի զրազրին՝ նոքա էին Մելիք-Բաղալն և Սիսակը:

— Իրանք բռնումն հուպ տուած են, դեռ զրանց համար պահած ա, չեմ շտապում, ա՛խ էր քաշում մի երեկոյ Վանեցու մօտ Խուղօն. փորս եփ ա զալիս, որ չեմ կարում ճանգա քցել Գոմշակերի թռուանը—մեր ազաջ Արտեմ Սէրգեյիւլիին: Ասենք հոգին հանել ենք, ունեցած չունեցածը փեշատի (չի՛շ) տակ ենք դրել, բայց ինքը նախշուանում ընկած՝ օխտն օրուան ճամփայ հեռու ա, ինքը պաի ձեռս ընկնի, որ օրը մէջ ծակը կոխեմ (բանասէրէլ), խեղդեմ, հոգին կատիկը (չի՛տրդ) թռցնեմ:

— Ի՞նչ աչնքան բարի գտնուած էք սակայն, որ Գոմշակերիանի եղբայր մանրավաճառ Պետրոս շարունակ ձեր ստուերին դէմ կը տըր-

տընջաց, իւր եղբօր վրէժ ձեզնէ առնել կը սպառնայ և դուք ազատ թող կուտաք զնա իւր փոքրիկ խանութով զիւղ կեղեքել, համեստ պատասխանեց զրազիրը:

—Շաբաթ չի անցկենալ, որ ես նրան շորաթի տակ չը քցեմ, կու ու բէգեառ չառնեմ: Էլ ի՞նչ անեմ, մարդը գիւղի ա (Տափ) տալիս՝ առ ու տուր անում, հօ չե՞մ կարող դուքանը փակել, զարմացաւ տանուտէրը:

—Սակայն օրինազանց միշտ կարելի է պատժել, եթէ ձեր բարեսրտութիւն թողատրէ զձեզ:

—Ախար ի՞նչ դռնով, մտամոլոր հարցրեց Խուզօն:

—Բաւական է, եթէ մի հատ երիզ քակած ծխախոտի փաթեթ գտնաք խանութին մէջ, այդ ինքնին մաքսանենգութիւն է:

—Պէտօն էն շունն ա, որ բաց արած պապիրոսի պաշկէք պահի՞:

—Մենք երեկ մեր ձեռքով չորս հինգ հատ քակեցինք և յետքի կողմը թաղուցինք, երբ ինք տաճկին փշատ կը վաճառէր, աչքով արեց Գնթունին:

—Հա՛, բաս թո՛ղ լիսը բացուի, ուրախութիւնից ճխաց տանուտէր Խուզօն:

Լոյս չը բացուեց, սև ու մութ բացուեց Արտեմ Սէրգէյեւի եղբայր Պէտրի զլխին:

Կիսազազը ձեռքին չիթը չափում էր յաճախորդի համար, որ տանուտէր Խուզօն իւր դատաւորներով, զրազրով ու զգիր-եասալուով տուն մտաւ, յառաջ գնաց դէպի Գնթունու աչքի պռնով ցոյց տուած ապրանքի շարքը, քրքրեց ծխախոտները, ջուկեց նրանց միջից տանի չափ բաց արած փաթեթներ և բարձր ձայնով ասաց.

—Թագաւորի խազինին խէթ մտիկ տուողին օրէնքը պատժում ա, դու բաց պաշկէքանցից (փաթէթ) հատով պապիրոսներ ես ծախել. էս օրուանից դուքանդ փէշատում եմ (չեքէլ), մինչև աքցի զնի չինովնիկի (Տափապ) և սլէստչու (սլէսչ) գալը:

—Պապիրոսի պաշկէքն իրաւունք ունիս փէշատելու և պրտափօլ (արհամարհան) անելու, մէջ խառնուեց յաճախորդը, բաց դուքանի վրայ փէշատ դնելու՝ ոչ:

—Բնչանք ե՞րբ Փահրատի փուշ դառնաս, առաջիս ցցուես, զուգ ճամփիս քար շաղ տաս, բորբոքուած յարձակուեց տանուտէր Խուզօն ճշմարտախօս մարդի վերայ և ձեռքի թրխի կակուղ ճիպտան անզղուշաբար վրայ բերեց նորա կրծքին կախած ոսկի մեղալին, որ ճիպտի ծայրը երեսախառն դիպաւ աչքի աղբիւրականը և արիւնը շռուաց ինչպէս շաղրուանի խողովակից:

—Ա՛յ մարդիկ, վկայ կացէք, դարձաւ վիրաւորը դէպի խանութի առաջին ժողոված հասարակութիւնը. Մելիք-Բաղալն օր ծերութեան՝ ոսկի մեղալը դօշին՝ հարամկերի աման լաւտող Խուզօյի ձեռքով ծեծ կերաւ. փոշիմանողի (չղջաղ) մէրը տղայ բերի:

—Ձեռիցդ եկածը չը խնայե՛ս, հեռացող Մելիքի քամակից ճիպտը ճօճեց տանուտէր Խուզօն և Գոմշակերենց Պէտօյի ղուքանը փէշատեց:

Յաճախորդը Մելիք-Բաղալն էր:

ԺԹ.

ԳԻՒԳԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԲԱՆՆԵՐ

Երեկոյ է. տանուտէր Խուզօյի վերնացարկումը բոլորակ բարձին թիկնած է մէծ տախտի երկայնութեամբ մի կարճահասակ, թխադէմ և շիլ պարոն. նա օտարական հիւր է: Անձանթի հաղուստը մի խառնուրդ է հին և նոր տարազի. դաւառական քաղաքի թերուս եւրոպական դերձակի կարճ սեւերթուկի տակին երեւում է հալաստանցի նորահարսի պտղունցով բամբակած կինամոնազոյն արխալուղը. նորա գլխին զրած ռօւս մոլժիկի մահուդեաց գտակին հակասում են տախտի առաջին դրուած սեւի կօշիկներն ու ոտքերի խորասանու նշանկար գուլպէքը. նորա մէջքը պնդող արծաթապատ փոկէ զօտին անհամերաշխ է կապտազոյն կիսազինուորական անդրավարտիկին. մի խօսքով՝ պարոնի մէջ ակնյայտնի նկատուում էր համեստ արհեստաւորի շրջանից տեղական աղաների, կամ ծառայողների դասակարգին համակու գգալի ձգտումն:

Օտարականը միայն չէր. նա երբեմն երբեմն գլխի ծանր շարժումներով, կամ բացասական նշաններով իւր հաւանութիւնը, կամ

տհաճութիւնն էր արտայայտում իւր ոտքերի մօտ տախտին նստած խօսակցին:

—Այս րոպէին, ասաց հիւրը և վեր կացաւ, մօտեցաւ սենեկի միւս անկիւնումը դրած ճանապարհորդական խօւրջին կոչուած պաշտօնակին և հանեց նորա միջից մի կապոց:

Հիմա նա անձանթ անձնաւորութիւն չէ. իւր կաշ ոտքն իրեն մատնեց, նա հանրահռչակ փաստարան Ձուլիս Յարութիւն գիւղական աղվա կատն է:

Պարոն Յարութիւնն իւր կապոցով եկաւ նստեց տեղը, քակեց փաթեթը և տախտի վերայ փռեց նորա միջի առարկայքը, որ ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ մի քանի թերթ հասարակ թուղթ, մի երկու կարած դործնական մատեններ և մի հաստ ու կարճ գոյնզգոյն շերտաւոր կաղամած գիրք:

—Սա՛ կը խօսի, սա՛, տանուտէր Խուզօ՛, ինքնապարծութեամբ երեք անգամ ձեռքով զարկեց փակած գրքին Ձուլիս Յարութիւնը և բաց արաւ գիրքը. տեսնենք դեռ ի՞նչ է ասում զա կօնը՝ մեղալաւորին ծեծելու համար՝ յետոյ մեր չանդալները քցենք չորս կողմից:

—Բաց ասեմ, ոչ ամաչեմ, պարոն Յարութիւն, ծեծել եմ, սուտ չի, հէնց տուի ճիւղոտով, որ ծծի վրայ կախ ընկած ոսկի մեղալի զնդոցը քո Սելիք-Բադալի կնկայ ականջը հասաւ՝ զլուխը խլամորի թունդիւրը կոխած ժամանակ, աչքի արիւնը օխտը գաղ շկըկի էր տալիս, ափսո՛ս, որ միանգա մից պիպիկը չը պլխաց (չը պարտաւորեց), որ լուսաւորուէր (չը բռնաւ), վերջանար, չը թաղցրեց տանուտէր Խուզօն:

—Да братъ! դժուար է, զակօնը շատ ստրօգի է, (խիստ է), ծանր ծանր գլուխը շարժեց փաստաբանը: Բայց այնումէ մի՛ քցիլ, տանուտէր, ես ողջ լինեմ քեզ համար. հինդ այնչափ էլ ծեծած լինէիր, կը մարսէիր, էնքան լինի՛ էս գիւղից լօնդի Բարանովի ոտը կորես, իմ կլիենտներս (ծիւր)՝ նրա ճանգը չը քցես:

—Եղ ի՛մ շէնքին, էնպէս ոտը կորեմ ես գեղիցը, որ շուաքը չ'երևայ. էն վախտը քանի կարաս՝ ծոցդ տուգացրու թուղթ փողի ծալքերով. ա՛յ, հէնց հիմի որտեղ որ ա, մի դմպուճիկ կարմրախէտ ձուկը թուղ կ'ընկնի: Հողս մի՛ անի, դու քանի կուզես՝ հուպ տո՛ւր, նրա խօսքերից սիրտդ չը պակսի, տեղը կայ. ինչքան փող պէտք

զայ՝ մեր Բալասան աղի քիսէն սաղ ընի, մի թղթի կտոր ա, կը գրիլ տանք ու փողերը քո ջէքը կը լցնենք:

— Սողոմն էս տեղ ա, ներս մտաւ և յայտնեց զգիրը:

— Կանչի՛ր, հրամայեց տանուտէրը:

Ձուլս Գարուծիւնը շտապեց կրկին թիկնել բարձի վերայ և յօնքերը ժողոված՝ քիթը կախած և աչքի բիբերը սեղմած՝ առաստաղին նայել. կարծես խորիմաստ փիլիսոփայութիւնով ուզում էր տան թանձր ծածկի միջով թափանցել երկնից համաստեղութեան զաղտնիքը զննելու. նա արժան անգամ չը համարեց գէ՛թ մի ակնարկ ձգել ներս մտնող գիւղացի երիտասարդի խոնարհ երկրպագութեանը. նա, ինչպէս ասում են, վերացել էր և իւր ոտքի տակը չէր տեսնում:

— Այլա՛, փուշ կենդանի Սողոմ՛, ցածր և ակնածական ձայնով ու հնչումով ասաց ներս եկողին տանուտէրը, էդ ի՞նչ հալի (դրոշմաճի) ես տուն գալիս մի պատուաւոր աղայ մարդի առաջ, կարծես թթի ղշերին (Լաւան) վախացնելու համար թթենոնց վրայ զրած հին շորերից ճղքան վրայ հագցրած ու յուշ ընիս. չես կարում մի քիչ շնորհքով, շէնքով հագնուի՞լ:

— Գլխի՛դ մեռնիմ, տանուտէ՛ր, քեզ յայտնի չի՞ իմ ափալը (դրոշման). հէնց կարողացանք պատիկներին չուշիկ ու փուփու (հագուստ և կեքսիտ) հասցնիլ, որ մեր գլխի հոգան էլ քաշե՞նք:

— Ընչի՞, դեռ եկամուտդ չես ծախսե՞լ:

— Խնչքան մասիլ (քէր) ունիմ ինձ, որ ի՛նչ փուշ հանի իմ մատիցը. ջհանդամի էն գլխին կորած երկու տախտակ բազ ունինք, որ դեռ հաւողը ջուր չընկած՝ չը չալած (Լեքսէտ շինել), որը ծրտերն են կտցահարում, որը թուրք ու շուն ա տանում. մի կալատեղի չափ հող ունինք՝ էնքան չի բերում, որ եկող տարուաց սերմացու վեր ունինք, դառը քրտնքով, առամներս հօւպ տալով մի տեսակ ծէրը ծէրին անջախ ենք հասցնում, էլ ո՞րտեղից հագուտի քամակիցն ընկնիմ:

— Հիմի որ ես քեզ հարստացնեմ, էս գիւղի առաջաւոր մարդկանց շարքումը կարգին համփայ շինեմ, ինձ ի՞նչ ես տալիս, ձեռս պաշո՞ւմ ես:

— Ձեռդ չի՛ ոտդ էլ կը լիզեմ. բաց դու հօ՛ւ Աստուած չե՞ս,

որ բռնով հողը վերցնես, ոսկի շինես, գողս լցնես. մեր ճակատին ըսէնց ա գրուած՝ էսպէս էլ պէտք ա ըլնենք:

—Հանաք չեմ անում, քո արևը, Սողոմ, մեղքս զալիս ես, ես ուղում եմ քեզ ձեռիս տակն առնեմ. ասում ա՝ «մի առաւով որ մի ժամանակ ջուր ա դնացել, էլի կերթաց». քո լիսահողի հէրդ էս զեղի սներից մինն էր, առաջին համփէն էր. բայց քեզ պարտական են քո մօտ բարեկամներդ, որ դու որք մնացիր, նրանք քեզ զրկեցին ու ահագին կարողութիւնը փորերը քաշեցին:

—Ելածն էլի, անց ա կացել, տանուտէ՛ր, էլ հին դարմանը քամու տալն ի՞նչ կ'անենք:

—Էս կ'անենք, որ ես կ'ընկնեմ էս փիլիսոփայ աղայ մարդի ոտները, (տանուտէրն աչքով ցոյց տուեց Զոլալի Յարութիւնին) կը խնդրեմ, կը պաղատեմ, ձեռդ սրա փէշը կը տամ, Պետրոսենց Գալօյի աժդհայ (աֆաֆէն) բաղը, որ վէր ա կոխել ուտում, յետ խիլ կը տամ ու իր տիրոնջը կ'արժանացնեմ:

—Ի՞նչ ես հրամանք անում, տանուտէ՛ր, երկնքիցը կէծակ (չոյծակ) կը տրաքի գլխիս. Գալ-ափունի դառը քրտինքն ինձ ո՞վ հալալ կանի: Էս օրուայ պէս միտս ա զալիս, ես տասը-տասնումէլ տարեկան հօտաղ երեխայ էի, որ ողորմածիկ քեռիս հօրս պարտքի տեղակ ծախեց. դեռ նոր երկու տարէն տնկած բաղ էր, թփերն էլ հետը պոկէիր՝ մի քթոց հաւող չէր հաւաքուիլ: Խեղճ Գալ-ափուն ջանը քանդեց, բէջարեց (ճախէլ), բաղ հասցրեց, որ ես էս օր գնամ նրա հասած տղամարդ մլքի գլխին ցցուեմ, թէ մի ժամանակ մերն ա էլե՞լ. Աստուած մի՛ արասցէ, իր մօր կաթի պէս իրան անուշ ըլնի:

—Աղա՛, շաշ հայվարայ (աֆէա), օրէնքն ա հասցնում, դու հօ զօռով չե՞ս խլում, քո հերեմական կայանքն ես յետ առնում, հօ ուրիշի մլքին չե՞ս տէր կանգնում:

—Զէ՛, տանուտէր ջա՛ն, իմ խելքս ջուր չի խմում էդ տեսակ օրէնքից. ոնց որ տեսնում եմ, դու ուրիշ հրամանք ունիս անելու, պտի ասես, հիմի հանաք ես անում հետս, կամ իշխտեղ ես դնում. բայց չէ՞ որ մենք էլ հացակեր ենք:

—Զէ՛, իմ որդոնց ա՛րևը, ո՛չ հանաք կայ խօսքերումն, ո՛չ չանաք (չըհանաք). թէ չես աւատում, թո՛ղ աղայ Յարութիւնը գլխումդ

մի մին հալի, հասկացնի. փառք Ատոծու, ինքն ա Երևանայ հողի (հահանգի) առաջին զաւոնադէտ (օրհնագէտ) աղակատոր:

Վերջին խօսքերը Խուզոն բարձրաձայն շեշտում էր:

Ձուխի Յարութիւնն առանց գծադրութիւնը փոխելու, մի հայեացք ձգեց Սողոմի երեսին, մի արհամարհական ժպիտ խաղացրեց շրթունքի վերայ և աչքի կոպով ոտից դուրս դիտում էր իւր դիմացը կանգնած մոլորուած մարդանման կենդանոյն:

— Աղա՛յ Յարութիւն, սկսեց Խուզոն, սա իմ ասած տղէն ա, ինքը շատ պատուական հողի (հնչն) ա, երեք տարի ա՛ պսակուած ա, երեք երեսայ ունի, իր հօր ասլանքն ուրիշներն վէր են կոխել, ուտում ու իր քորիէքը (հանդուհ) թունդիրն ածես, էրես՝ շորահոտ չի դալ: Ես սրան խորհուրդ եմ տալիս, քո փէշը բռնիլ, մի քանի ամսից իր հօր մէքին տիրանալ. սա հէնց կարծում ա, թէ իրա վրայ ծիծաղում եմ, խնդրեմ, սա խեղճ զեղըցի անդէտների միւնն ա, հրամանքդ սրան գլխի քցես բանի էութիւնը:

Փիլիսոփայ փաստաբանն ինքնագոհ ժպիտով սկսեց մատները խաղացնել առաջին ընկած շերտաւոր օրինադրքի կազմի վերայ-և հետեւեալ պատասխանը տուեց.

— Կերէի մեր եղբայրը մի պրօստօյ մոլժիկ (հասարակ առհի՛) է, զաւոնի ստատիէքանցից (օրհնից յօդաւորից) տեղեկութիւն չունի, ապա թէ ո՛չ խելօք մարդն իր դախօղից (օգտից) չէր փախչիլ. զաւոնն ինքն է պաշտպանում որբերին ու նետվերշենօլէտնիքանցը (անշահաւոր): Ես, ի հարկէ, կարիք չ'ունիմ գլխացաւանքի մէջ մտնել, ժամանակս էլ չի ներում էդպէս պոլստօյ (չնչն) զործերը վերցնել, զիշեր ցերեկ պարապած եմ, զիշերները պրօշէնիքըն ու զաւաւլենիքն (խնդիր և զէնցոմս) եմ պատրաստում, ցերեկը սդերումն եմ զաշիշատ անում (դասարաններում պաշտպանել): Բաց որ ինքդ, տանուտէր Խուզավէրլի, ինձանից սովէտ (խորհուրդ) ես հարցնում՝ կասեմ, զիտեցողը չը զիտեցողին պարտական է. ես տեսնում եմ, որ դու բարեմիտ տանուտէր ես, չես ուզում, որ քո ժողովրդի մէջ անիրաւութիւններ կատարուին: Լսի՛ր ուրեմն, եթէ ինչպէս ականջովս ընկաւ ձեր խօսելու ժամանակը՝ այս եղբայրը 10 տարեկան մանուկ է եղել, երբ քեռու ձեռքով սրա այգին ծախուել է, սա կարող է այժմ իւր հայրենական անշարժ

կալուածքը յետ ստանալ: Հարկաւոր է մե տ ր ի չ ս կ ի ս վ ի դ է տ ե լ ը ս տ-
վ օ (ծննդաւան վկայական) ձեռք բերել. դժուար չի, կոնսիստորի չլէն-
ներին (անդամ) կամ սեկրետարին (սպէնտադէր) մի քանի շահի,
կամ մի գլուխ շաքար ուտացրիր, 30 տարեկանը տասը կը շինեն:
Երբ որ այդ վկայականը ձեռքիդ ունեցար, կայքիդ էլ կը տիրանաս,
ծախուած օրից մինչև այս օրուայ դալսօդին (էկոնոմ) էլ հետը. թէ
որ չ'անեմ, աջ ձեռս կը կտրեմ, սգի մէջ տեղը՝ չլէններին (անդամ)
առաջին դէն կը ձգեմ ու դուս կը գամ, որ իմ ոտս սգի դռնովը
միւս անգամ ներս չը մտնի:

— Էդ ասա՛ է՛, աղայ Յարութի՛ւն, մի լաւ հասկացրո՛ւ էս ան-
պող անասունին, արի՛ ու սրա պէսներին՝ լաւութիւն ցանկացի. ծա-
մում ես, բերաններն ես դնում՝ չեն ուզում կուլ տալ, կամենում են՝
որ մատով ներքեւ խցկենք, արդարացաւ տանուտէրը:

— Ա՛յ ձեր գլխին մեռնեմ, ուսերը վեր քաշեց Սողոմը, ախա՛ր
մին՝ որ մեր բաղը հօրս պարտքի տեղակա ծախուել, մէկ էլ՝ որ
նաչար Գալ-ափուն իր մասների միւսը կերել ա, ընչանք հասցրել ա.
էդ ո՞ր զակօնը կարաց հալալ աշխատանքին խէթ աչքով մոխի
տալ:

— Այդ⁶ բոլորը ոչի՛նչ, սիրելի եղբայր Սողոմոն՛ն, նախ՝ այդ պա-
րոն Գալուստը զակօնի ստատիայի դէմէ գնացել՝ մեղաւոր է.
նորան ասած էր, որ իրաւունք չ'ունի նեսովեր շէնօլէտնի մա-
նուկի ապրանքին մօտ գնալու, ի՞նչ ասնովանիա (էկոնոմ) ու-
նէր չը լսելու, և երկրորդ՝ որ⁷ նա քո այգու դալսօդն է կերել. ուրեմն
դու իրաւունք ունիս առանց մեծ փող մսխելու՝ կայքին տիրանալ:

— Գալ-ափուն օրէնքն ի՞նչ էր հասկանում:

— Է՛... սիրելի՛ս, ամեն մի թագաւորի հպատակ պարտական է
օրէնքը գիտենալ, դու այդ խօսքով մեղանչեցիր, մէկ անգամ բերա-
նիցդ հանեցիր, միւս անգամ դուրս չը թողնես ուրիշի մօտ,
թէ չէ փորձանքի մէջ կ'ընկնես. քեզ խղճում եմ, մեր տանուտէրի բա-
րեկամն ես, թէ չէ իսկոյն պրօտօկօլ կը կազմէի և դու կը կորչէիր:

— Բաշխի՛ր, աղայ Յարութի՛ւն, չը լսելու դի՛ր, գլուխը քարը
սուեց, միջնորդեց տանուտէրը և դարձաւ Սողոմին — տօ աւանա՛կ, իշի
քուռա՛կ, դու թագաւորի աղվակատի մօտ թագաւորի օրէնքին չես
հաւանո՞ւմ. հիմի վեր կենամ՝ կաշի-մաշիդ պլոկեմ:

—Բաշխի՛, աղայ ջա՛ն, ես մեղայ Աստծու, վիզը թեքեց Սողոմը:

—Այդ ոչի՛նչ, ես անյիշաչար հայ մարդ եմ, դու այժմ կարճ կապիր, եթէ չես ցանկանում քո սեպհական այգիդ յետ ստանալ, քո կամքդ է, գնա՛, իսկ եթէ յօժար ես, կարող ես մի քանի մարկայ (արշախան) առնելով՝ իմ ձեռքովս կարճ միջոցից մի պատուական այգու տէր դառնալ:

Տղան ծործորակը քերեց, նա մտածմանց մէջ ընկաւ՝ աչքերն աննպատակ յառելով յիմար ոչխարի նման:

—Դէ ի՛նչ ես կմմում, գե ա դ ա՛յ (արայ), մօրքօղլի՛ (ճօրադէսարի), աղայ Յարութիւնին պա վ էր ն ի (Երաշխատար) շինում ես, որ քեզ ձեռաց էս դեղի համիէքանց շարքումը խստնի. թէ չէ ասեմ ա խ տը (արշախան) դրի, ընչանք Սիրիր մին քշի, կիսահեգնօրէն, կիսասպառնալից հարցրեց տանուտէրը Սողոմին:

—Քո կամքն ա:

—Դէ արի՛, բալա՛մ (դասախ), արի՛ աղայ Յարութիւնի ոտը պաշի, հարցրու՛ ի՛նչքան մարկի փող կը հարկաւորի, գնա՛ բեր, թո՛ղ էգուց էս մարդն երեսին խաչ հանի ու գործիդ ձեռք տայ:

—Առ այժմ դեռ 20 մանէթից աւել պէտք չ'ունինք, հարկաւոր է առաջ մի րոպոյ սղումը (հաշարար արեան) պօշլին (հաթ) տամ, թղթի փող տամ, յետոյ երբ որ գործն օկրուժնօց սուդը (նահանգախան դասարան) կը մտնի, այնտեղ էլ մի չնչին բանով զլուխ կը բերենք, ապահովացրեց փաստաբանը:

Սողոմը նորից զլուխը քերեց և վախժախելով՝ տանուտէրի աչքերին նայեց:

—Հասկացայ, զլուխը շարժեց տանուտէրը, մեր Սողոմը պատրաստ փող չ'ունի: Վնաս չ'ունի, որդի՛, սիրտ տուեց նա, առաւօտը Տաճատ վարժապետին 40 մանէթի մի վէքսիլ (հարհախ) գրել տո՛ւր մեր Բալասան աղի անումով, դաւէրնի անիլ տուր, բեր փէշաւը դնենք, ես աղայ Յարութիւնին եօլա կը տանեմ, մնացածն էլ գործիդ համար կը հարկաւորի, թո՛ղ ինձ մօտ մնայ, ուտեմ էլ՝ կորած տեղ չի, մի օր քեզ պէտք կը գամ:

Մի քանի անգամ էլ ծռմռատուեց Սողոմը, փէշերքն ուղղեց, թեքով քիթը սրբեց, աջ նայեց, ձախ նայեց, թակարդում բռնը-

ւած աղուէսի նման ոտքի մէկն յառաջ դրեց, միւսը յետ, վերջը մի հազաց ու համաձայնեց տանուտէրի առաջարկութեանը՝ խոստացաւ միւս օրը գնալ աղայ Յարութիւնի հետ Հաշտարար-նօտարի մօտնրան երաշխաւորական տալու՝ Գալուստ Պետրոսեանցից իւր հայրենական այգին յետ պահանջելու մասին:

Բայց, քար ընկնի՛ Սողոմի զլիւին, տանուտէրի տանից դուրս եկաւ և ուղղակի Գալ-ափունի դուռը բաղխեց, ամեն ինչ մանրամասնօրէն նորան յայտնեց:

—Խիղճս տանջում է, ասում է, չեմ կարող թագցնել, դազանների ճանգն եմ ընկել, ձեռներից չեմ կարող ազատուիլ, հաւատացնում էր, բայց դու, Գալ-ափո՛ւ, ինչ գիտես՝ էն արա՛:

—Խնչ անեմ, մտածեց Գալօն Սողոմի գնալուց յետոյ և տրեխները հագաւ, շտապեց Մելիք-Բաղալենց տունը:

Այս անգամ Գալօյի գործը լաւ յաջողեց:

Մելիք-Բաղալին հիւր էր գաւառական միւս փաստաբանը— Զոլախ Յարութիւնի ակոյեան լօնդի Պօղոս Բարանովը:

Նրան հրաւիրել էր ինքը Մելիքը՝ իւր ծեծուելու վրէժը պահանջելու տանուտէրից:

Նորա առաջին էլ թափուած էին նոյն օրինազիրքը, նոյն թըղթերն ու գործերն, ի՛նչ տեսանք Զոլախ Յարութիւնի մօտ:

Արդէն Մելիքի բողոքադիրը պատրաստ էր, որ Գալ-ափուն մտաւ և ամեն բան մի ըստ միովէ յայտնեց:

—Սա էդ քո չոլախ շանն էն օրը քցեմ, էնպէ՛ս փախցնեմ սդիցը, որ մկան ծակը հարիւր թումանով առնի. էդ քո Սողոմոնիդ էլ տկլորացնեմ, վերջին շապիկը թողնեմ, սուգ եբնի իդդեր ժկէքն էլ (~~Կարապետան ծախէքը~~) վզին բարձեմ և չը թոյլ տամ պարոն Գալուստի այդու մօտովն անցնելու. այս բոսպէին տասնից աւել այդպիսի գործեր ունիմ այդ անպիտան չոլախի դէմ, չպարծեցաւ Բարանովը:

—Ընդուր են ասել՝ փէշաքեարը (~~արհեստագործ~~) փէշաքեարին թշնամի ա, նկատեց Մելիք-Բաղալը: Լիսը որ բացուեց, ձի կը նստենք, պարոն Պօղոսի հետ կերթանք սրան պապէրնի կը շինենք, ինչ ծախս էլ կը՝ հաննի՛ կը տանք, կարգադրեց ինքը Մելիքն և Գալօյին ճանապարհ դրեց:

— Եղբա՛յր սիրելի, քսան անգամ այդ անպիտանին առաջարկել եմ, որ ազնիւ խօսք տանք միմեանց, ուէզդի (գաւառ) բոլոր գիւղերը վիճակ ձգենք մեր մէջ, ես նորա բաժինը ոտք չը զնեմ, նա իմը. բայց չի լսում, որ զիւղը գնում եմ, լսում եմ, որ եկել է խառնշտորել, չեղած տեղից իսկ եր (պահանջ) ստեղծել ու վերցրել:

— Դէ՛, էդ հօ քո՝ օգուտն ա, մէկդ գործ սկսողի կողմից կընիք պաւէրնի, մէկէլդ՝ դիմացի մարդի՝ ինչպէս որ մեր Գալօջի գործումը, եթէ չորախ Յարութիւնը Սողոմին չը համոզէր, դու նորանից շահմունք կունենայիր, հարցրեց Մելիքը:

— Աւելի օգտակար չէ՛ր լինիլ, եթէ գործն էլ ստեղծէինք, երկու կողմիցն էլ ստանայինք:

— Յետոյ ի՞նչպէս էիր վերջացնում, ո՞ւմ օգտին:

— Վերջ ի վերջոյ օգուտը մերը կը լինէր, իսկ գործի տէրերը կամ կը հաշտուէին, կամ միանգամայն կը քանդուէին՝ այնպէս յետ կը կանգնէին:

— Ձեր այդ աղվակատութիւնն ու տէրտէրութիւնը մին ա, ընչացքի տակից ժտալով սաաց Մելիք-Բաղալը, մեռելիցն էլ էք պռնում, կենդանուցն էլ:

— Պարոն Պօղո՛ս, սաաց միւս օրը Մելիք-Բաղալը, էս օր իմ ու Գալօջի քեզ ընկերանալը յետ մնաց, խիստ հարկաւոր գործ ա պատահել. դու հրամանքդ զնա՛, մենք մի երկ՝ օրից կը դանք քեզ մօտ, թղթերը շինել կը տանք:

— Ձեր խաբեբայ հէ՛րն անիծած, ձեռքը թափ տուեց Մելիք-Բաղալը Բարանովի քամակից. սատկած իշան էք գտել, նալները քաշել էք, խեղճ գեղըցոնց արիւնն էք ծծել. թէ չեմ մեռնիլ, երկուսիդ ոտն էլ էս մհալիցը կը կտրեմ ու էնպէս աղվակատների կերթամ, որ գործս շինեն, ոչ թէ ինձ աղքատացնեն:

Ի.

ԽՈՓԸ ՔԱՐԻՆ ԱՌԱԻ

Ամեն տան ճրագները հանգել են. Ս. գիւղի փողոցներում ոտքը խաղաղուել է. պառաւանները մի հանդէքնել են ու զարթնել, դուրս զնացել, իրանց հովին տուել ու տուն մտել: Այդ միջոցումը

մի տան վերնաշարիկի պատշգամբի վրայ մի եափնջում կոլոլուած մարդ մօտենում է լուսամտին և յետ քաշուում: Պատշգամբը երկու դուռն ունի, նոցանից մէկը տանում է տան մեծ սենեակը, միւսը՝ նոյն սենեկի հետ ներսի դռնով կապ ունեցող կանանց բաժինը, ուր միաժամանակ կերակուր եփելու փոքր թոնիրն է սարքած: Շարժումներից երևում էր, որ գիշերաշրջին այս տան համար օտար էր, նա սովորական դռնովը չէր բարձրացել պատշգամբը, նա ուղղակի փողոցից պատուհն էր վեր ելել:

Ահա կանանց և սենեկի դուռը բացուեց, մի նոբահաս աղջիկ դուրս եկաւ, քարշեցեափնջին ու երկուսը միասին մօտեցան պատին:

Պատշգամբի պատի տակին մի ծառի մեծ կոճղ տարիներով ընկած է և նստարանի տեղ է պէտք գալիս:

Այս տեսակցութիւնն առաջինը չէր երկու ժամադիրների մէջ:

Այն օրից, երբ Օ. գիւղացիք աշնան բերքը ժողոված՝ տուն հաւաքուեցան, կոճղի պաշտօնը մեծացաւ. այս տարի գիշերն էլ անշունչ փայտի կտորը չը հանգստացաւ. խաղաղութիւնը տիրելուն պէս՝ այդ երկու հոգին մինը կանացի սենեակից էր դուրս գալիս, միւսը պատիցն էր վեր բարձրանում և կոճղի վերայ նստած՝ փսփրսոցի մէջ էին մտնում:

Աքաղաղն առաջին անգամը թեւը թափ էր տալիս և դեռ նոքա նստած էին լինում: Ինչպէս երևում էր, սենեկի մէջ քնած երկու ուրիշ անդամներից մէկին անցաբո չէր անքուն սլեւրի (*սեւերի*) այս արարքը: Սակաւ չէր պատահիլ, որ մի միջահասակ կին զգուշութեամբ բաց կանէր կանացի սենեկի դուռը, գլուխը կը հանէր, իսկ մարմնով ներսը կը մնար, որպէս զի իւր շապկանց լինելը չը նկատուի և ներս կը կանչէր կոճղի վրայ նստողներից մէկին, իսկ մէկէլին քաղցր յանդիմանութեամբ խորհուրդ կը տար բաւականանալ և գնալ քունելու:

— Հէնց հիմի գնում եմ, հէնց հիմի գալիս եմ. լսում էր միամիտ կինը երկուսից միասին և մի կնճիւղով իւր տհաճութիւնը յայտնում ու գնում անկողին մտնում: Խառն երազները չէին թողնում մտատանջ կնոջը երկար քնել. էլի շուտով զարթնում էր, ձեռքով շօշափում իւր աջ կողմի դատարկ անկողինը, ճրբալով վեր կենում, նոր խոստումն առնում իրեն զիւադադար անողներից և նորից պառկում:

Երկու նստողները մեր լաւ բարեկամներն են. Սամիսոնն ու Սօ-
նան էին նոքա:

Այն օրից, որ Գալ-ափուն ու Բարսեղն աչդու ծառի տակին ա-
րևելեան խնդիրը վերջացրին, Բարսեղը թեթև աչքով էր նայել
և չէր բարկացել երեկոները շատ ուշ երբեմնապէս Սամիսոնին իւր
պատշգամբումը տեսնելու:

—Աղա՛, դեռ ջուրը չը հասած ոտքերդ հանեցի՞ր, նկատողու-
թիւն արեց առաջին երեկոյին Բարսեղը Սամիսոնին, բայց երբ ա-
մաչկոտ փեսացուն կարմրեց ու գլուխը քարշ ձգեց, Բարսեղն իւր մի
նկատողութեամբ ամենայն փակ դուռը բաց արեց:

—Դու մեղաւոր չես, որդի՛, աշխարհքնա շուռ անցել, փչացել,
մեր ժամանակը պտէիր, որ աթարոցով հետ ածէի, փեսէն աներանց
շէմքից քթեթի (նորահարսին հագցնելու շորերը) հետ պէտք է տուն
մտնէր. բայց հիմի ամեն ինչ փոխուել ա, տեսնում ես՝ նշան էլ չես
դրած, մի դարդակ խօսք ենք տուել, արևի շողքի պէս՝ պուպուզ՝
տուն ես ընկել. մնաս չունի, ջահէլ էք, քէ՛խ քաշեցէք, հիմիկուայ
սէրը քաղցր կը լինի:

—Քիչ մնաց՝ միան ծակը հարիւր թումանով էր առնում, երբ
ոտիդ շիլթուն (չա՞ն) առաւ, ուղում էր զող կատուի պէս փանջա-
րովն իրան վէր քցի, համա էլ ո՛րտեղ, դուռը բաց արիր, հոգէառի
պէս գլխավիրեւը ցցուեցիր, մեր լեզին էլ ջուր շինեցիր, շողոքորթեց
կինը մարդին:

—Բաս էդ անդդամ Սօնին չե՞ս ասում, որ քունջնա մտել պան-
րագող միան նման գլուխը կախ քցել, աչքերը պղզացրել, սաքի թէ
շատ ամանչում ա. դէ՛, շան աղջի՛կ, հրէ՛ս, ա՛ռ ոտներն աչքդ կոխի,
ոտով գլխով քեզ բաշխեցի, կիսակատակ տալով՝ բռնեց Բարսեղը Սամի-
սոնի կուռն և հրեց դէպի աղջիկը:

—Գնա՛, Սամիսո՛ն, դնա՛ անօրդ ձեռը պաշի, որ քեզ իզին
(խրառանգ) ա տալիս մի մին գալ-դնալ. ես զմիշ չէի անում սիրտդ
կտրել, բայց հէնց որ երևացիր՝ մահուան դող տուի, մաքումս ա-
սում էի. հիմի Սօնի հէրը տուն կը դաց, քեզ քարհալած՝ ինձ
ու Սօնիս էլ սալջարդ կանի, բայց լաւ սհաթի ուստո եկար (հա-
րեղեցար), բաղդդ կտրուկ ա:

Ուղիղ էր Մարգարտի ասածը. եթէ Բարսեղն էս բոպէին Սամի-

սոսնեց սեղանի վրեցը չի վերկացած լինէր, եթէ նա Դալ-ա-փունի հետ երկարակոթ դուռնը՝ ջան ասելով՝ վաղեւած չը լինէր, էսպէս թեթեւ չէր անցկենալ փեսացուի առաջին հանդիպումը:

Սատանայ էր Սամիսոնը. հէնց որ նկատեց, թէ հօր ու աներոջ քէթը տեղն եկաւ՝ ինքը դռնի դուռս՝ ու կատուի նման վեր շուրջուեց (բարչբարչ) նշանածենց պատիցը:

— Դէ գնացէ՛ք գեազմի վրայ (պարզաբար) մի քիչ ասուլիս արէք, թող հերդ թէք ընկնի, քնի, ձեռքով դուռը ցոյց տուեց Մարգարիտը փեսացուին ու աղջկանը:

Այդ օրից Սամիսոնի համար Սօսնեց տունը ջրի ճանապարհ էր դարձել, նորա ոտքը բացուել էր:

Այդ օրից Սամիսոնն իւր ընկերներին համար ուրբաթախօս չէր, կատակներն ամենքից վաղ ինքն էր սկսում, պատմում էր, որ նշանածի մօտիցն է գալիս, որ զոքանչի ձուածեղը սիրտը բռնել է կայլն: Այդպիսի միջոցները միշտ չիշում էին իւրեանց ընկեր թշնամաւ գընդակին զոհ գնացած խեղճ Դօնդարենց Ասոյին, հայհոյում էին, ուխտում էին վրէժխնդիր լինել նրան սպանող Դավիթին և Հայրօցից, որ շատ ժամանակ չէր Բալասան աղի երաշխաւորութեամբ արձակուել էր բանտից:

Բայց ահա մի քանի օր է, որ Սամիսոնը ոչ ցորեկն է գիւղամիջին երևում և ոչ զիշերները ընկերական խմբակին է այցելում:

Զարադէտ նշանի երեկոյից յետոյ էր այս:

Մի քանի անգամ Սամիսոնի ընկերները բաղխեցին նրանց դուռը, հօրը հարցրին, մօրից տեղեկութիւն խնդրեցին, բայց միշտ մի տեսակ անորոշ պատասխանով վերադարձան:

— Տղէ՛ք, մեր գլխինը լաչակ ա, թէ որ մեր ընկերի հաւարին չը հասնենք (օգնել), մենք խօսք ենք տուել մեր գլուխը Սամիսոնի ուղուրին յետ զնել, պաօշտով էլ պայման ենք կապել, էս օր մեզ ամօթ ա, որ թողանք նրա թշնամիքն ուրախանան, մենք պաի կաշիներիցս զուս գանք, նրանց տունը կրակողին գտնենք, շամփուրը քաշենք, խորովենք ու ով որ էլ նրա սրտի մուրազն ուզում ա խափանել, Սամիսոնի նշանածին կառնում ա տիրանալ, սրտի բռնենք, կամ խօսք առնենք, որ յետ քաշուի, կամ թէ չէ՝ շինքիցը մի սև զազիլ (հալէ

ապետք ա կապենք, ձեռները կպրի մէջը հինա զներք ու արևը մէր մոցներք:

Սամփսոնի ընկերները կատակ չէին անում. նրանք գտան տունը կրակ տուողներին. տանուէր Խուրօյի տղայ Կարապետն իւր բերանով պարծեցել էր, որ ինքն է կրակ տուել Բալասան աղայի քրոջ որդի Վասակի հետ և թէ շատ չի քաշիլ՝ ինքը Սօնացին էլ կը տիրանայ:

Սամփսոնի տրտմութեան պատճառն իսկապէս ոչ նշանի յետ մնալն և ոչ հրդեհն էր:

Իւր աները միւս օրն իւր բերանովն էր հրամայել, որ սիրտը չը կոտրի, գայ ու գնայ, Սօնի հետ խօշ ու բէշ անի: Բարսեղը Գալ-ափունի հետ էլ խորհուրդ էր արել, որ մենք տէրտէրի խօսքերը պարանի տեղ չը դնի, մի կերպով գիւղի միւս քահանայից համոզի, մէկի ծուխը դառնայ, նրանց ձեռովը մի իրիկուն նշանը տալ, մէկէլ օրը հարսանիքը նստացնի, պսակի, դուշմանին (Քշահի) տրաքացնի, իրաւորին ուրախացնի:

Եւ աշխատում էր Գալօն, և շարունակում էր իւր երեկոցեան աչցելութիւնները Սամփսոնը. բաց շատ չ'անցաւ՝ հօր ու որդու ոտքը միանգամից քարին առաւ:

Գալօյի երեսին ամեն դուռը փակուեց, գիւղի երկու տէրտէրները կտրական կերպիւ մերժեցին նորա ինդիրը, պարզ ասացին, որ մեծ տէրտէրը երկու տարի իւրեանց երկուսի հետ էլ խռով էր, խռով էլ պաշտօն էր կատարում, հեաները չէր խօսում, իր լեզուովն է պատուիրել իրանց, որ չը համարձակին էդ նշանի գործի մէջ խառնուիլ, ապա թէ ոչ, սպառնացել էր՝ մէկին Սեանի խոնաւ խրցերի մէջ փթացնել տալ, միւսին Խորվիրապի Լուսաւորչի վիրապի մուտքի դռնապանն անել:

— Եթէ բանն էդ տեղն ընկաւ, Սամփսոն ջա'ն, դէմ ու դէմ երեսին ասաց մի երեկոյ Բարսեղը, էս օրուանից իմ տունը քեզ համար պաս էլաւ, իմ աղջկայ անունն ես չեմ թողալ աշխարհքովը մին ըլնի. երկու շարաթ ձեզ ժամանակ, գնացէ՛ք, քարէքար դիպէ՛ք, թէ կարացիք մաղի զլուխը մի բան քցել (յաջողեցնել): Էս քո տունը, էս քո նշանածը, արի՛ զուրս քաշի տար, մօրդ կաթի տէս քեզ հալալ. թէ չէ՛ դուք ձե'զ համար, ես ի'նձ համար:

զօռով բան չի գլուխ գալ, ճակատներիդ ինչ գրած ա՛ն էն պոլի կատարուի։
Ահա հէնց այս սառը պայմանն էր, որ Գալօյի տունը սգի մէջ էր դրել։ Հայրը մոլորուած՝ չը գիտէր ի՛նչ անէր, որդին երեք օր ցորեկը մթնասեռեակից զուրս չէր գալիս, իսկ գիշերը Բարսեղենց պատի տակից չէր հեռանում։ Ինչպէս ասում են՝ Սամփսոնի խոփը քարին դէմ եղաւ։

— Ե՛հ, վճռեց մի երեկոց էլ Սամփսոնը, ջուրն ընկնողն անձրևից չի վախիլ, էս էլ մի կեանք չի, որ քաշում եմ. ասում ա՛ն պղինձը վէր ընկաւ չը կոտորուեց, բայց ձէնը վեր էլաւ. աշխարհքին յայտնի ա, որ ես Բարսեղի փեսացուն եմ, հիմի ես թողամ՝ իմ նշանածը ուրիշի ճանգն ընկնի ու ապրի՞մ. թո՛ղ որտեղ բարակի՝ էնտեղ կտրուի։

Այս խօսքերով նա կապեց իւր երկսայրի դաշոյնն ու քայլերն ուղղեց դէպի իւր սովորական պատի ճանապարհը։

— Ուրիշներն անձանթ տեղից աղջիկ են դուս քաշում, փախցնում, իրանց մուրագին հասնում. իմ Սօնին մի խօսք ասեմ, հետս չնդատան կերթայ. դնամ բերանիցը խօսք առնեմ, էգուց իրիզուն ձին նստեմ, թարքս քաշեմ, գործակալի առաջին հետը չոքեմ, պըսակուեմ ու օրով ցերեկով կուռը բռնած՝ գեղը մոնեմ, տեսեմ ո՞վ չի ասիլ՝ բարաքեալլա՛հ (հէյցէ՛)։

— Կա՛ց, Սամփսոն, մեռանք քեզ ման գալով, Բարսեղենց պատի տակին շրջապատեցին նրան երեք չորս հոգի։

Մեղաւոր չէր Սամփսոնը, որ գլուխը երեւակայութիւններով լիքը, միտքը օդի մէջ պտտելուս, նա առաջին անգամից չը ճանաչեց իւր ընկերների ձայնը և դաշոյնը պատենիցը հանեց ու կամենում էր իւր ճանապարհը կտրողների վերայ յարձակուել։

— Ագա՛, մենք ենք, Սամփսոն, Սօնայիդ արևը կը սիրես՝ դժուր թիւնդ յետ դի՛ր։

Սիրեկանի անունը նորա կոները թուլացրին, նա ուշքի եկաւ և ճանաչեց իրեն շրջապատողներին։

Ընկերներն ամեն բան պարզեցին նրան, խոստացան իւրեանց աջակցութիւնը, պատրաստականութիւն յայտնեցին Բալասան աղայի դուռը կուպր քսել, տունը կրակել, տանուտէրի աջդին արմատահան անել, նորա ախոյեան Կարապետին էն աշխարհքն ուղարկել. բայց Սամփսոնը մերժեց բոլորը։

— Իմ խնդիրքս ձեզանից էս ա, իմ ազիզ աղսկերնե՛ր, ասաց նա, որ էս տանիցը դուք մի քանի օր հեռու ման գաք, պէտք եկած վախտը ես ձեզ կը կանչեմ:

Ընկերները հեռացան սրտները կոտորած. իսկ Սամփոնը բարձրացաւ պատուին և ոտքերի ծալքով մօտեցաւ լուսամուտին ու ներս նայեց:

Ոչինչ ձայն, ոչինչ շշուկ. ամենքը խաղաղ քնի մէջ են:

Բայց ահա ներսի մթուժեան մէջ՝ կրակ կտրած պատանուն քաջ ծանօթ կէտից, ուր նորա աչքերն էին յառած, մի ստուեր սպիտակին տուեց:

Սամփոնի սիրտը ժամացուցի ճօճանակի նման սկսեց ճկճկալ, նորա բերանն անգիտակցաբար յետ բացուեցաւ, ձեռքն ու ոտքը բարակ ծղօտի նման ինչպէս մի խիստ քամուց՝ կանգնած տեղը դողդողում էին. նա միտուած մնացել է տեղը, նորա ուշքն էլ իրան չի ղեկավարում, նորա աչքերը սևացան, մի բուպէ՝ և նա գետնոյն է զիպչելու և աղմուկ բարձրացնելու:

Յիրաւի նա ընկաւ, բայց մի գրկի մէջ. նորա ընկնելու ձայնը չը վեր ելաւ:

Սառել էր Սամփոնի անձը, սակայն սկսեց տաքանալ, ջերմութիւնը սկիզբն առաւ ճակատիցը. այն ի՞նչ կրակ էր, որ ճակատի ուղիղ միջակէտից մի ակնթարթում տարածուեցաւ բոլոր ջղերի մէջ:

Այդ իւր նման քունը կտրուածի համբոյցն էր, որ ղիւթական բալզամի աղդեցութիւնը գործեց:

Այդ Սօնան ինքն էր. մի քանի զիշեր է՝ մինչ հայրը ճանապարհ էր ցոյց տուել իւր ապսղայ թագ ու պսակին՝ Սօնան անքուն սատանայ էր դառել, մտնում էր անկողին, գլուխը բարձի տակը կոխում ու հեկեկանքների մէջ խեղդում, որ հայրը չը լսի իւր հառաչը, որ մայրը չը կշտամբի իւր յանդգնութիւնը:

Հայրն ուշք չէր դարձնում, բայց մօր սրտազգաց աչքերից չէր փախչում զաւակի երեսի թախիծը, նկատում էր իւր սիրելու զգալի կերպիւ փոփոխութիւնը, զուսատութիւնը, խոր ընկած աչքերը և իւր վիշտն իւր սրտումն էր խեղդում, ոչ մարդին, ոչ Սօնային էր մի բան ասում. ամուսնուցը վախենում էր, իրեն խստիւ պատուիրած էր Սամփոնին ներս չը թողնել, աղջկանն էլ խնայում էր:

Ձգում էր Սօնալի սիրտը. նա անհամբեր սպասում էր ամեն երեկոյ, նա մինչև անգամ զարմանում էր, որ երեք ղիշեր իր սրտի սիրելին կարողացել է համբերել ու պատը չը բարձրանալ:

Մի քանի անգամ նա ծնողաց խոր քնի մէջ մտած ժամանակ դուրս էր գալիս պատշգամբը, աչքերն ուղղում էր իւրեանց հարեան տան մթութեան մէջ նշմարուող լուսամտին, ժամերով կանգնում էր և նորից տուն մտնում:

Գիշերն այս գործողութիւնը անընդհատ կրկնուում էր: Հէնց այս բոպէներից մէկն էր, երբ Սօնան չը թողեց վայր ընկնել իւր դրկի մէջ ապաստանարան գտած ուշագնացին:

—Ո՛չ, պատասխանեց աղջիկը Սամիսոնի վճռական քայլի դէմ, էդ ճամփէն ամեն սհաթ մեր առաջին ա, հօրդ ասա՝ թող էլի դէս ու դէն դիպչի, բալբի մի հնարքով պտակի հրաման բերի, թէ չէ որ բանն էդ տեղը հասնի, հինգ օր առաջ՝ հինգ օր յետ, ես քոնն եմ՝ դու իմը, քեզանից սավահի ուրիշներն իմ նաշս մենակ իրաւունք ունին էս տանիցը դուս տանելու:

—Բաս ես ո՞նց համբերեմ, անունիդ մատա՛ղ, երեք օր ա ես ոչ կենդան եմ՝ ոչ մեռած, մի օր որ քեզ չեմ գրկում, հէնց իմանա՛ մահն ա շլինքս փաթաթուում:

—Հո՛ղս մահի գլխին, ո՛ւր եմ թողում, որ տեղս բռնի. ընչանք բանի գլուխ գալը՝ հօրն ու մօրս քնելուց յետոյ՝ քեզ կաննեմ, կը մանեմ մեր գոմի օդէն ու վզիցդ պոկ չեմ գալ՝ ընչանք աքլորի երեք բերան կանչելը. թէ որ մեր աքլորն էլ շուտ կը կանչի, կը խեղդեմ:

Այդպէս էլ անում էին սիրահարները. հաւերը պատրաստուում էին թառից իջնել, որ Սամիսոնը հեռանում էր իր սիրելուց:

(Կը շարունակւի)

ՏԵՆՊԵՐԱՄԵՆՏ

ԵՒ

ՆՈՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մի հոգեբանական եւ մանկավարժական հետազոտութիւն

Յ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՅԻ

(ՆԻԷՐ ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻՆ)

Եթէ մենք բնութիւնը զիտենք, կը տեսնենք որ սա հասարակ, պարզ և միակողմանի չէ, այլ բարդ ու բազմակողմանի: Տեսէք, չարդելի ընթերցողներ, բնութեան գործերը: Ինչպէս բազմակողմանի և բարդ են նոքա, չէք կարող գտնել երկու տերև, երկու ծաղիկ, որ միմեանց նման լինին: Պոցանից իւրաքանչիւրը մի առանձին գործ է, որի նմանը չէք կարող գտնել, որ թէ՛ ձևով և թէ՛ գոյնով միւսից չը զանազանէր: Մտնենք մարդկային աշխարհը: չենք կարող երկու մարդ, երկու երեխայ գտնել, որ իրար նման լինին: Ոչ միայն մարդկային մարմինը, այլ և մարդկային հոգին զանազան է և կրում է իւր առանձնապատկութիւնները: Թողնենք որ այստեղ Պէրէ'ն խօսի. «Նրեք երեխայ, 8-ից մինչև 9 ամսական, նստած են կապերտի վերայ, սենեակի մէջ տեղը. ես խօսում եմ բարձր ձայնով, որպէս զի նոցա ուշադրութիւնը գրաւեմ և շտապում եմ կապերտի վերայ, երեխաների նստած տեղից մի մետր հեռու, մի փոքրիկ փայտէ՛ ձի դնել: Նոցանից առաջինը ուրախութեան ձայներ է արձակում, բաց է անում իւր բերանը և նալում խաղալիքին: Նրկրորդ երեխան նալում է նորան սառնասրտութեամբ: Անցնում է 5 վայրկեան, առաջինը բարձրացնում է իւր ձեռքերն և սկսում է ձեռքով անել և գլուխը առաջ է տանում: Նրկրորդն ևս ձեռքերը բարձրացնում է, բայց աւելի հանդարտութեամբ քան թէ՛ առաջինը, աւելի հետևում է առաջինին: Նրկրորդը նալում է ինչպէս իւր ընկերները վրդովւում են և սկսում է ինքն էլ ձայներ հանել: Առաջինն այլ ևս չէ կարողանում իրան զսպել, առաջ է ձգւում և վալը է ընկնում կողքի վերայ, գլուխը

զարկելով չատակին: Նա լալիս է. ես բարձրացնում եմ նորան և նա սկըսում է կրկին շարունակել իւր առաջնալ գործը և քննող աշխատում է չորս ոտով մօտենալ ձիուն: Երկրորդը սուր նայում է խաղալիքին, երբեմն ևս նայում է իմ վերաջուրի տեսակ ակնարկութիւններ է անում և պատրաստ է լաց լինելու: Իսկ ինչ երրորդին է վերաբերում, նա նայում է ինչպէս առաջինը սողում է գետնի վերալ, կարծես թէ նորան ալդ է աւելի հետաքրքրում քան թէ ձին»: Այս օրինակից կարելի է տեսնել, թէ միևնոյն առարկայից առաջացած գրգիռի և ցանկութեան ուժը որքան զանազան է զանազան անհատների մէջ:

Սակալն աչսպիսի զանազանութեամբ հանդերձ, բոլորս էլ միևնոյն բարոյական նպատակին ենք ձգտում, այն է՝ «ներքին ազատութեան»: Այս առանձնապատկութիւններն պէտք է հոտնակոխ անենք, որովհետև մենք չենք ցանկանում բարոյական մարդկանց միանման օրինակներ զարգացնել: Բացի դրանից, առանց ալդ առանձնապատկութիւնների, չէինք կարող մենք առհասարակ դաստիարակել, ինչպէս տուն չենք կարող շինել, առանց հիմք դնելու, որովհետև ալդ առանձնապատկութիւնները դաստիարակութեան հիմունքներն են. ինչ կը լինէր դաստիարակութիւնը առանց անհատականութեան: Օղի մէջ չլինած, առանց հիմքի մի տուն, մի լոկ արհեստ, մի մեքենապականութիւն է, որ ոչ մի նպատակի ծառայել չէ կարող:

I.

Իւրաքանչիւր մարդ գտնւում է հոգու և մարմնի զգալարանական (օրգանական) միութեան մէջ: Այս միութեամբն ենք մենք անհատականութիւն կազմում: Մարմինը ու հոգին միասին ստեղծում են մարդուս խոհական էութիւնը և մարդկային բնութեան էութեան չատկութիւններն են կազմում: Նախ նմանում ենք իրար աչս տեսակէտից. սակալն մարդուս ալդ բնութեան վերալ իշխում է անհատականութեան օրէնքը, որի համաձայն ամբողջ բնութեան մէջ չկան երկու միանման էութիւններ. իւրաքանչիւր մարդ ունի իւր մէջ մի առանձնապատկութիւն, ալսինքն՝ մի սկզբնական որոշումն, որը հոգու վերաբերմամբ կոչւում է տեմպերամենտ (Temperament):

Որ աչսպիսի մի սկզբնական որոշում իւրաքանչիւր մարդումէջ նկատել կարող ենք և որ դա անհատականութեան հիմքն է՝ հիմնւած է փաստերի վերալ. սակալն թէ ալդ սկզբնական չատկութիւնը մարդ իւր հետ է աշխարհ բերում թէ ոչ՝ թողնում ենք առանց պատասխանի, ըստ որում շատ կը հեռանալինք մեր նիւթից. միայն աչսքանը կ'ասենք, որ, եթէ մարդս ալդ չատկութիւնը իւր հետ էլ աշխարհ չը բերէ, անշուշտ ծնւելուն պէս՝ նա կը ստանալ:

Ալդ սկզբնական չատկութիւնների տարբերութիւնը հիմնւած է ոչ թէ

միմիադն հոգու և մարմնի դանադան, տարբեր առանձնապատկութիւններէ ալ ալ վերջինից շառաղացած հոգու և մարմնի փոխադարձ չարաբերութիւններէ վերադ. Մարմինը և հոգին միշտ իրար վերադ փոխադարձաբար ազդում են՝ հոգին մարմնի և մարմինը հոգու վերադ. Հոգին կախումն ունի մարմնից, ըստ որում նա վերջինի հետ կոցնած, թույլ, ուժեղ, զւարթ է: Ամբողջ մարմնի մէջ հոգին ևս առողջ է, մինչդեռ հիւանդ մարմնի մէջ հոգին ևս կրում է հիւանդութիւն: Մի կաթիլ արիւնը, որ հոսում է աննպատակ մեր մարմնից, կարող է մեր մտաւոր կարողութիւնը թուլացնել: Մարմնի փոխադարձական հետ, որ տեղի է ունենում դանադան հասակներում, տեղի է ունենում դուզնթացարար և հոգու փոխադարձութիւն: Անր հոգին աճում և հասունանում է մարմնի հետ, ալ վերջինը երեխայական է՝ երեխայի մէջ, ծերացած և թուլացած է՝ ծերունու մէջ: Մարմնի հոգուց կախումն ունենալը երևան է գալիս դանադան դէպքերում: Մեր մարմնի անդամներէ ըլլող շարժողութիւնները մեր հոգեկան զրութիւնների հետեւանքներ են. հոգին արտադրում է իւր միտքը նախաքաջով, ձայնով, խօսքով: Նախաքաջի մէջ սպրում է ցանկութիւնն ու փափաղը, փաղում է քաջութիւնը, խռովում սիրտը, մթնանում ավրութիւնը, դադարում բարկութիւնը: Հոգին ընծալում է ձողին բաղմաթիւ գեղեղանքներ. նա ստիպում է նորան երբեմն թնդալ հաստ ու դօրեղ, երբեմն ձշալ բարակ ու մեղմ. նա երբեմն փոթորիկի պէս անցնում է աղաղակելով ու շփնդ հանելով, իսկ երբեմն ցոյց է տալիս իւր փառ արամադրութիւնը, մաղասաւորութիւնը իւր ձղձուն և կիսաձաղն ձշումով: Լեզուի մէջ կատարելապէս ցոլանում է մարդու հոգին, ուստի և իրաւայի են դատում մարդու իւր լեզուով. «Ծօսիր, որպէս զի ևս քեզ տեսնեմ», ասաց Սոկրատէսը Խարմիտեսին: Բացի դրանից, հոգին շատ բաղմաղան և բաղմանչան շարժողութիւններ է ընծալում մարմնի անդամներին, դրկիէ հոգու լւրաքանչիւր զրութիւնը նորա մէջ գտնում է իւր կատարելարտադրութիւնը: Զարմացածը ծափահարում է, բարկացածը ուրբում է իւր ձեռքերը, սղառնացողը ցոյց է տալիս իւր բռունցքը, բարկացածը տրտիւմ է ոտներով (Drbal—Psychologie):

Հոգու և մարմնի այն փոխադարձ չարաբերութիւնը տեղի ունի նեարդերի միջնորդութեամբ: Բացի որովհետեւ թէ մարմնի կազմութիւնը և թէ նեարդերի համակարգութիւնը (սխտեմը) իւրաքանչիւր անհատի մէջ տարբերում են, ուստի հոգու և մարմնի մէջ տեղի ունեցող փոխադարձ չարաբերութիւնը իւրաքանչիւր անհատի մէջ տարբեր է:

Նեարդերի համակարգութիւնը բաղկացած է զգացութիւնների և շարժողութիւնների նեարդերից, որոնցից առաջինը ոչ թէ միմիադն մեր սեպհական մարմնի զրութեան լրաբերն է, ալ և արտաքին աշխարհի երեւոյթները զրգիւնների ձևով մեր հոգուն հասցնողը: Վերջինները սակադն հոգուց են դուրս գալիս և ռզնուրում դէպի միանունքներն, որոնցով շար-

ժողովութիւններն են չառաջացնում անդամներն մէջ, որով հողու իրաւունքն և հրամանը կառարարում են: Այդ վերջիններն հողու մի տեսակ ծառաներն են, որոնք տիրոջ ամեն մի պատուէրը տեղ են հասցնում: Մի խօսքով՝ այդ նեարդերը ծառայում են ինքնազործունէութեան համար: Աւրինա ազդեցութեան չարարելութիւնը ոչ թէ միմիայն տեղի է ունենում մեր սեպհական բնութեան չբջանի մէջ, այլ և մեր սեպհական բնութիւնը կախումն ունի մեզ չբնապատող բնութիւնից: Հողու և մարմնի մէջ տեղի ունեցած փոխադարձ չարարելութեան զործարանն է նեարդային սիստեմը (համակարգութիւն), իսկ մարդու և արտաքին աշխարհի միջին գործարանը զգալարանքներն են:

Ոչ ոք չէ կարող արտաքին աշխարհի ազդեցութեանը դիմադրել, ըստ որում ոչ ոք չէ կարող հողու դոներն, զգալարանքները բոլորովին փակել: Կարգս ամբողջութեան միայն մի մասն է, այդ վերջինի զօրութիւնից չէ կարող հեռանալ: Քիչ նշանակութիւն չունի նաև, թէ ինչ ծնողներէջ ենք ծնել և ինչ տեղ ենք կրթւել, ինչ հողի վերայ ենք մեծացել:

Նոյնպէս ճիշդ է, որ բնութեան միևնոյն իրերն իւրաքանչիւր մարդու վերայ միակերպ չեն ազդում: Ինչ բան մէկին ոգևորում է, միւսը ընդունում է նորան սառնամարտութեամբ: Ով ուզում է թող գիշերով հիանալ, զմայլելի լուսնեակի վերայ, բայց ես, ասում է Վալերենազիլը իւր դատախօսութեան մէջ, մէկին գտալ, որ զգում էր լուսնեակի գիշերից և այդ պարունը բանաստեղծ և երաժիշտ էր: Ահաւասիկ հետեւալն է պատմում Դիտմերը:

«Մի բաղմանդամ ընտանիք մի առաւօտ կանգնած էր իրանց պատշգամբի վերայ: Բնութիւնը իւր զեղեցիկութիւնը մի տեսակ հպարտութեամբ ցոյց էր տալիս: Արեւը քամ ևրեւում էին արեղակի փալուն ճառագայթներն, իսկ լուսնեակին, ուժը կորցրած, իր դժգոյն դէմքը հեռուից ցոյց էր տալիս: Բողոքեւան հիանում էին այդ զեղեցիկ տեսարանով. սակաւն անդամներն մէջ մէկը դանակեց, որ ևրեսը չուռ տալով դէպի անդամներն՝ ասաց.— ինչ կալ աչտեղ տեսնելու, միթէ իւրաքանչիւր օր չէք տեսնում միևնոյն արեղակը, միևնոյն լուսինը և միևնոյն բնութիւնը»:

Այս օրինակից վատց ասանք հետեւալ հարցը. ո՞րտեղից է չառաջանում բնութեան այս տարբեր ազդեցութիւնը և ներգործութիւնը մարդկանց վերայ: Այս հարցին չատ հեշտ է պատասխանել: Ինչպէս վերեն ասացինք, հողու և մարմնի փոխադարձ չարարելութեան զործարանը նեարդերի սիստեմն է, մարդու և արտաքին աշխարհին էլ զգալարանքներն են. ուստի եթէ նեարդերի զրգիւն և ուժը զանազան անհատներն մէջ տարբեր են, ապա պէտք է արտաքին աշխարհի տալաւորութիւններն էլ տարբեր լինին: Ուրեմն մեր նեարդային սիստեմի բնաւորութեանց չատկութիւնների չնորհիւ մեզ չբնապատող արտաքին աշխարհի տալաւորութիւններն էլ տարբեր են ազդում իւրաքանչիւր անհատի վերայ: Բայց այդ սկզբնական նեարդային սիստեմի չատկութիւններն ժամանակի ազդեցութեան տակ չեն փոփոխ-

ւում, ալ իրանց նախկին դիրքի մէջ ամրանում են: Նեարդալին սխտեմի անփոփոխ չատկութեանց հետեանքն՝ հոգեկան դրութիւններն անփոփոխ չատկութիւնն է: Հոգու դրութեանց անփոփոխ չատկութիւնը ուժի և գըրգիռի վերաբերմամբ, եթէ ալզ վերջինը նեարդալին սխտեմի անփոփոխ չատկութեանց հետեանքն է, կոչւում է տեմպերամենտ:

Աչքի առաջ ունենալով տեմպերամենտի նշանակութիւնը դաստիարակութեան համար, մանրամասնօրէն քննենք ալս ինդիքն և մի առ մի թւենք տեմպերամենտի չատկանիշ կէտերը: Հիմնելով մեր վերևում ասածների վերաջ, նկատենք որ իւրաքանչիւր անձնաւորութիւն առանձին մի տեմպերամենտ ունի. սակաւն եթէ աւելի մանրամասնօրէն քննելու լինինք, իւրաքանչիւր անհատի հոգեկան դրութիւնների բնական չատկութիւնները կարող ենք չորս տեմպերամենտների բաժանել.

1. Արիւնալին (sanguinischer Temperament) կամ սանգւինական
2. Բարկացկոտ (choleric) ») —խօլերական
3. Մելամաղձոտ (melancholischer ») —մեղանխօլալին
4. Մաղասալին (flegmatischer ») —ֆլեգմալին

II.

ԱՐԻՒՆԱՅԻՆ ՏԵՄՊԵՐԱՄԵՆՏ

Արիւնալին տեմպերամենտի էական չատկութիւնն է դիւրագրգիռ լինել արտաքին տպաւորութիւններն ընդունելու, սակաւն ոչ լուսանկարչի թերթի նման, որ մեքենալարար ընդունում է արտաքին տպաւորութիւններն, ալ որպէս մի կենդանի էակ, որը արտաքին աշխարհին ընդդիմադրում է և ներգործող է: Որովհետև սանգւինիկը կախումն ունի ներկալի փոփոխութիւններից, ուստի և նա ապրում է ներկայումս և ներկալի համար: Այս տեմպերամենտի դրական կողմն է, ինչպէս վերին ասացինք, հեշտ ըմբռնելը, հեշտ գրգռւելը և ուշադիր լինելը հետաքրքրական երևոթներին, ոգևորող իդէալներին: Ահաւասիկ սոքա են լաւ կողմերն:

Եթէ մենք ալզ տեմպերամենտը կրողի էական չատկութիւններից մէկը զարճութիւնն ենք համարում, ալզ նորանից է, որ նա կեանքի վատ կողմերի վերաջ շատ չէ մտածում, ապա թէ ոչ կեանքը նորա համար դրական բարիքներ չէր ունենալ: Նա աւելի իրերի և զանազան դէպքերի լաւ կողմերն է դուրս բերում, քան թէ վատը: Բացի դորանից գրգռման ժամանակ ընդունակ է նա խոկոն համարձակ վճիռներ տալ և մինչև անգամ իւր կեանքը զոհ բերել: Բայց ալզ չարատե չէ, նա ուզում է շատ բան և գործում է քիչ. նա զբաղմունքից չուտ չոգնող է: Սանգւինիկը ընդունակ է մինչև անգամ կեանքի բոլոր դրութիւնների մէջ մտնել. նա տրամադիր է բոլոր տեսակ զարճութիւնների, լինին դժբա թէ մտաւոր և

թէ ֆիդիքական: Նա անհող է, ժամանակի զաւակ է, իւրաքանչիւրին հաւատ ընծայող և լետոյ իսկոյն զղջացող, ուստի և սանգւինիկն է մի բնական անդամ ընկերութեան: Նա ուզում է որ բոլորեքեան իրան հաւանեն: Նա քաղաքավարի է, զւարճախօս և փալլուն երեսակալութեան տէր է:

Ո՛վ չէր ուրախանալ սանգւինիկի լաւ կողմերի վերաջ, Բալց մի մոռանալ, ընթերցող, ուր որ շատ լոյս կսոյ, աչնտեղ և շատ սուեր կալ, սանգւինիկի ալջ դիւրագրգռութիւնը, գիւրմըռնողութիւնը և արագ եզրակացութիւն կալացնելն տանում է նորան դէպի արտաքինը և ճոխաբանութիւնը: Նա չէ սիրում մի բան ամուր սլահել. նա դիմում է ամեն բանի միակողմանի կերպով: Նորա հալեացքներն ընթանում են միշտ արագութեամբ, նա համոզմունք չունի: Նա խոստանում է, բալց խօսքը չէ պահում, որովհետեւ նա առաջ խորը չէ մտածել, թէ արդեօք իւր խոստմունքը կատարել կարող է: Նա չափազանց բարի է և ընդունակ է ուրիշներին օգնելու. նա իսկոյն ձգում է իրան, որպէս ժամանակի զաւակ, մի որ և է կուսակցութեան մէջ: Ուրիշների հաւանութեան արժանանալու համար՝ նա արտաքին փալլի է ձգտում:

Սիրելի ընթերցող, նախքան վրադ, ուսումնասիրիր քո կեանքը և քո «ես»-ը. («ժանիր գրեղ»), գուցէ դու ես պատկանում ես ալջ տեմպերամենտին:

Ոչ թէ միմիայն հին հելլենական ազգն, ալ և ժամանակակից ազգերի մէջ շատերը կան, գլխաւորապէս երեսանների և աշակերտների մէջ: Արիւնալին տեմպերամենտն աւելի լատուկ է քաղաքների քան գիւղերի մանուկներին: Պարզ է որ գիւղական երեսալի միակողմանի կեանքը, չորջապատող բնութեան, մարդկանց և սնունդի միակողմանի լինելը խանգարում են սանգւինական տեմպերամենտի զարգացմանը: Մինչդեռ քաղաքի ճոխ և փարթամ կեանքն աւելի զարկ է տալիս վերոյշեալ տեմպերամենտի զարգացման: Մենք վերեւում որոշեցինք սորա լաւ ու վատ կողմերն և նոյնպէս վիշեցիք, որ սա աւելի լատուկ է մանուկներին: Ուրեմն ինչպէս պէտք է լինի առհասարակ ծնողների և դաստիարակների վարմունքի եղանակը դէպի ալսպիսի մանուկներն:

Որպէս վատ կողմեր ալս խառնածքի կարելի է համարել՝ ցրւածութիւն, արտաքին փալլի ձգտումն, շատախօսութիւն, ինքնահաւանութիւն և փոփոխամտութիւն: Եթէ մանուկը սկսում է իւր արտաքինի մասին մտածել, շատախօս լինել, որն և սանգւինիկ մանկան գլխաւոր լատկութիւնն է, պէտք է արգելել նորան մտնել հասակին անհամապատասխան ընկերական շրջանի մէջ և սովորեցնել նորան լուռ լինելն, ոչ մի ժամանակ չը գոմել նորա լաւ վարմունքը, ալ ցոյց տալ, որ նոր ասարածն ամեն մարդ կարող է կատարել. մի խօսքով նորա լաւ կողմերին մանկան առաջ մեծ նշանակութիւն չը տալ, բալց և չը մոռանալ՝ նորան ալսպիսի դրութեան մէջ ձգել, որ նոյնը երկրորդ անգամ կրկնէ, մինչև սովորութիւն դառնալ նորա համար ալսպիսի վարմունքը:

Յրևածութեան դէմ պէտք է կուէլ հետաքրքրական, մտածական ոյժը զարգացնող դաստիարակութեամբ, որը լարած ուշադրութիւն է պահանջում: Վերջապէս տանք մեզ հետեւեալ հարցը. ինչ կարող է դառնալ այս տեմպերամենտը: Իսկ այս հարցին կարելի է պատասխանել մի ուրիշ հարց տալով: Արդեօք Շիլլերը, Հայնէն, Լալլենիցը, Վոլտերը սանդալինիկ էին թէ ոչ: Այս հարցին պէտք է զրական պատասխան տանք, և այն ժամանակ կ'ունենանք առաջին հարցի պատասխանը:

III.

ԲԱՐԿԱՅԿՈՏ (խոլերական) ՏԵՄՊԵՐԱՄԵՆՏ

Վերադառնալ զիւրազրդիւ տեմպերամենտին հետեւում է տաքարիւն խոլերականը: Առաջինը զգացութիւնների տեմպերամենտն էր, իսկ սա գործունէութեան: Խոլերականը գործում է ներկայումս, աչքի առաջ առնելով անցեալը՝ ապագան բարենորոգելու համար: Այս խօսքերիցս երևում է, որ խոլերականի գեղեցիկ կողմն է գործելու ոյժը: Խոլերականը նոյնպէս ունի սանդալինիկ զիւրմբումը թիւնը, սակայն ոչ թէ առաջինի նման մանրակրկիտ է և փոփոխամիտ, այլ միմիայն մի մտքով է լարած. աչք կարող է լինել՝ պատիւ, ազատութիւն, ճշմարտութիւն. նա աշխատում է միմիայն մի զաղափարի ներքի լրան: Սորա համաձայն նորա զգացումները միշտ անբաժան են կրքից. նա կամ իւր անձի համար է միայն, կամ ազատութեան ոգևորւող բարեկամ, կամ ստրկութեան ոխերիմ թշնամի է:

Այս զգացումները հիմնւած են ուժեղ մտադատկերների փոխադարձ շարաբերութիւնների վերայ, ուստի և չառաջացնում են խոլերիկի մէջ հաստատ և ուժեղ կամք: Այդ վերջինի հետ և չառաջացնում է ինքնադիտակցութիւն, այսինքն՝ ճանաչումն իւր սեղհական (սոս)-ի: Ուստի նորա կամքը հաստատ վճռող է, բայց ոչ իսկոյն գործին զիւնող, ինչպէս սանդալինիկը: Նորա կամքը չէ նմանում գիտաւոր ատողի, այլ հաստատ և շարատե է. նա սիրում է նախ մտածել, խորհել, աշխատել. նա առում է վերացական զաղափարների փառից բնկները, աւելի ուրախութեամբ զբաղւում է նա ծրագիրներով և գործով: Խոլերիկը սիրում է ճշմարտութիւնը, նա ատում է ծուռ ճանապարհները. նորա համար նոյառակն չէ արդարացնում միջոցը: Խոլերիկը կարող է սիրել, այն էլ երկարատե սիրով վառւել, բայց և այնպէս կարող է նա նոյն չափով ատել: Բնութեան և արեւոտի մէջ սիրում է նա նշանաւոր գործերը, իսկ գիտութիւնների մէջ՝ գործնականը:

Մինչև այժմ մենք գործ ունէինք այս տեմպերամենտի լաւագոյն կողմերի հետ. այժմ թւենք նորա վատ կողմերը:

Վերել նկատուելինք, որ նորա էական ցատկութիւնն է՝ գործել, կամքի ոյժը: Բայց այդ ոյժը չէ կանգնած մի որոշեալ սահմանի վերայ, չը կաջ

մի որոշ չափ, տեղն ընկած տեղը՝ անցնում է նա իւր չափից: Իւրաքանչիւր ընդդիմադրութիւն մղում է նորան դէպի մարմնական ուժը. ուժեղ հակառակորդների առջև նա կրքոտ է, բարկացկոտ և անխառացի: Նորա բարկութեան լաճախ հետևում է արիւնհեղութիւն: Նորա հիմնական լատկութիւններից մէկն է կամակորութիւնը. նա ամեն գործի մէջ սոսկալի կամակոր է: Նապօլէօն առաջինը պատկանում էր այս տեսակերամենտին: Իւրաքանչիւր գործ լառաջացնում էր նորա մէջ նոր զրդիւններ: Պատերազմի ժամանակ մտածում էր նա խաղաղութեան լաջող դաշնագրութեան մասին, դաշնագրութիւնից վտո՞ղ թէ ինչպէս պէտք է կրկին աղ լիւրջինը քանդել: Պրանսիայում նստած՝ մտածում էր նա Ռուսաստանի մասին, Ռուսաստանում—Հնդկաստանի մասին: Նոյն իսկ ս. Հեղինէ կղզու վերադրադեցնում էին նորան իւր կամ ուրիշ զօրավարների, ինչպէս Կեսարի, գործերի նկարագրութիւնը: Նորա բոլոր գործերի մէջ աչքի էր ընկնում իւր սեպհական «ես»-ը: Այդ վերջինը խոլերիկի մէջ իւրաքանչիւր դէպքում ուղում է իշխող լինել, մեծ դեր կատարել. խոլերիկը ուղում է ամեն ինչ ինքը արած լինի, ամեն բանի վերադ ինքն իշխող լինի: Նա լաճախ օգնում է թուլին, ոչ թէ միմիայն օգնելու նպատակով, այլ որպէս ղի իւր սեպհական «ես»-ը փալէ: Հէնց աղ պատճառով նա պաշտում է ձեռնադրութիւնը և արտաքին փալը:

Խոլերական տեսակերամենտին են պատկանում բոլոր մեծ քաղաքագէտները, զօրավարները, վերանորոգիչները: Մի խօսքով աղ տեսակերամենտի օրինակներ առատ կարելի է գտնել աղգերի պատմութեան մէջ: Թող լինենք Մոլիսին՝ Իսրայէլացոց օրէնսդրին և հովւին, Աղէքսանդր Մեծին, Ֆրիդրիխս Երկրորդին, աղգերի ճշող Նապօլէօնին, քարասիրտ Գրիգոր VII-րդ պապին և մեծ վերանորոգիչ Լիթերին. իսկ նոր ժամանակներում Բիսմարկին (Eiserner Kanzler):

Այս տեսակերամենտը թէև գտնւում է երեխաների մէջ, սակաւն նոյնպէս սակաւ, ինչպէս հասակն առածների մէջ:

Ընթերցողներ, չէք տեսել վալրենի, չարամիտ երեխաներ, որոնք ձգտումն ունին գործելու թէկուզ դէպի չարն. չէք տեսել ընտանիքների, որոնք իրանց չար պատուհասից զուտում են, որը ամբողջ ընտանիքն իրանով է զբաղեցնում, իրատ, խօսք, լաց, սլաղատանք չէ լսում: Չէք տեսել մանուկներ, որոնք սիրով և ուրախութեամբ ուղում են սովորել, հետաքրքրւում են և հարցասէր են ամեն բանի մէջ: Մանուկներ, որոնք աննկատելի կերպով ըմբռնում են ալն, որին ուրիշները սխտեմական զարգացման ճանապարհով են հասնում, մանուկներ, որոնք արդէն ստացել են ինչ որ պէտք է մատակարարէինք, մանուկներ, որոնք ուղում են ամեն բանի մէջ խառնել, փորձել: Ի՞նչպէս պէտք է ալմ ալալիսի մանուկներին կրթել: Ալալիսներին գուցէ ընթերցողը կարծէ թէ հնչա է կրթել, դատտիարակել, սակաւն նա մեծ սխալ գործած կը լինի, ըստ որում մինք

վերևում տեսանք, որ նորա կամքի ուժը մի որոշ չափ չունի, նա չաճախ անցնում է իւր սահմանից, այսինքն կարող է իւրաքանչիւր դէպքում իրան կորցնել: Այս դէպքում թողնենք Wackeznagel-ին խօսելու. «Նորա սանձը բաց չը թողնել, բայց և աչնպէս նորան անքնական սահմանների մէջ չը ձգել, ուրիշ խօսքերով՝ շատ չը ճնշել»:

Եթէ նորա սանձը, ղեկը մեր ձեռքին չը պահենք, աչն ժամանակ կը ստանանք մենք կատարեալ վայրենի տիպ, որից ամենաչն չարամտութիւն, անբարոյականութիւն սպասել կարելի է: Խսկ եթէ աշխատենք նորան բուրովին ճնշել, աչն ժամանակ ճնշումից աղատելուն պէս կը նմանի մի վայրենի ձիու, որով մենք ճանապարհորդել ենք ուզում և անշուշտ ամեն մի բուպէ պէտք է մի փորձանքի սպասենք:

Ուժի դէմ ուժ գործ ղենելով՝ կը հասնենք կամակորութեան: Այս դէպքում ուսուցչի և աշակերտի չարաբերութիւնը կը նմանի պատերազմական դրութեան: Խոլերական երեխայի դաստիարակութեան համար հարկաւոր չեն գինւորւած և խիստ մարդիկ, ալ մարդիկ, որոնք ամենաչն ժամանակ կարող են սառնասիրտ լինել և աշխատել երեխայի հոգու մէջ մտնել, խօսքերով աղղել, հասկացնել, պարզել նրանց զբաղմունքը:

Աչն ժամանակ միաչն ուսուցչիչը կարող է օգուտ բերած լինել, աչն ժամանակ միաչն կարողացած կը լինինք սպազալում ազգին, պետութեան, եկեղեցւոյն մեծ մարդիկ տալ: Սխալ չէ ասում Կոմենիոսը ալս տեմպերամենտին պատկանող երեխաների մասին. «Աչսպիւսինքը ուսումնարանում ատելի են, սակաչն կարող են մեծ մարդիկ դառնալ, եթէ մարդ նոցա հետ վարւելու եղանակը խմանալ»:

IV.

ՄԵԼԱՄԱՂՁՈՏ (մեղանխողաչն) ՏԵՄՊԵՐԱՄԵՆՏ

«Եթէ արիւնաչն տեմպերամենտը նմանում է ժպտող գարնանը, խոլերականը—տաք և սօթ ամրանը, ապա մեղամաղձոտը նմանում է ամպամած, տխուր աշնանը»:

Մեղանխողաչն տեմպերամենտը մի կողմից խոլերականի, միւս կողմից արիւնաչնի հակառակն է. եթէ խոլերականը ձգտում է գործունէութեան, ապա մեղամաղձոտն աշխատում է իրան հեռու պահել, ապրել ներքին աշխարհով միաչն: Յիշողութիւնը նորա գործունէութիւնն է: Եթէ սանդալինիկը զանազան տալաւորութիւններ հեշտ է ըմբռնում, ապա մեղանխողիկը գիմաւորում է արտաքին աշխարհին բոլորովին սառնասիրտութեամբ: Նա շատ դժւար զրոյուող է: Նորա սիրտն օտար տալաւորութիւնների համար բոլորովին անմատչելի է. նա չէ կարող ասել և բացատրել աչն, ինչ որ զգում է, նա նմանում է մի ոչխարի, որի գէմքից երևում է, որ անմխտ է իրան օգնել չէ կարող: Սակաչն երբ նա իւր զգացածը մշակում է, որ կարող է

տեղի ունենալ միաշնակութեամբ, ալն ժամանակ նորա գիտեցածը ամենահիմնաւորն է և նորա գործունէութիւնն ամենալարատեւը. ուստի ալս տեմպերամենտը պարունակում է իւր մէջ ոչ սանգւինիկի թուրութիւնը, ոչ էլ խոլերիկի չափազանց ուժը, ալս ալդ երկուսի մէջ տեղն է գտանւում:

Հետեաբար մեղանխողիկի վերադ աղղողը ոչ ակնթարթն է և ոչ էլ անմիջական գրգռը, ալս ալն աշխարհը, որ իւր ներսում արդէն կազմակերպւել է. նորա անփալ աչքերն ոչ թէ դէպի արտաքինն են ուղղւած, ալս դէպի ներքինը:

Ուստի և մեղանխողիկը չէ սիրում ըստէական ներկան և ճոխ աշխարհն, ալս միաշնակութիւնը և խորին լուսութիւնը, ուր նա կարող է անցեալի վերադ մտածել: Նորա գործունէութիւնը կապնում է գլխաւորապէս անցեալի փշոդութեան մէջ, և եթէ անցեալը նորան չէ գոհացնում, ալն ժամանակ փշոդութեան փոխարինում են չուսոյ երազներ ապաղալի վերաբերեալ:

Ուրեմն եթէ սանգւինիկը ապրում է ներկալի և խոլերիկը ապագալի համար, ապա մեղանխողիկը ապրում է անցեալի համար: Եթէ սանգւինիկին աշխարհս ներկալանում է իրր և մի ժպտող պարտէզ, խոլերիկին մի ահարկու պատերազմական դաշտ, ապա մեղանխողիկին՝ մի հանգստարան, որի մէջ միմիալն խորին լուսութիւնն է իշխողը: Եթէ սանգւինիկի սիրած երգն է «Ուրախասցուք ուրեմն» (Gaudeamus igitur...), ապա մեղանխողիկին՝ «Ունձ համար չէ գարնան գալը...»

Որովհետեւ մեղանխողիկը արտաքին աշխարհի աղղեցութիւնից անկախ է, ուստի նորա զգալութիւններն և զգացումները չարատեւ են, ըստ որում ալդ վերջինները չեն ազդում ներկալ երեւոյթներից: Հէնց ալդ հիման վերադ, նորա կամքը չարատեւ և անփոփոխելի է, նա լամբընթաց է, դժւար հասկացող և ամեն բանից անբաւական:

Սակալն ալդ լաւագոյն կողմերի հետ սերտ կապւած են և վատ կողմեր, ըստ որում անցեալում խորասուզւելուս հեռանում է նա ներկալիցս, որովհետեւ չեղում է ապագալի մասին ուղիղ կարծիքից, համոզմունքից:

Ահա ալս կէտումն է կապնում մեղանխողիկի վտանգաւոր կողմը. ներկան չը հասկանալով ձգում է նա իւր երեսին մի սե քօղ, որով և երևում է կեանքից արդէն դադարած, լոգնած և կուշտ: Զգելով ալդ սե քօղն իւր երեսին, նա ձգտում է ինքնահաւանութեան, որն և միմիալն կախումն է ունենում իւր սեպական տրամադրութիւնից և զգացումներից, որն և հեռու է մնում իրական կեանքի խնդիրների վերլուծումից: Այսպիսով հեշտութեամբ ընկնում է նա մանրագրդիւ. բաների վտանգ և սկսում է կտակածանքով վերաբերւել դէպի իւր մերձաւորն և անբաւական լինել Աստուծոյ:

Իսկ չը նախելով ալս խաւար կողմերին, ալս տեմպերամենտին են պատկանում բազմաթիւ բռնաստեղծներ, փիլիսոփաներ և գիտնականներ: Նախ սրբազան պատմութեան մէջ գտնում ենք մենք երկու խոր մտածող

անձեր՝ մէկը հինի, միւսը նորի մէջ. աջտեղ Երեմիա մարդարէն, իսկ աւստեղ Յովհաննէս առաքեալը. ալդ վերջինը ի հարկէ խառնուող է խուրական և մեղանխողալին տեմպերամենտների թող չիլէ՝ ընթերցողը ալդ վերջինի երկասիրութիւնները, նորա աւետարանը, որ մեղ սովորեցնում է թէ ինչպէս պէտք է մենք հաւատանք, նորա նամակները՝ թէ ինչպէս պէտք է իրար փոխադարձաբար սիրենք, և նորա լատնութիւնը՝ թէ ինչպէս պէտք է լուսանք: Երեք աւետարանիչները նկարագրում են մեզ Տիրոջ պատկերի արտաքինը, իսկ չա՛ ներքինը: Յիշենք նոյնպէս Սովրատէսին, որ, մոռանալով կեանքի կենդանութիւնը, ընկել էր մտածողութիւնների մէջ և խորհում էր մինչև իւր վերջին րոպէն Աստուածային զօրութեան մասին: Յիշենք ժամանակակից բանաստեղծներից՝ Լորդ Բայրոն, Նիկոլայոս Լենաու և այլն:

Նոյն տեմպերամենտին է պատկանում մեծ փիլիսոփայ Ապինտդան, որը վաճառած խորալէլական ժողովարանից (սինագոգ), առանձնացած էր իւր սեռեակում և թողնում էր ալդ վերջինը միմիայն այն ժամանակ, երբ մի ճանճ էր բռնում և ձգելով սարդերի որոգալթը՝ նստում սարգի և ճանճի պատերազմին: Ալդ առիթ տաւ նորան արտասանել այն միտքը, որ աշխարհն է պատերազմական դաշտ և կենդանի էութիւնները՝ պատերազմողներ. բնութեան օրէնքն է՝ ուժեղը պէտք է թողլին կլանէ, ոչնչացնէ:

Այս տեմպերամենտը դառնում ենք նաև Լիւթերի օգնական հուշակաւոր Փիլիպպոս Մեկանխտոնի մէջ: Մինչդեռ Լիւթերը պատերազմում էր իւր կատաղի թշնամու՝ պապականութեան դէմ, Մեկանխտոնը, որպէս Praeceptor Germaniae «Բողոքական վարդապետութեան սերմերը» ցանում էր 2000 վիւրտեմբերգյի ուսանողների սրտերի մէջ և խօսակցում էր նոյն նիւթերի մասին տասն և մէկ լեզուներով իւր սեղանակիցների հետ: Մինչդեռ Լիւթերը վիրմի ժողովում իւր դաւանութիւնն է խոստովանում, Մեկանխտոնը լուծեամբ չօրինում է Աուգսբուրգի խոստովանութիւնը (confession): Մանենք մանուկների աշխարհը՝ Նալս տեսնենք թէ այս տեմպերամենտն ինչպէս է երեխաների մէջ արտայայտուում: Յիշենք, որ մեղանխուլիկը մի տեսակ ձգտումն ունի մտնելու բնութեան ծածկւած խորութիւնների մէջ, մտածելու Աստուածայինը, հոգեկանը, զիւականը: Նա մի տեսակ սիրով է վերաբերում դէպի դարմանալին, խորհրդաւորը. ուստի մենք չենք սխալւիլ, եթէ ընդունենք, որ նա հակումն ունի դէպի կախարդալինը և անբնականը: Նթէ երեխայի մէջ արդէն նկատուում է, որ նա աւելի ներքինն է զիւրում քան թէ արտաքինը, այն ժամանակ կարող ենք դուշակել, որ ալդ երեխան պատկանում է մեղանխուլի տեմպերամենտին: Եւ եթէ դաստիարակը նկատում է, որ մանուկը հոգեկան, վերացական մտքերով է հետաքրքրւում, պէտք է անուշադիր չը թողնի ալդ կողմի կատարելապէս զարգացման նպատակուն և ոչ էլ կատաղութեամբ խորտակէ երեխայի երեւիալութեան աշխարհը: Նթէ մենք թողնենք մանկան,

որ նա խորասուզի հողեկանի, վերացականի մէջ, ալն ժամանակ նրանից կարող ենք ստեղծել մի նախապաշարած, կախարդութեան պաշտող էակ. ուրիշ խօսքերով, կը բացենք մենք անսանձ երևակաութիւնների դռներն: Նրկրորդ զէպրում խորտակելով նորա երևակաական ուժը, կը փակենք նորան իւր մտածման շրջանի մէջ և մեղանխողալն տեմպերամենտի մի կատարեալ պատկեր կը ստեղծենք:

V.

ՄԱՂԱՍԱՅԻՆ (Ֆիւզմալին) ՏԵՄՊԵՐԱՄԵՆՏ

Շատերը կարծում են թէ ալս տեմպերամենտը աւելի վատ կողմեր, աւելի պակասութիւններ ունի, քան թէ առաջիններն: Սակալն կ'աշխատենք ալս կարծիքները լոյրորովին ջրել, ցոյց տալով որ սա ևս նոյն չափով ինչպէս առաջիններն, իւր լաւ կողմերն ունի: Մաղասալին տեմպերամենտի էական չափութիւնը կալանում է հոգու հաւասարակշռութեան մէջ, որի ներքոյ հասկանում ենք զգալութեանց չափաւոր ընդունակութիւն, ոչ թէ խաղառ անզգալութիւն, ինչպէս շատերն ալս տեմպերամենտի վերաբերեալ կարծում են: Հետևարար վերոյիշեալ տողերից կարելի է եզրակացնել, որ ալս տեմպերամենտի դրական կողմը կալանում է հոգու հանգստութեան, խաղաղութեան, հոգեկան ուժերի հաւասարակշռութեան մէջ: Ֆիւզմատիկը թշնամի է շոտալիւն, արագ մտածման և գործունէութեան. նա ամեն բանի համար ժամանակ է պահանջում, գործում է կամայ, սակալն հիմնաւոր կերպով է հասնում իւր նպատակին:

Ֆիւզմատիկի լաւագոյն կողմերից մէկն կարելի է համարել ալն, որ նորա սիրտը չնորհիւ հոգեկան հանգստութեան հեռու է լոյր ճնշումից, զգացումներից և կրքերից և վազելում է կատարեալ ազատութիւն. նա ոչ սատիկ ոգևորող է, ոչ էլ խոր ընկզմող մի որ և է գործի մէջ, ուստի և ազատ է շատ բարոյական օխալմունքներից:

Մաղասալինը սիրում է հանգստութիւն և ատում է աշխատութիւնը և գրադմունքը: Նա դիմադրում է լուռ և հանգիստ տպաւորութեանց և նորա ընդունածները լինում են լարատե և հաւատարիմ: Նա շատ սակաւ է բարկանում, ամեն մի ջնշին բանի համար նա իւր հոգու և սրտի հանգստութիւնը չի խանգարիլ: Բայց ալս հանգստութիւնը, ծածկած պանդաղկոտութեան քօղով, բնութեան և մարդկալին կեանքի ամենազօրեղ ուժն է: Սա լաղթում է իւր լարատեութեամբ ներքին և արտաքին կեանքի մէջ տեղի ունեցած լոյր մեծ արդեւքների:

Բնութեան ալս լուռ և աննկատելի աղդեցութիւնը ֆիւզմատիկի ամենահաւատարիմ պատկերն է: Ֆիւզմատիկի կամքն արագ վճռող է, սակալն և թէ նա մի բան վճռում է, ալն ժամանակ ոչ մի արդեւքից չէ քաշ-

ւում, համբերութեամբ և չարատեութեամբ ամենամեծ զժառուրթիւններէ առաջն առնելով՝ հասնում է նա իւր նպատակին, որի ազդեցութեան ներքոյ լաւաջանում է նորա մէջ չարաւորութիւն և սովորութիւն դէպի բարին: Նրկու օրինաւոր չարութիւններ ունի Փլեգմատիկը՝ սէր դէպի կարգապահութիւն և մաքրութիւն: Ուստի և այս տեմպերամենտն է խորհող դիւտ անողների, աշխատասէր մեքենադէտի, լուռ քաղաքացու, հանգիստ մշակի տեմպերամենտը, որոնք իւրաքանչիւր օր, թէն ոչ ոգեւորած, բայց և այնպէս ամենայն ճշդութեամբ կատարում են իրանց պարտքը և իրանց կատարածը ամենալաւն և ամենալաջողն է:

Հանգստութիւնը, կրքից հեռու լինելը, համբերութիւնը և հաստատ կամքը մաղասացին տեմպերամենտի զրական կողմերն են: Սորան աւելացրու նոյնպէս սրտի ուրախութիւնը, լաւ տրամադրութիւնը: Զեզանից ով չէ տեսել, ընթերցողներ, ընկերական շրջանների մէջ անձնաւորութիւններ, որոնք պարզ և զարթ նայեացքով, ուրախ տրամադրութեամբ ընկերութեան մէջ ուրախութիւն և փայլ են ներշնչում:

Ի հարկէ Փլեգմատիկի այս լաւագոյն կողմերից ծագում են և նորա վատ կողմերն: Հանգստութիւնն աւելի մարմնական դառնալով՝ կարող է փոխադրւել դանդաղութեան և ծուլութեան և զարթութիւնը—սառնասրտութեան և անտարբերութեան: Այդպիսի պատկեր կարող է ընթերցողը տեսնել նոյն մեր հրկրում, մեր ժողովրդի մէջ, լիչելով այն աղաներին, որոնք ծուլութիւնից մինչև կէս օր խալաթն հագած անտարբերութեամբ մեռցնում են իրանց առաւօտեան ժամերն և մնում են այդպիսի զրութեան մէջ, մինչև որ ստիպւած են լինում շորեր հագնելու:

Փլեգմատիկի հոգին գրեթէ վախճնում է խոր մտածմունքից և նորա մտածողութիւնները և վճիռները կարող են լինել ոչ ծանրակշիւ: Դոցանից կարող է հետեւել զլւանք դէպի կեանքը և այն ժամանակ նորա գլխաւոր ձգտումն կը լինի կշտանալ և քնել: Նա կարող է սառնասիրտ դառնալ դէպի Աստուածալինք և իդէալականը: Այն ժամանակ նա կը լինի ամենաողորմելի էակ աշխարհում:

Ահաւասիկ այս է չորրորդ և վերջին տեմպերամենտն իւր լաւ և վատ չարութիւններով:

Յիշենք այժմ մի քանի անձնաւորութիւններ, որոնք այս տեմպերամենտին են պատկանում: Թունական պատմութեան մէջ երևան է գալիս Արիսմէդէս, նոր պատմ, մէջ՝ Աոլոմբուրը, մեծ փիլիսոփայ Էմմանուէլ Կանտը, որ 80 տարւալ կեանքում մի քալ անգամ իւր ծննդեան տեղից դուրս չէր եկել: Նա սիրում էր ամենայն կողմից լուս և հանգիստ տեղ, ուր կարողանար իւր ներքին կեանքով զրաղել, սիրում էր հանգստութիւն և լուռութիւն, որը առասպելական չարազանցութեան էր հասցրել: Ալենիսքերդ քաղաքի խուլ մասերում ապրելուս, առաւօտներն ժամի 4-ից մինչև 5-ը լուռութիւնը ընդհատում էր հարեանի տքաղսղն, ուստի նա գլխից հարեանին ալք-

աքաղաղը գնելու, իսկ հարեանը Կանտի առաջարկած մեծ դինն էլ չ'ընդունեց, և մեծ փիլիսոփան ստիպւած էր քաղաղի պատճառով, որ առաւօտները կանչում էր, տունը դատարկել տալ, և ուրիշ տեղ փոխադրւել: Յիշենք Կանտի կեանքից մի ուրիշ դէպք, ուր աւելի պարզ երևան է դաւիտ Նորա ֆրեզմատիկական տեմպերամենտն: Մէկ անգամ նա ճանապարհին պատահում է իւր ընկերներից մէկին, որը կառքով զբօսնելու է դնում, աչք վերջինն առաջարկում է մեծ փիլիսոփային իրան ընկերակցելու. նա ընդունում է Նորա առաջարկութիւնը. բայց մեծ փիլիսոփան շատ ուշ է վերադառնում տուն և աչն էլ զբօսանքից չօգնում է և իւր հանդատութիւնը խանգարում. աչն ժամանակ վճռում է նա և դրում է իւր փշտակարանի մէջ հետեւեալն. «Ո՛չ մի ժամանակ չը պետք է ձրի ուրիշի կառքի մէջ նստել»:

Զը մոռանանք մանկական և աշակերտական շրջանը, աչն է ընտանիքի և ուսումնարանի մէջ:

Ֆրեզմային տեմպերամենտն միւսներից ամենաքիչ չատուկն է երեխաներին, ուստի ֆրեզմատիկ երեխան Նոյն չափով անբնական երևոյթ է, ինչ չափով սանգւլինական ծերունին: Բայց և աչնպէս ուսում չեն պատահել տան և ուսումնարանում աշխատութիւնից և մտածելուց փախչող, մի կարճ վճռի անընդունակ երեխաներ և աշակերտներ: Ի հարկէ իւրաքանչիւրը կը խոստովանւի, որ մինչև անգամ չաճախ տեսել է աչպիտիներին: Աչք վերփռելու կէտերը ֆրեզմային մանկան ճիշդ չատկութիւններն են: Իսկ դորա հակառակ դատարարակը պէտք է ամենաչն զղուշութեամբ և առողջ դատողութեամբ պատկերազմի, որովհետև աչպիտի մանուկներին ամենաազդու դատարարակութիւնը մեծ արդիւնքներ չէ տալիս, բոտ որում աչ տեմպերամենտի վատագոյն կողմերն արդէն մարդու թունաւորում են Նորա ծաղիկ հասակում:

Մանկավարժական հետեւեալ միջոցները պէտք է դատարարակը աչքի առաջ ունենալ:—Մարդ պէտք է ոչ շատ առատաձեռն լինի վարձատրութեան, ոչ էլ առատ՝ պատիժներին մէջ: ¹⁾

Առաջին միջոցով դատարարակը պէտք է աշխատի աշակերտի մտածողական ուժն և աշխատութիւնն ուղիղ շաղի վերաջ կանգնեցնել. ամեն մի փոքրիկ պարտաճանաչութիւն պէտք է պսակւի վարձատրութեամբ, թող լինի դա միայն մի լոկ դովաանք: Բայց չէ նշանակում, որ երեխա վին պիտի տանք դորանով ձգտումն ամեն բանի մէջ իւր սեպական օգուտն աչքի առաջ ունենալու և դարդացնեք դորանով մատաղ սերնդի մէջ օգտամոլութիւն (Principium utilitatis): Աչք կարող է շարունակել միմիայն մի կարճ ժամանակամիջոց, իսկ երբ անմիջական հարցասիրութիւնն արդէն քիչ թէ շատ զարդացրել ենք, կարող ենք վարձատրութիւնը մի կողմ ձգել:

¹⁾ Տե՛ս «Արձադանք» 1887 թ. №№ 48, 49 «Մանկավարժական պատիժ» վերնագրով յօդւածը:

Երկրորդ միջոցով, այն է՝ ահ տալով աշակերտին, աշխատում ենք ոչնչացնել նորա մէջ ծուլութիւնը, թոյլ լինի ալդ նկատողութիւն, վատարանութիւն, ակնարկութիւն և այլն:

Գիտմերը պատմում է հետեւեալ դէպքը. «Մի ֆլեգմալին մանուկ պէտք է մի որոշ ժամանակի ընթացքում մի թւաբանական խնդիր լուծէր: Նա չէր կարողանում, բալց այնու ամենայնիւ պէտք է կարողանար: Վարձատրութիւնն էր մի խմորեղէն: Մանուկը նկատեց իւր զրութիւնը և երկար մտածելուց վետոյ՝ կարողացաւ վերոյիշեալ խնդիրը լուծել և դորանով անպատասխան ֆլեգմալին ճնշող ուժը: Արտասովոր սիրով և չարատեղութեամբ սկսեց նա պարապել մաթեմատիկայով և վերջն էլ ընտրեց ասպարէզը մաթեմատիկայի ուսումնասիրութիւնը:

VI.

Մինչև այժմ փորձեցինք չորս տեմպերամենտներն իրանց լաւ և վատ չատկութիւններով նկարագրել: Այս նկարագրութիւնները միմիայն կոնտուրն եւ են, ուստի և, չարդելի ընթերցողներ, գուցէ ձեւ կատարեալ պատկերները վերոյիշեալ նկարագրութիւնների մէջ չը գտնէք:

Զգուշ ինքնադիտողութիւնը, ուրիշներ լերաջարած փորձերը ցոյց են տալիս մեզ, որ իւրաքանչիւր անհատի մէջ տեմպերամենտներից մէկը գերիշխողն է, բալց ոչ մէկը զուտ չէ՝ պատկերանում, ալ միշտ փոքր ի շատէ ուրիշ տեմպերամենտների խառնուրդների հետ միացած: Սորա սկզբնապատճառը հնչաւ չէ մի քանի խօսքով բացատրել: Պարզ է, որ մի հասակն առած անհատի մէջ տեմպերամենտներից մէկը գերիշխողն է, այն ինչ պէտք է դա նոյն անհատի մասնական հասակում աւելի մաքուր լինէր, ըստ որում կեանքի, կրթութեան ազդեցութիւնը շատ անգամ տեմպերամենտի ալս կամ այն չատկութիւնները բոլորովին ոտնակոխ է անում:

Սանգւինիկին կրթելով կարող ենք մենք նորա շատ չատկութիւններն ոչնչացնել: Գիւղական սանգւինիկ երեխայի ծննդեան տեղի միակողմանի լինելը, կեանքի միակերպութիւնը կարող են հէնց սկզբից սանգւինիկի մի քանի չատկութիւնները ոտնակոխ անել: Սթէ ալդ գիւղական երեխան քաղաքում ապրէր, գուցէ աւելի կատարեալ սանգւինիկ լինէր. ուրմն կեանքի ազդեցութիւնն է, կեանքի փոթորիկներն են, որ թոյլ չեն տալիս մի որ և է տեմպերամենտի կատարեալ դարգացումը: Սանգւինիկն ընկնելով կեանքի ծովի մէջ, կուեւրով ալիքների դէմ, կարող է մեղանխով դառնալ, իւր այն մասնական դարթութիւնը կորցնել, փոփոխամտութիւնը հաստատականութեան փոխել: Նոյն իսկ մեղանխով կարող է ժամանակով սանգւինիկի ալս կամ այն չատկութիւնը իրան սեպհականացնել: Սանգւինիկը կրթութեան, ուսման միջոցով կարող է ժամանակով խուրիկի չատկութիւններից շատերն իրան չատկացնել. գուցէ տեսած լինի ընթեր-

ցողը, որ մէկը բնութեամբ սանգւինիկ՝ ջերմ պաշտպան է հանդիսանում՝ մինչև իւր մահւան վերջին րոպէն մի որ և իցէ գաղափարի:

Եթէ իւրաքանչիւր անհատի տնտեսական տնտեսական ճիշդ որոշումն դժարութիւններ է լաւաջայնում, ապա աւելի դժարին կը լինի որոշել աղբերի և ցեղերի տնտեսականը:

Ինչ առաջինին է վերաբերում, հանրաժանօթ ճշմարտութիւն է, որ ֆրանսիացիք՝ սանգւինիկ, անգլիացիք՝ մեղանխողիկ, գերմանացիք՝ ֆլեգմատիկ և իտալացիք՝ խոլերական են: Ըստ ցեղերի, նեղրները սանգւինիկներ են, մոնղոլներն առաւելապէս մեղանխողիկ, մալայներն՝ խոլերիկ, ամերիկացիք՝ ֆլեգմատիկ և Նոլկասեան ցեղը՝ չափաւոր խոլերիկ:

Ալլիմալի հանգամանքներն աչքի առաջ ունենալով, արեւմուտքը սանգւինական է, արեւելքը՝ խոլերական, հիւսիսը՝ մեղանխողիկ և հարաւը՝ ֆլեգմատիկ:

Տնտեսական տնտեսականի նկարագրութիւնից ցատկ, տեսնենք որը դոցանից աւելի արժանաւոր պէտք է համարել, որքն աւելի կը ցանկալինք ձգտել, որն է աղբ տնտեսական տնտեսականից աւելի դեղեցիկը: Աղբ հարցը ինձ համար աչքան քիչ նշանակութիւն ունի, որքան հետեւալն, որն աւելի օգտաւէտ է մարդկութեան՝ շոգենաւը թէ երկաթուղին:

Տնտեսական տնտեսականի մէջ լաւ և վատը չենք կարող որոշել, որովհետեւ բնութիւնը կողմնապահ չէ, որ մէկին աւելի առաւելութիւններ չնորհէր քան միւսին, ուստի իւրաքանչիւր անհատ թող բաւական լինի իւր տնտեսական տնտեսական: Եթէ արժանաւորութեան մասին խօսելու լինինք, անշուշտ իւրաքանչիւրն իւր հաշիւակէտից կարող է որոշել. օրինակ, խոլերիկը ֆլեգմատիկի հետ աչքան սակաւ բարեկամական դաշնակցութիւն կապել կարող է, որքան սանգւինիկը մեղանխողիկի հետ. դոցա ուղղութիւններն հակասող են իրար: Սակայն փորձը ցոյց է տալիս, որ ֆլեգմատիկը ուրախութեամբ է որոնում սանգւինիկի շրջանը և խոլերիկն ուրախութեամբ մեղանխողիկի հետ է լարաբերութիւն ունենում, ըստ որում դոքա իրար գործի չեն դիպչում: Նոյնպէս հանրաժանօթ ճշմարտութիւն է, որ տնտեսական տնտեսական և մեծ դեր է խաղում, երբ երկու անձնաւորութիւններ ցանկանում են միշտ իրար հետ ապրել: Տնտեսական տնտեսականի նոյնութիւնը ամուսնութեան բաղադրութեան համար շատ վտանգաւոր փորձաքար է. եթէ կինը սանգւինիկ է, իսկ մարդը՝ խոլերիկ, ապա առաջինը ընկնում է մարդու աղբեցութեան տակ, տարածաշնութիւնը, նեղութիւնը անցնելուց ցատկ, նա՛ կրկին աւելի է որոնում մարդուն դէպի իրան քաշել և ամեն բան մոռանալ տալ: Հակառակ դէպքում մարդն է ընկնում կնոջ աղբեցութեան տակ և նոյն դերն խաղում: Եթէ երկուսն էլ խոլերիկ են, աչքն ժամանակ լաճախ անբաղդութիւն է տիրում ընտանիքի մէջ. եթէ մարդը խոլերիկ է, իսկ կինը ֆլեգմատիկ, աչքն ժամանակ ընտանիքի բաղադրութիւնը չէ

խանդարում, ըստ որում այդ վերջինը մարդու ամեն մի խօսքին մեծ ուշադրութիւն չէ դարձնում և այլն: Մնացածը թողնում եմ ընթերցողներին մտածելու:

Վերելի տողերում չափանցինք, որ այս կամ այն տեմպերամենտի չափերերական արժէքը կարելի է միմիայն սեպհական տեմպերամենտի միջնորդութեամբ որոշել, գորանից զատ կա՞ն և մի ուրիշ նպատուող միջոց, այդ այն հանգամանքն է, որի մէջ գտնուում է մի անձնաւորութիւն: Օգնութեան գործի մէջ աւելի լաւ օգնութիւն հասցնողների չենք կարող գիտնել, քան խողերիկներին և ֆլեգմատիկներին: Մինչդեռ ով ուզում է որ իրան ցաւակցին, այդ երկուսից ոչինչ չէ կարող սպասել: Նիթէ ուղում էք միւլի-թարւել մի որ և իցէ անբաղդ զկալից, գնացէք մեղանխուրիկի մօտ, ըստ որում նա շատ չաճախ է ալլախի անբաղդութիւնների վերաջ մտածել: Նիթէ արտաբաղուում մի բան ունիք և ուզում էք, որ ձեզ լսող լինի, գնացէք սանդիկի մօտ. նա պատրաստ է ընդունել ձեր առաջարկութիւնը, նա ձեզ հետ կը ծիծաղի, նա ձեզ հետ միասին կը ցաւի, նա ժամանակաւորապէս կը մտնի ձեր զրութեան մէջ, նա մասնակից կը լինի ձեր բոլոր ցաւերին և ուրախութիւններին, բայց օգնութիւն հասցնել չէ կարող. սակայն չաճախ առաջինն աւելի նշանակութիւն ունի քան օգնութիւնը:

Այժմ գիտենք մի ուրիշ խնդրի, որն աւելի կարող է պարզել տեմպերամենտի չափութիւններն: Անշուշտ պէտք է կուսկ այն սխալ կարծիքի դէմ, որ իբր թէ տեմպերամենտներից մէկին չատուկ է ստաքինութիւն, միւսը տանում է դէպի չարն և այլն: Սորանից կարելի է եզրակացնել, իբր թէ բարոյականութեան կամ անբարոյականութեան սկզբնապատճառը գտնուում է անհատի բնական չափութիւնների մէջ:

Անշուշտ պարզ է, որ իւրաքանչիւր տեմպերամենտ կարող է զանազան դժւարութիւններ չառաջացնել, բայց ոչ ուղղակի տանել դէպի առաքինութիւնը կամ անբարոյականութիւնը, ըստ որում տեմպերամենտների տարբերութիւնը չէ բարոյական, այլ բնական. բարոյականը կամ անբարոյականը կ'որոշւի, երբ կամքը մէջը կը խառնւի, այս կամ այն կողմն կը չեղի: Ուստի մեծ սխալ կը լինէր, եթէ տեմպերամենտը բնաւորութեան տեղ ընդունէր և բնաւորութիւնն էլ՝ տեմպերամենտի տեղ: Այն պահանջողութիւնը, որ մարդ իւր տեմպերամենտն փոխէ ուրիշն ընդունէ՝ կարող է մեր կողմից ծաղրալի պահանջողութիւն համարւել: Սակայն եթէ մարդ իւր վատ բնաւորութեան դէմ է գործում, ինչպէս ստախոսութեան, չարամրտութեան դէմ, անշուշտ մենք կը գովասանենք այդ անձին:

Բնաւորութիւնն է ներքին աղատութեան արդիւնքը, ներքին աղատութիւնն է կամքի խղճին հնթարկւելը: Նիթէ մարդ իւր խղճի համաձայն է գործում, եթէ մարդու ամեն մի գործի մէջ նորա խղճն է որոշողը և հրամանատարն, այն ժամանակ նա կը վալիէ ներքին աղատութիւն: Բայց և այնպէս պէտք է կամքը ուժեղ և չարատե լինի:

Հետևաբար բնաւորութիւնն է մի բարոյական որոշումն, որ մենք ինքներս մեզ պէտք է ստանք: Մարդու բարոյական բնաւորութիւնն ոչ թէ կարող է իրան փոփոխել, այլևս պէտք է փոփոխւի, եթէ բնաւորութեան մէջ բարոյականութեան հանգիստը տարրեր ենք նկատում: Բայց բնաւորութիւնը պէտք է բնական հիման վերաջ կառուցանել: Ուստի բնաւորութեան հիմք զնոզը տեմպերամենտն է, իսկ նորա ուղղութիւնը, զեղեցկութիւնը փալ տուող բարոյական կամքն է. ուրեմն իւրաքանչիւր տեմպերամենտ ինքն ըստ ինքեան լաւ և գեղեցիկ է և ոչ մէկը նոցանից կեանքի բարոյական խնդրի լուծող չէ, ալ լնա ստեղծւած է բնաւորութեան հիմքը լինելու համար:

Հաջ ուսուցիչներ, դաստիարակներ, ալս խօսքերս ձեզ են նւիրւած. ուստի չարգէք իւրաքանչիւր տեմպերամենտ և մտէք իւրաքանչիւր երեսալի հոգու մէջ, քննեցէք նորա հոգու չափութիւնները: Այն ժամանակ միայն ձեր դաստիարակչական կոչումն կը պտակւի, աչն ժամանակ միայն կարող էք իւրաքանչիւր տեմպերամենտի մէջ ծածկւած ոսկին գտնել, կեղտերից մաքրել և նորա վերաջ բնաւորութեան հիմքը կառուցանել:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«ԱՂԲԻՐ» Միամսեայ պատկերազարդ հրատարակութիւն մանուկների
և դաստիարակների համար: Եօթներորդ տարի. Խմբագիր-Հրատա-
րակիչ Տիգրան Նազարեան: Թիֆլիս. Յ. Մարտիրոսեանի տպարան.
1889 թ. №№ 1, 2, 3:

Ընթերցանութեան միջոցով նպաստել մանուկ սերնդի մտաւոր ու բարոյական դարգացման և օժանդակել դաստիարակներին՝ ահա «Աղբիւր» ամսագրի նպատակը: Բոլոր ներքոյ ասածները առաջ են գալիս միայն մի ցանկութիւնից, աչն է՝ տեսնել «Աղբիւր»-ը իրագործելիս ստանձնած գործը օրինաւոր կերպով: Փոյթ չէ, որ մեր մամուլը արդէն արմատացրել է հայի հասկացողութեան մէջ աչն համոզմունքը, որ կարծիք չափունել կարելի է զրդւած կամ կատաղի, կոյր կըրքից կամ շողոքորթելու ցանկութիւնից: Բոյթ չէ նոյնպէս, որ «անսխալականութիւնը» ոչ միայն Հռոմի պապի առանձնաշնորհումն է համարւում, այլ նաև ամեն մի հայի: Մենք անաչառութեամբ և ուղղամտութեամբ չափում ենք մեր դիտողութիւնները, թողնելով «Աղբիւրի» խմբագրութեան (որի ընտրած նպատակը պահանջում է ոչ միայն մտաւոր պատրաստութիւն, այլ նաև բա-

րոյական՝ առաքինութիւններ) որոշել արդեօք մեր ասածները կարդալուց չեսող, հետեւել հաչ գործիչների ընդհանուր տգեղ սովորութեան, թէ՛ գեղեցիկ բացառութիւն կաղմել:

«Աղբիւրի» արտաքինը աչն կատարելութեան է հասել, որ աւելի շատ դժւար է պահանջել. նկարները աչնքան դիւր են գալիս բոլորին, որ պ. Ղ. Աղաչեանցի ասելով — «Աղբիւրը» ձեռքէ ձեռք են չափշտակում, միջից պատկերները կտրում և զրկում խեղճ բաժանորդներին (ճիշդ որ խեղճ. ախր էլ ինչ է մնում եթէ պատկերներն էլ չը լինին), իսկ պըրէմիաները աչնքան հրաշալի են որ «ռուսները, որոնք բաժանորդ չեն գըւում «Աղբիւրին», որովհետեւ հայերէն չը գիտեն (եթէ ոչ անպատճառ երեխաների համար հրատարակող ռուսաց ամսագիրները կը թողնէին և «Աղբիւրին» կը գըւէին), առնում են միայն պըրէմիան, ամենաչն ուրախութեամբ վճարելով երեք ըուրլի:

Ուլ ականջ ունի լսելու՝ թող լսէ, ուլ ամաչելու առիթ ունի, թող ամաչէ» (տե՛ս «Աղբիւր» № 1, 1889, երկր. բաժ. եր. 15): Այս բոլորը աչսպէս լինելով հանդերձ, ցանկալի է որ մանկական ամսագրում սրբազրութիւնը աչնպէս կատարէր, որ չը պատահէին, օրինակ, աչսպիտի վրիպակներ, երկուց թեւորով, առաջնական, հրեշտականի, եգեղ, աեգական, տղտտ, և ալլն (եր. 13, 69, 79, 101, 222):

Գալով ներքինին, նախ տեսնելը ինչ է ասում ինքը պ. խմբագիրը: Պատասխանելով (տե՛ս № 1, բաժ. երկ. եր. 16) «բարենենգ (?) հակառակորդներին», որոնք հաւատացնում են պարզամիտներին, թէ «Աղբիւրի» խմբագրութիւնը ուէ կլամներ է գրում (ինչպէս կարելի է!), պ. խմբագիրը ասում է՝ «մեր արածը մի շնորհք, մի աղնիւ ձգտում է, որից զուրկ են մեր շնորհալի և աղնիւ հակառակորդները», և չետոյ շարունակում է. «Նւ միթէ «Աղբիւրի» խմբագրութիւնն աչնքան մօտատես է, որ չիմանա, թէ ինչու մէ ճշմարիտ գրաւչութիւնը և չառաջադիմութեան գաղտնիքը (?): Մենք միամիտ չենք (?), պարոններ, գիտենք աւելի տալ, որ ունենանք կիսով չափ պահանջելու իրաւունք: Նւ մենք աչսօր տալիս ենք տասնապատիկ աւելի քան թէ պահանջում ենք, որ ուզէս ետ և «Աղբիւրը» անհամեմատ բարձր է եւրոպական նման հրատարակութիւններին (թե՛ս... ԹԵՆ... ԵՆ): Օ՛... աչք չափից զուրս է արդէն, պիտի բացականչէք: Ոչ թէ չափից զուրս է, աչլ բնականապէս աչսպէս աչսպէս էլ պէտք է

լինի (?): Եւրոպան հասունացել է, երիտասարդ է. աչն տեղ աչլ ևս չը կալ (?!) մանկական կեանք, մինչ զեռ մեր ամբողջ կեանքը զեռ ևս մի մանուկ է, հարուստ մանկական նիւթով: Միթէ միևնոյն մանկական կեանքի աղքատութիւնը, ժողովրդական տարբից զուրկ լինելը չի երևում և Պօլսոյ «Մանկական Բուրաստանի» մէջ: (Աստուծ վկայ, անգիտակցաբար մի անարժան «կօմպլիմենտ» էք անում մեր մանկամիտ հոսոսներին, կարծելով աչք արմարներին էլ հասունացած եւրոպացիների պէս, կարծելով որ մանկական կեանքի աղքատութիւնը նոյն պատճառներից է, թէև աչք էլ բոլորովին սխալ հասկացողութիւն է, որ Եւրոպայում աչլ ևս մանկական կեանք չը կալ: Լաւ, էլ աշխարհիս որ ծալրում աչնքան մանուկներ, երեխաներ, որքան Պօլսում է, միթէ աչնտեղ «հասունացած» շատ մարդ կը գտնէք...): Խը մեզ իրն աչն տեղ մեղաւոր չէ, (աչնպէս որ կարող է ամեն չիմարութիւններ և անհամութիւններ սըպել, որովհետեւ... «հասունացած» հասարակութեան անդամ է) աչլ կեանքըն է սնանկացած, իսկ մեր կեանքի մանկական աշխարհը զեռ գոցութիւն ունի իր բնական վիճակի մէջ (ահա ինչ բարեկաջող պալմանների մէջ է հրատարակում «Աղբիւրը» և դո՛ւք, բարենենգներ, ցնծալու և ուրախ լինելու տեղ՝ տրտունջ էք չաչտնում...): Աստուծ տալ միաչն, որ «Աղբիւրի» տաղանդաւոր (ընթմ...) աշխատակիցները աչս հանգամանքն

(որ միայն Կովկասեցի հայերս մանկական հարուստ կեանք ունինք) ի նկատի ունենան և մեր մանկական հարուստ կեանքից սրբան կարելի է, (ոչ աւել և ոչ պակաս) շատ պաշար հասցենք «Աղբիւրին»: Ահա բուն գաղտնիքը (!) «Աղբիւրի» կենդանութեան (կաւելացնենք՝ նաև անմեղութեան), հետևապէս նորա գրաւչութեան և սիրելիութեան: Այս հրաշալի և խորիմաստ խմբագրական ծանօթութիւնից դառնանք «Աղբիւրի» բովանդակութեան:

Ծայրէ ի ծայր կարգալով առաջին երեք համարների մանկական բաժինները, չէ կարելի գտնել համարեալ ոչ մի գրած հետաքրքրելի ու մատչելի 8—12 տարեկան երեխաներին: Չը նախած վերև բերած սլ. խմբագրի կարծիքին, որ Եւրոպայում ալ ևս չը կա մանկական կեանք և աշնտեղ ուրեմն և մանկական գրականութիւնը աղքատ պէտք է լինի, իսկ մենք ունինք մանկական նիւթով հարուստ կեանք, աշնտ ամենաշնիւ «Եւրոպայի» մանկական գրականութիւնից արած թարգմանութիւնները բռնում են «Աղբիւրի» մեծ մասը, իսկ կարգին, ինքնուրոյն բան չը կա համարեալ Բացի աղբ, ինչպէս թարգմանական, նոյնպէս ինքնուրոյն լուսածներ չի մէջ եթէ կան փոքր ի շատէ չաջողածները, ալն էլ լիապէս մատչելի չեն կարող լինել 8—12 տարեկան «մանուկներին»:

Բուն բովանդակութիւնը քննելուց առաջ կը նկատենք, որ շատ գեղեցիկ է առհասարակ ձգտումը՝ ծանօթացնել նկարներ տպելով մեր գոր-

ծիչներին, պատմական անձերի ու վիշատակների հետ, բայց հազիւ թէ լոկ պատկերները մի որ և յոյժ ուսանելի աղղեցութիւն ու նշանակութիւն ունենան: Ուրիշ խնդիր է, եթէ աղղ պատկերներին կից լինէին մանուկների համար գրած կենսագրական—պատմական լուսածներ, որոնք ծանօթացնէին թէ ինչու այս կամ այն գործիչը արժանացել է հոգ աղղի տարգանքին և սիրոյն, թէ ինչ թանկագին վիշտութիւնների հետ ևն կապած այս կամ այն պատմական անձնաւորութիւնը, շինութիւնը, և ալն: Ահա չարմար առիթ պատկերացնել հայոց պատմութեան մի քանի էջերը (օր. ս. Շուշանիկի, ս. Վարդանի պատկերների առիթով) մանուկների երկակալութեան առաջ: Արդարև փորձ կալ (№ 3) մեր գործիչների կենսագրութիւնը կցել տրուող պատկերներին (Չմշկեանի առիթով). բայց լոկ տարիների, հիմնարկութիւնների և աղղանուների ցուցուկը հետու է մանուկների համար կենսագրական լուսած լինելուց. նա ոչինչ չէ ասում ոչ ճոյս սրտին և ոչ խելքին: Առաւել ևս անչարմար է տպել ալն ձեռով գրած նկարագիրը, որպիսին է «Արշալույսը» («Աղբիւրի» պրէմիալի առիթով № 3-ում). ոչ բառերի ու լեզուի գրաբարեան ճոխութիւնը, ոչ հոետօրական չեղումները ու զեղմունքը (излияние), ոչ էլ թափածի, լուսահատութեան և ալ սարսափելի մռայլ գգացմունքների արտաշատութիւնը կարող են գրաւել և հասկանալի լինել «մանուկներին»:

Պ. Փ. Վարդանեանի (պէտք էր լուսածի վերնագրում վիշած պարսիկ

բանաստեղծի անունը) «Ռուստեմ և Ջոհրաբ» վեպը աչա տարւալ «Աղբիւրի» (առաջին երեք համարներէ) ամենալաւ և լաջող արձակ գրածն է: Այդպիսի գրածներ լսելի տակութեամբ կարդացում են փոքրիկ ընթերցողներից. իսկ դորա նման ճոխ, գեղեցիկ ու կանոնաւոր լեզուն աննկատելի կերպով գրոյում է մանուկ խելքեղում մալուհի լեզուի համը և ողին: Մի ժամանակ պ. Ղ. Աղապեանցն էլ ճոխացնում էր «Աղբիւրը» իր հէքիաթներով. ախրս, որ նա իր ընդունակութիւնները և օգտակար գործունէութիւնը աչա ասարկելով թողել է և ակոյեան դուրս եկել բանակուական ասարդիւն դաշտում: Համեմատաբար թուլ են «Տ. Վիօլետտայի երազը», Թարգմ. Մարիամ Աքիմեանցի (№ 2), և «Ամբի ուժը — Միքէլ Փարալէ»՝ Զարուհու: Աւելի հետաքրքրական է իմանալ, արդեօք աչգ վերջինը փոխադրութիւն է, թէ ինքնուրոյն, քան թէ որ դա մի «նւէր» է ինչ որ պ. Տ. Միքէլ Բաղալեանցին: Այս կենսագրութիւնը կարող է հասկանալի լինել աչն հասակի երեխաներին, որոնք հասկանում են բնագրում պատահող այս բառերը. «հանրագիտական բառարան, կալի, նստր, տարրական քիմիա, ելեքտրականութիւն, ֆիզիկա, Վոլտալի սիւն, գալվանական ելեքտրականութիւն, քաղաքական, գրական գործեր, հակադմալեւից, լաբորատորիա, և այլն»: Թէն հալիւ մինչև անգամ աչգ «մանուկներն» էլ համաձայնեն աչ փիլիսոփայութեան հետ. «աչն կաղմարարը, որ չի հետաքրքրւել իր կաղմած գրքերի լուսնդակութեամբ, նա երբէք չի

էլ կարող (փիէ) լաւ կաղմարար լինել» (եր. 27):

Թարգմանական լուսնների մասին խօսելը վերջացնենք «Վարպետ Կոննէլի վարմունքը» (Ալֆօնս Դօլէից) թարգմանութիւնով, նկատելով միայն որ նա չի արտադրում բնագրի ոչ ողին և ոչ սրամտութիւնը: Ի դէպս. միթէ ալիւր ու ցորեն կրում են «քսակներով» և ոչ տարակներով կամ պարկերով. չէ որ «քսակը» (капелокъ, мѣшечекъ) չառ է փոքր, որ նորանով ցորեն կրէին ջրաղացը:

Դալով ինքնուրոյն, «մեր հարուստ մանկական նիւթով կեանքից» վերցրած արձակ լուսնների մէջ չենք կարող ցոյց տալ ոչ մէկը՝ իրեն անպալման լարմար և հետաքրքիր մանկական ընթերցանութեան նիւթ. էլ չենք խօսում պ. Ա. Օհանջանեանցի «Չմեռնալին երեկոյ» գրածների պէս թուլ, անբնական, անհամ կարկատանների մասին, որոնք ցոյց են տալիս, որ «Աղբիւրի» «տաղանդաւոր աշխատակիցներին» (տե՛ս № 1 բաժ. 2. եր. 16) շատերը չեն կարողանում օգտւել աչն «հանդամանքից», որի վրա մատնանիչ է անում պ. խմբագիրը, աչսինքն՝ «որ Եւրոպայում ալ ևս չը կա մանկական կեանք, մինչ դեռ մեր ամբողջ կեանքը դեռ ևս մանուկ է, հարուստ մանկական նիւթով»: (Ի հարկէ աչգ դեռ չի նշանակում, որ մեր մանկական գրականութիւնը պէտք է հարուստ լինի մանկամտ, խակ նիւթերով...)

Յարգելի Պերճ Պռօշեանցի «Ծերունի դաշտեցու պատմածը իր անցեալ կեանքից» (№ 1) գրածքի նըպատակն է, ինչպէս հեղինակն է ա-

սում, «իր փոքրիկ կարդացողներին լուսավորելու նոր տարին կատարելու արժեքները որ մենք նաև առաջ ենք ունեցել: Բայց երկար ու բարակ պատմություններից լիտու, վերջը էլի անհասկանալի է մնում փոքրիկ ընթերցողների համար թէ, ախր երբ էր լինում առաջ մեր այդ նոր տարին, որ օրը, որ ամսին. միթէ երեսիսներին բան են պարզում «ճախարաթողի շաբաթ օրը, հորթաթողի շաբաթ օրը» բառերը: Համարձակում ենք կարծել, որ եթէ այդ պակասութիւնը և մի քանի անտեղի շեղումները ու գաւառական չը բացատրւած բառերը (օր, կիթան, բըղուղ, բասմա թալա և այլն) չը լինէին, աւելի հետաքրքրութեամբ կը կարդային երեսները այդ «պատմածը»: Օր, Պերճանուշ Պռօշեանցի «31-ը դեկտեմբերի» գեղեցիկ է իւր տեղեկացումով, բայց ախր ո՛ր, որ քիչ անմշակ է գրւած: Արձակ ինքնուրոյն գրածներէն ուշադրութիւն է դարձնում իւր վրայ նոյնպէս՝ «Մի քանի օր Գուգարաց աշխարհում» պ. Թ. Զաքարեանի ճանապարհորդութիւնը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է թէ որքան լաւ միջոց է ճանապարհորդական գրածներով ծանօթացնելու երեսներին զանազան երկիրների և հայրենիքի բնութեան ու ժողովրդի հետ. բայց դրա համար ճանապարհորդութիւնը պէտք է գրւած լինի մատչելի և հետաքրքրական ձևով, իսկ այն հրապարակաստանական դատողութիւնները, որ բռնում են պ. Թ. Զաքարեանի ճանապարհորդութեան մեծ մասը, բոլորովին իրանց տեղումը չեն «մանկական» ամսագրում:

Հիմա անցնենք ոտանաւորներին, որոնց մասին ընդհանրապէս, ինչպէս և առհասարակ բոլոր նիւթերի մասին, կարելի է անել մի նկատողութիւն: Ամսագրում ղետեղելիս աչքի առաջ չի ունեցւում որ ամսագիրը «մանուկները» կամ աւելի ճիշդ «երեսները» համար է հրատարակւում, ուրիմն նիւթերն էլ պէտք է երեսների հասկացողութեան և ըղգացումներին մատչելի լինին: Միակ անպալման լաջող և լարմարն է 3 Ձեռն տպւած «Յիծեռնակ» ոտանաւորը պ. Բարկասի. ահա այդ օրինակ պարզ, կոկիկ ոտանաւորներ պէտք է լինին «Աղբիւր»-ում. վրդի չէ եթէ քիչ լինին, բայց աշխարհի, որ ուրախութեամբ երեսները բերան անէին նրանց. միայն այն ժամանակ ոտանաւորները կը հասնէին իրանց նպատակին՝ ազնւացնել մանուկների թէ բարոյականը և թէ մարմնի լեզուի ճաշակը: Պ. Յ. Յովհաննիսեանի «Ձմեռնային երգը», պ. Բալուէանի «Իմ երգը» (իոխադր.) և պ. Մատուրեանի «Թռչնիկները» (նմանողութիւն), ունենալով բանաստեղծական արժանաւորութիւններ այնուամենայնիւ չատ էլ մատչելի չեն կարող լինել մանուկներին իրանց լիրիզմով: Իսկ պ. Ա. Եղեկեանի «Ի սէրն» ոտանաւորը իւր մուլթ թախիծով բոլորովին անհասկանալի կը մնայ նրանց և առհասարակ անհամապատասխան է մանուկների ուրախ, զաբթ բնավորութեան. որտեղից որտեղ՝ թախիծը, լուստեսութիւնը և մանուկները, Բայց էլի այս բոլորի մէջ բանաստեղծութիւն կալ. սակայն պ. Ղ. Աղայեանցի «Առ Ղեռնդ հայր Ալիշանեան»

ճոճաճան ոտանաւորը բոլորովին իր տեղումը չէ և իսկն ասած բանաստեղծութիւն էլ չէ: Մանուկները հայ (Պրոմէթէոսի) (պսինքն Ալիշանի) (Մեծագոր հսկայ, Անտիսեղծ լուսոյ հրոյն սիրահարի) մանին, հաւատացէք, որ նոյն իսկ պատանիները ոչինչ չեն հասկանալ և ոչ մի գաղափար չեն կազմիլ: Երեխաներին մեր գործիչներին հետ ծանօթացնելը պէտք է ուրիշ կերպ, ինչպէս վերեւ ցոյց տւինք: Բանաստեղծական նշույլից անդամ զուրկ է (նէր Ղ. Աղապեանցին նորա սիրելի աշակերտ Մուշեղ Մամիկոնեանից) ոտանաւորը: Գովելլի է, ի հարկէ, աշակերտի զմայլման և սիրոյ արտաբայութիւնը իր նախկին վարժապետին: Բայց ալ սրտի զեղմունքը թափւած ալիպիսի անհամ ոտանաւորով՝ ոչ ոքի համար, նամանաւանդ մանուկների, հետաքրքրական չէ, բացի գուցէ ուսուցչին իրան, որը և կարող էր իր սիրեցեալ աշակերտի «նէրը» դնել ոսկեղօծ շրջանակում և կախ տալ իր զրասեղանի գլխին: Դրաշար Յակ. Ղազարեանի «Ձմեռ»-ն բաւականին աջողած է:

«Գիտութեան» բաժնում շարունակւում է տպւել քահանայ Բէգնաւարեանցի «Երկրիս և իր վրայ եղած արարածների մասին զրուցները»: Այդ խօսածներին մասին կը խօսենք ուրիշ անգամ նոցա վերջանալուց չետոյ, երբ կը քննենք առ հասարակ բնական գիտութիւնների վերաբերեալ մեր ամբողջ դրականութիւնը: Միայն ի դէպս նկատենք, որ մեզ վարմացնում է ալն, որ մեզանում շատերը իրանց թողն են տալիս բնական գիտութիւնների վե-

րաբերեալ դրականութեան մէջ: Օրինակ, մինչ որ հոս ոս ընդօրինակում է, արտասպելով նաև բոլոր պատկերները, պրոֆ. Paul Bert-ի լապտի «Դասախօսութիւններ կենդանաբանութիւնից» գիրքը *): Այդ աշխատութիւնը վերագրելով իրան, միայն աչքակապութեան համար կտորները լետ ու առաջ տանելով, նախադասութիւնները փոփոխելով, նա ոչ մի բառ չի էլ ապում հեղինակի մասին, իսկ պարզամիտներին խաբում է իր չառաջաբանում նկատելով՝ «աշխատութեանս գլխաւոր առաջնորդներն (!?) եղան մեծահմուտ ուսուցիչներս Ռէնեառ, Պլանշառ, Փալէօ, Վէսքօ, Ֆառնօ և ալ և րեսնի (?) մօտ ամենակարևոր հեղինակաց ու գիտնոց գործերն»): Բայց իսկական հեղինակի՝ Պօլ Բէրի անունն անգամ չի տալիս, չը նաչելով որ ամենաանամօթ կերպով սկզբից մինչև վերջը դողանում է ալի լապտի գիտնականի աշխատութիւնը: Եւ ալ դրականական գողը տեսէք ինչպէս է իրան լորջորջում գրքի երեսին (տըպած է Պօլիս 1886 թ.): Բնական Պատմութիւն և ալն.

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

Ն. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆ
ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ
ՆԱԽԿԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏ

Փարիզու երկրագործական համալսարանին (?), նոյն քաղաքի ծառաբուծական եւ այգեբանական վարժարանաց, Մէրշի-

*) Այս գիրքը թարգմանւած է ռուսերէն — Лекція Зоологін проф. Поля Бера.

նու գործնական եւ տեսական երկրագործական կրթարանին եւ Տնօրէն Արամեան երկսեռ երկրորդ. վարժարանին Քաղկեդոնի, Տնօրէն խմբագրապետ (?) «Գիտնական Շարժում» ամսօրեայ հանդիսի, եւ այլն, եւ այլն, եւ այլն (!!!?):

Եւ ալսպիսի հոսոսներին «Աղբիւրի» խմբագիրը դնում է եւրոպացիներին հետ մի շարքում!...

«Նոր լուրեր» և «Ալ և ալ» բաժիններում լառաջ են բերւած «Հանդէս Ամսօրեայից» մի քանի կտորներ, որոնք պէտք է փոփոխւէին և յարմարացւէին «Աղբիւր»-ում արտատպելիս: «Զուարճակը» և «Ալ և ալ» բաժինները լառ են 3 №-ում:

Գալով «Աղբիւրի» երկրորդ՝ դաստիարակների համար հրատարակող՝ բաժնին, պէտք է նկատել, որ ոչ մի լօղւած դաստիարակութեան և առհասարակ մանկավարժութեան վերաբերեալ նորա մէջ չէք գտնիլ: Դաստիարակների համար միեւնոյն է թէ ալք բաժինը գոյութիւն չունի: «Խառն լուրերի» և «խմբագրական պատասխանների» համար «Դաստիարակների համար» բաժին ունենալն աւելորդ է, իսկ մի քանի լօղւածներն էլ, որոնք ղեակեղւած են ալք բաժնում, ոչինչ

կապ չունենալով դաստիարակութեան հետ, չառ չառ կարող էին տեղ գտնել մի որ և է լրագրի էջերում: Աւելի լառ կը լինէր, եթէ «Աղբիւրի» խմբագրութիւնը ձեռք վերցնէր բոլորովին ալք բաժնից, քանի որ երկար տարիների միջոցին չը կարողացաւ նորան տանել ինչպէս հարկն է, և իր ուշքը դարձնէր ամսագրի առաջին՝ երեխաների համար բաժնի վրայ, որի մէջ աւելի լառ ընտրւած նիւթերը դասաւորւէին երկու առանձին մասերում. մէկում նիւթերը շարմար և մատչելի լինէին 8—12 տարեկան երեխաների հասկացողութեան, միւսում՝ աւելի մեծ՝ պատանեկականին մօտ հասակին: Նիւթերը ընդունելիս պէտք է միշտ աչքի առաջ ունենալ, որ տպւում է երեխաների համար, որոնց խելքը մի անշունչ գրատախտակ չէ, որի վրայ ամեն բան կարելի է գրել և սպունգով ջնջել: Շատ ցանկալի է, որ լըր-ջօրէն ուշադրութիւն դարձնի «Աղբիւրի» ներքինի վրայ, և հասցնել նրան առնւաղն նոյն կատարելութեան, ինչպիսին է նորա արտաքինը:

Լ. Ս.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԲԵՐ

1) Սահակեանց Սիսակ քահանայ—Սրբազան պատմութիւն Հին-Ուխտի Աշակերտաց և աշակերտունեաց համար: Հատոր I. Տիփլիս, տպարան Ռօտինեանցի, 1888 թ.

2) Նոյն հեղինակ—Դասագիրք կրօնի: Ուղեցոյց հայ կրօնուսուցների համար: Հին-Ուխտի մշակութիւնը: Հատոր I. Նոյնտեղ. 1888 թ.

3) Նոյն հեղինակ—Սրբազան պատմութիւն Նոր-Ուխտի: Հատոր II. Նոյնտեղ. 1889 թ.

4) Գաբրիէլի Անդրէաս—Բնագորութեան կրթութիւնը (Թարգմ. Գ. Շահրուբադեանցի): Թիփլիս, տպարան Մարտիրոսեանցի. 1889 թ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Դ Պ Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն Գ Ո Ր Ծ Ե Ր

Թէ՛ հրքան անպաշտպանելի է թեմական դպրոցների կառավարչութեան աշխատանքը եւ թէ՛ ժողովրդական հոգաբարձութեան անձեռնհասութիւնը թեմական դպրոցների ուսումնական մասը կառավարելու գործում արդէն ինչ թշուառ ապագայ է պատրաստում նոյն ալդ դպրոցների համար—զորա նորագոյն ապացոյցը տեղից Ներսիսեան Ազգային Հոգևոր Դպրոցը իւր մարտի 22-ի նիստում: Ընտրում էին նոր տեսուչ հրաժարեցրած Նախկին տեսչի տեղ: Եւ ընտրեցին մէկին, որի անունը մեղա-նում հէնց ալդ ընտրութեան պատճառով չաղտնի եղաւ: Դա է պ. Սպէն-դեանցը: Այսքանը պարտաւոր ենք համարում մեր ընթերցողներին ասել, որ նորան, ալդ մեզ ամենքիս անպատ մարդուն, ընտրողներն են եղել՝ պ. պ. Մելիք-Ղարադոզեան, Աթաբեկեան եւ միւսները, թեմիս առաջնորդի հոգաբարձութեան Նախագահի հետ միասին: Աւելացնենք եւ ալս, որ պ. Սպէնդեանցի հետ քաջարկւելու վրձակը կրողներից գըլ-խաւորն եղել է պ. Սեդրակ Մանգինեան, ներկայ հասկաւարժներից ամենագլխաւորը: Իսկ է, որ «Արձագանքը», բոլորովին վստահ աղբիւ-րից առաջ բերելով կատարւած քաջարկութեան եղանակը, ուղեց ապա-ցուցել, թէ ընտրւածը պ. Մանգինեանն է եւ ոչ պ. Սպէնդեանցը: Մենք համակրծիք չենք: Երբ արդէն պ. Մանգինեանցը ընտրւած էր եւ համա-ձայնեւ են նորից քաջարկութիւն կատարել, եւ դորա դէմ նիստում ոչ ոք չէ բողոքել եւ քաջարկութեանը մասնակցել են—ուրեմն վերջին քաջարկու-թիւնը միայն պարտադիր նշանակութիւն ունի եւ ոչ դորանից առաջ եղա-ծը: Ո՛չ, պ. Սպէնդեանցն է ընտրւածը: Բայց մենք չենք հասկանում, թէ ինչպէս լրագիրները դտան, թէ նա ընտրւած է տեսուչ Ներսիսեան Դպրոցի, քանի որ նա ընտրւած է միայն թեկնածու տեսչու-թեան եւ ոչ տեսուչ: Տեսուչ կը լինի նա միայն աջ ժամանակ, երբ Ամ-նայն Հալոց Կաթողիկոսը հոգաբարձութեան ընտրութիւնը չկը հաստատի: Ուրեմն, մեր աչքում ոչինչ կասկած չը կա, թէ ընտրւածը պ. Սպէնդե-

րեանցն է. կասկած չը կալ նաև, որ նա առաջմմ միայն թեկնածու է տես-
չութեան, մինչև այդ ընտրողութեան հաստատումը: Այդ դրութիւնը
մենք անհնարին ենք գործում և հաստատ համոզած ենք, որ հողաբարձա-
կան հաստատութիւնը իւր ալմման իրաւունքներով խաղաղակում է ալն
հաստատութեան պատիւը, որը, ինչպէս մեր այս համարի առաջնորդողում
ասում ենք, ամենամեծ գործն է, որ հալութիւնը կարողացել է կատարել
ներկալ 19-երորդ դարում: Փորձը, երկարամեալ փորձը, ցոյց է տալիս, որ
հողաբարձութիւնները, իրանց ալմման կազմութեամբ և նշանակութեամբ,
չեն հասկանում միջնակարգ դպրոցների նշանակութիւնը: Նոյն իսկ եթէ
ընտրած լինէր պ. Մանդրինեանը, այսինքն նա, որը ամենից շատ իրա-
ւունք ունի գերադասելու բոլոր եղածներէից,—նորա կախումը հողաբար-
ձութեան նման հաստատութիւնից պիտի գրեթէ իսպառ չէղծացնէր նորա
միւս ղիտաւորութիւնները: Չէ կարելի և չը պէտք է զննել տեսչին
մի այնպիսի դրութեան մէջ, որտեղ նա պիտի կախում ունենալ քէնէնից
այնպիսի անձերի, որոնք լաւ չեն վերաբերում դէպի դպրոցական գործը:
Գիտենք և ալն, որ հողաբարձութիւնից աւելի վատ կառավարչու-
թիւն կարող է լինել և գիտենք, որ այդ վատթարագոյնի համար
էլ մեղանում կարող են կուսակիցներ գտնել: Մեզ մնում է հասարակաց
կարծիքը պատրաստել մի լաւագոյն կառավարչական եղանակի համար և
հրաւիրել դպրոցական գործին մօտ անձերի ուշադրութիւնը՝ չը խնայել
իրանց խորհուրդները՝ այդ խնդրի մշակման գործում մեզ օգնելու համար:

ԹԻՖԼԻՍԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԵՆՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹԵԱՆ

Ներկալ սպրիլի 2-ին, Թիֆլիսի քաղաքական վարչութեան տան մեծ
դահլիճում, կալացաւ չիչեալ Ընկերութեան տարեկան Ընդհանուր Ժողովը:
Այդ ժողովը գրաւեց իւր վերալ բացառիկ ուշադրութիւն տեղիս մանաւանդ
գրագիտական դասակարգի կողմից: Գորա գլխաւոր պատճառն ալն էր, որ
այդ ընկերութիւնը հասած էր արդէն անկման դրութեան, մինչդեռ ամենքը
գգում էին, որ դա մէկն է մեր սակաւ օգտակար հաստատութիւններից և
որ նորան պահպանելը պատւի խնդիր է գրագէտ դասակարգի համար:
Մինչև ալմմ, համարձակ կարելի է խոստովանել, ընկերութիւնը գտնում
էր ալնպիսի մարդկանց ձեռքին, որոնք ամենալն եռանդով չէին նւիրած
գործին. իսկ խմբագրական մասնաժողովի մէջ գտնուում էին ալնպիսի մար-
դիկ, որոնք դէպի հայկական դրականութիւնը չունին ոչ մի հետաքրքրու-
թիւն և մինչև անդամ նոցա մէջ կար մէկը, որ հայերէն անգամ չը գիտէ:

Ընկերութիւնը արդէն գոլութիւն ունի 10 տարի, որի ընթացքում
հրատարակած են 22 գիրք, արժողութեամբ ընդամենը 13 ր. 85 կոպէկի.

ասել է թէ ընկերութեան տարեկան գործունէութիւնը հզած է երկու գրքի հրատարակութիւն՝ արժողութեամբ 1 ռ. 38 կոպ.։ Այդ նոյնն է, թէ մի գիրք 200—300 երեսանի։ Իսկ տարեկան մի-երկու հարիւր երեսանի գիրք հրատարակելու համար ծառայեցնել մի ընկերութեան անուն, 5—6 վարչական անդամներ, նոյնքան խմբագրական մասնաժողովի անդամներ, նիստեր, ընդհանուր ժողովներ, աշմուկ, լօղւածագրութիւն, հաշվետւութիւն, քարտուղարական պաշտօն եւ այլն և այլն—դա ծիծաղելի է։ Հարկաւոր էր ուրեմն մտածել ընկերութիւնը վերականգնացնելու։ Գեռ անցեալ տարւանից սկսած էր մի չափոնի ազիտացիա լօղուտ ալդ գործի և, բնականաբար, չարժուած կենսորոնացած էր հովակական խմբագրութիւնների շուրջը։ Վարելի է համարձակ ասել, որ բարի նախանձը գրգած էր բոլոր խմբագրութիւններին նոր անդամներ որոնելու, ալնպէս որ ժողովի օրը փոխանակ անցեալ տարւալ 13 անդամներին, ներկալ էին 65 անդամ, գրութէ բոլորը նոր մարդիկ, և որ ալդ օրը ընկերութեան անդամներին թիւը հասնում էր մօտ 80-ի։

Ժողովի մէջ քննադատութեան գլխաւոր առարկան եղաւ նախկին վարչութեան գործունէութիւնը, որը բաւարար արդիւնքներ չէր ցոյց տւել և որը շատ կէտերում քննադատելի էր։ Վարչութեան կողմից տւած բացատրութիւններից խմայեց, որ նա աշխատել էր 1) տպագրել գրքեր, որոնք հարկաւոր լինելով հանդերձ, չէին հրատարակւիլ մասնաւոր հրատարակիչների ձեռքով, 2) որ վարչութիւնը ունեցել է իւր ուղղութիւնը գրքեր ընտրելու մէջ, որը, եթէ շատ էլ արդիւնաւէտ չէ եղած, բայց որը ունի իւր օգտակարութիւնը. դա է՝ դասական գրքերի հրատարակումը, գլխաւորապէս հին գրականութիւնից՝ աւելի աժան գնով, քան Վենետիկի հրատարակութիւնները։ Որովհետեւ ժողովականների մի մեծ մասը բոլորովին հակառակ ուղղութիւն է ուզում մտցնել ընկերութեան հրատարակչական գործի մէջ, ուստի պարտաւոր ենք համարում վարչութիւնից տւած բացատրութիւններից վերը քիչատակածները վարգանքով ընդունել, հետեւել անդամին թողնելով չափանելու մեր կարծիքը, թէ ինչպիսի գործունէութեան եղանակով ընկերութիւնը կարող է ամենամեծ արդիւնք ցոյց տալ։

Ժողովը ամսի 2-ին կարողացաւ ընտրել վարչութեան նոր ատենապետ և նոր փոխ-ատենապետ։ Առաջինն է ալթմ պ. ֆիլիպպոս Վարդանան, երկրորդը՝ պ. Գրիգոր Տէր-Գրիգորեան։ Մնացին ընտրւելու վարչութեան միւս անդամները և խմբագրական մասնաժողովի անդամները։

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱՐԴԻԻՆԱՀԱՆԳԻՍ

Կովկասեան արդիւնահանդէսի Կարգադրիչ Մասնաժողովը հրատարակել է մի լրացնող չաւելած, որի գլխաւոր կէտերը սորա են:—

1. Արդիւնահանդէսին մասնակցելու լաւտարարումները պէտք է հաստատած ձեով նախօրօք հաղորդին Կարգադրիչ Մասնաժողովին, ըստ կարելուցն վաղ, որ Մասնաժողովը կարողանալ ժամանակին հոգալ առարկաների համար հարկաւոր տեղեր պատրաստելու:

2. Առարկաները կարող են ուղղուել Թիֆլիս, Մասնաժողովի անունով, որը իւր գործակատարի միջոցով կը հոգայ նոցա ստանալու թէ երկաթուղու կապարանից, թէ ապրանք փոխադրող գործակալութիւններից և հասցենելու մինչև արդիւնահանդէսի շինութիւնը: Հանդիսաբերներից սակաւ ապահովածները, եթէ ցանկանան, կարող են իրանց ցուցառարկաները ներկայացնել տեղական գլխաւոր գործակալներին, որոնց անունները չափոնի կը լինին գաւառական վարչութիւններում և որոնք կը հոգան ուղարկելու առարկաները Թիֆլիս, Կարգադրիչ Մասնաժողովի հաշուով:

3. Առհասարակ արդիւնահանդէսի համար նշանակած բոլոր առարկաները պէտք է ներկայացուած լինին Մասնաժողովին՝ աչս կամ աչն միջոցով՝ ոչ վաղ քան իւլիսի 1-ը և ոչ ուշ քան սեպտեմբերի 1-ը, հետեւեալ բացառութիւններով.

ա) Ձմեռաւ պտուղները (տանձ, խնձոր և այլն) և ուշ հասնող բանջարանոցի հնդդէները և բօստանների արդիւնքները կարող են ներկայացնել և արդիւնահանդէսը բացելուց չետով, բայց ոչ ուշ քան հոկտեմբերի 5-ը: Խացիկներով բոլսերը կամ աչն բոլսերը, որոնք պէտք է տնկւին հողի մէջ (աղ ճալատակով նշանակած է պարարտացրած և բրած հողի առանձին բաժին), կարող են ներկայացնել ամեն ժամանակ, ուրեմն ամբողջ դարձան և ամառաւ ընթացքում, իսկ արդիւնահանդէսը սկսելուց չետով՝ մինչև հոկտեմբերի 5-ը:

բ) Աչն գինիները, որոնք հանդիսաբերը կը ցանկանար նախ քան փորձաքննելը ենթարկել լուծումի, պէտք է ներկայացւին ըստ կարելուցն վաղօրօք, օրինակ՝ երկու ամիս արդիւնահանդէսը բացելուց առաջ:

գ) Շերամ, կօկօններ և սերմը թիթեռներով հանդերձ (տոպրակների մէջ)—արդիւնահանդէսը բացելուց մի ամիս առաջ:

դ) Սարքած երկրագործական գործիքները—մինչև սեպտեմբերի 8-ը:

4. Յուցակադրերում պէտք է չափաւոր լինի, թէ ինչ զնով կարող են վաճառել ցուցառարկաները: Բացի դորանից չատ ցանկալի է, որ ցուցակադրերում աւելացրած լինին ամբողջ մի շրջանի կամ անտեսութեան վերաբերեալ տնտեսա-վիճակագրական տեղեկութիւններ ի միջի ալոյց և հետեւեալ բովանդակութեան.—դանազան արդիւնքների տեսակը (խաղողի, հաջարոյսերի, գինու և այլն), աչս կամ աչն վարուցանքսի դեսետինատեղի

հունձը, արդիւնքների տեղական դները (տէրունական կամ տեղական չափերով), այս կամ այն արդիւնագործութեան մեծութիւնը (տարեկան զրամաշրջանը, աշխատողների և արհեստաւորների թիւը, տնտեսութեան հողածաւալը, արդիւնքների քանակութիւնը և այլն), այս կամ այն արդիւնագործութեան ժամանակը, արդիւնքները վաճառելու տեղը և կազմակերպութիւնը, գործիքները և այլն:

Մասնութիւն: Մասնաժողովը խնդրում է խնամք տանել հաղորդած տեղեկութիւնների ճշգրտութեան մասին, թողնելով հաղորդողի վերայ նոցա լիակատարութեան չափը:

5. Գործարանական արդիւնագործութեան ներկայացուցիչները իրանց բռնած տեղի համար վճարում են—VIII բաժնում՝ իւրաքանչիւր քառակուսի սաժէնին 2 բուբլի ծածկած (և Մասնաժողովի ծախքով չինած) տեղերի համար և 1 բուբլի՝ բաց օդում: Միւս բաժիններում, նոյնպէս և առանձին դարպասներում, նախած տեղին, 2-ից մինչև 10 բուբլի քառակուսի սաժէնից:

6. Այն անձերը կամ տները, որոնք զանազան բաժինների կամ խումբերի վերաբերեալ առարկաներ են արդիւնագործում, կարող են իրանց բոլոր արդիւնքները միատեղ ներկայացնել այն պայմանով, որ նոքա այդ նպատակի համար իրանք իրանց հաշուով չինեն առանձին դարպասներ, վճարելով բռնած տեղի համար Մասնաժողովի հաւեցողութեան համեմատ: Միևնուց ժամանակ հանդիսաբերի արդիւնագործած այդ առարկաները պէտք է դրած լինին համադատասխան բաժիններում և խմբերում:

7. Նոքա, որոնք իրանց առարկաները լաւ ցոյց տալու համար կը ցանկանան ունենալ չարմարեցրած պահարաններ, պէտք է չինել տան իրանց հաշուով, բայց բաժնի կարգադրիչի ցուցմունքներով և առաջնորդութիւնով:

8. Այն հանդիսաբերները, որոնք կը ցանկանան օգտուել երկաթուղով կամ չողեհնաւով ուղարկելու իրանց ցուցառարկաները, պէտք է Մասնաժողովին դորա մասին չալտարարեն, նշանակելով ուղարկողի անունը, աղբանունը կամ սունը և թիֆլիս ուղարկելիք առարկաների տեսակները, որ Մասնաժողովը տալ հարկաւոր հաւատարմութեղթը՝ ներկայացնելու երկաթուղու կապարանին կամ չողեհնաւական գործակալութեան:

Այլ ընդհանուր ցուցումներից անկախ՝ կարգադրիչ Մասնաժողովը հարկաւոր է համարում առաջարկել հետեւեալ բացատրութիւնները.

Առաջին բաժնի վերաբերմամբ (երկրագործական արդիւնքների) ցանկալի է, որ արդիւնահանդէսը ներկայացնէր երկրագործութեան իսկական վիճակը, այսինքն, որ հանդէս բերած առարկաների քանակութիւնից կարելի լինէր կանոնաւոր գաղափար կազմել՝ թէ երկրի ինչ մասում ինչ մշակութիւն և արդիւնաբերումն է զերակշռում, ինչ տեսակ հացաբոսեր և

ուրիշ բույսեր են աւելի տարածւած, և որոնք են միայն մի քանի տեղերում արդիւնաբերւում: Հանդիսաբերներն պէտք է խմանան, որ երկրագործական արդիւնքները պէտք է խսկապէս համապատասխանեն վաճառանոցի նմուշներին և ոչ թէ հատիկ-հատիկ ընտրւած լինին՝ չատկապէս արդիւնահանդէսի համար: Միակ բացառութիւնը, որ կարելի է թող տալ, դա սերմերը երկու տեսակի բաժանելն է ցանկու և վաճառելու համար: Առաջին բաժնում թէև բոլոր առարկաները պէտք է բաժանւին խմբերի և իւրաքանչիւր խմբում պէտք է կարգւին համեմատ տեսակին, ցեղին, նոյնպէս ջրարբի և անջրղի տեղերում բուսցրած լինելուն, բաց թող են տըրւելու և առանձին տնտեսութեան արդիւնքների միախմբւած ժողովածուներ՝ ալն պալմանով, որ հանդիսաբերը ալք տեսակ ժողովածուն կազմի իւր հաշւով, կարգադրիչի ցուցումի համեմատ:

Երկրորդ բաժնի (ալգեդործական և բանջարանոցական) վերաբերմամբ ցանկալի է, որ առարկաների համախմբումը կատարւի ալնպէս, ինչպէս սահմանւած է ալք բաժնի մանրամասն ծրագրում: 1) Ալն անձերը և տները, որոնք ցանկանում են արդիւնահանդէսին իրանց գործով մասնակից լինելու, կարող են պահանջել ալգեդործական բաժնում մինչև 25 քառակուսի սաժէն տեղ ցանկու, զանազան բույսեր տնկելու: Ալք նպատակը իրագործելու համար հանդիսաբերները պէտք է իրանց վերադառնան հողի մշակութեան և բույսերի խնամելու ծախքերը, իսկ ջուրը կը ստանան Մասնաժողովից ձրի, որչափ հարկաւոր լինի:

Երրորդ բաժնի (գինեգործութեան) վերաբերմամբ պէտք է աչքի առաջ ունենալ՝ ընդունւած գինիները հետեւեալ տիպերի բաժանելու:

I. Սպիտակ գինիներ. ա) սովորական սեղանի գինիներ, բ) նուրբ սեղանի գինիներ. վերջիներս նոյնպէս բաժանւում են նոր և կարգին պահւած գինիներ, պատրաստ շիշեր ածելու:

II. Կարմիր գինիներ. ա) սովորական սեղանի գինիներ, բ) նուրբ սեղանի գինիներ (որոնք նոյնպէս են բաժանւում, ինչպէս և սպիտակ գինիները), գ) ծանր գինիներ՝ կտրելու (coupage) համար գործածող:

III. Դեսերտի գինիներ. ա) լիկօրի և բ) քաղցր գինիներ:

IV. Ֆշչացող գինիներ, շամպանեայ:

V. Կօնեակ և օղի:

Յանկալի է, որ առանձին ուշք դարձրւած լինի սովորական սեղանի գինիների հանդէսի վերադառնալ, որովհետև կողմասի գինեգործութեան գլխաւոր ուժը կազմում է գինիների ալս դասը: Հանդիսաբերները պէտք է որոշակի մատնացուց անեն, թէ հանդէս բերող գինիները վերադառնալ խմբերից որին է չատկացնւում:

1) Աւելորդ ենք համարում առաջ բերել այդ մասնաւոր ծրագրերը, որ բոլորած է մեր ընթերցողին արդէն յայտնի ծրագրից («Մուրճ» № 3):

Իւրաքանչիւր գինին առանձնակի, որչափ կարելին է, պէտք է ունենալ հետը իւր ծագման համառօտ նկարագրութիւնը, որի մէջ նշանակւած լինին՝ տեղը, որ թանցը (ջրաբքի և անջրղի), գինու հասակը, խաղողի տեսակները, որից պատրաստւած է գինին (եթէ գինին որոշ տեսակ խաղողից չէ ստացուել, ալն ժամանակ բաւական է վիշել, որ նա պատրաստուել է չափոնաւորուած բունոց ալս ինչ և ալն ինչ տեսակներից), գինը՝ հաշւած սալլի սապալնէի, վեղրօվի կամ չիշի վերայ: Եթէ հանդիսաբերը՝ միևնոյն ժամանակ և արդիւնագործող-վաճառող է՝ պէտք է ցոյց տալ միջին տարեկան արդիւնահանութիւնը և նշանակած գնով վաճառելի արդիւնքի քանակութիւնը: Քննիչ լանձնաժողովը իրաւունք ունի գինիները խմելից խումբ տեղափոխել, եթէ հանդիսաբերը սխալ է դասակարգել իւր գինիները:

Համախմբւած գինիների ժողովածուների դնահատութիւնը և պարգեաբաշխութիւնը պէտք է իւրաքանչիւր հանդիսաբերի համար առանձին կատարւի:

Հանդէս բերւած արդիւնքների արժանաւորութիւնը հանգամանօրէն ցոյց տալու նպատակով՝ ալցելուների համար շինելու է առանձին փորձասենեակ, որտեղ իւրաքանչիւր ցանկացող կարող է փորձել գինիները՝ նոցա ճաշակելով: Քինիների փորձը կատարելու է բաժնի կարգադրիչների մէկի հսկողութեան տակ և հանգիսաբերների կամ նոցա հաւատարմատարների ներկայութիւնով: Հանդիսաբերներից իւրաքանչիւրը իրաւունք ունի ցանկացողների համար փորձելու տալ իւր գինիները, ցանկալի է որ Կովկասում արդիւնաբերող բոլոր գինիների նմուշները լինին փորձասենեակում:

Տակաւորիկներով գինիներ չեն ընդունուում փորձասենեակում:

Ըստ հանդիսաբերի ցանկութեան, գինիները անօթով կարող են փորձի համար վաճառուել. բաւց Մասնաժողովի սահմանած կանոնների համեմատ, գինիների վաճառումից դուրս փողերի մի չափնի տոկոսը պէտք է վերցնել՝ փորձասենեակ շինելու ծախքերը ծածկելու նպատակով:

Քինիները պէտք է ներկայացւին արդիւնահանողէսը սկսելուց երկու ամիս առաջ և ոչ պակաս քան 5 չիշ քանակութիւնով. իսկ փորձասենեակի համար ոչ աւելի քան 10 չիշ: Դրոշմների վերայ պէտք է նշանակած լինին հանդիսաբերի կամ առևտրական տան հասցէն, գինը և հունձի տարին:

Չորրորդ բաժնի (չերամապահութեան և մեղուապահութեան) վերաբերմամբ պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ գործիքների, նկարների, մակարդակների, հաւաքածուների և ալն կարող են հանդէս բերել, բացի Կովկասեան և անդրկասպեան հանդիսաբերներից, նաև ոռու և ալաղղի տները:

Հինգերորդ բաժնի (տաւարապահութեան և կաթնատնտեսութեան արդիւնքների) վերաբերմամբ ցանկալի է ցուցահանդէսին ներկայացնել բոլոր տեղական պանիրների նմուշները, ալն է՝ օսի պանիր, թուշի,

աջարկան, կանաչ (Ախալքալաքի գաւառում), թեւ ջիւ, բղուղի կամ քիւրի (մանրած և կանաչի հետ խառնած, ինչպէս Գարալագեաղում պատրաստուում է և կամ աղաջրի մէջ), մօթալի, թալիշի, բաղու-դուբալական (աներես պանիր), չիլիլի, թան, չերքեղա-արմաւիրական (ծխահար և միւս տեսակ), զաղալի (հիւսալին Կովկասից), քիւրի (Գաղստանից): Նոյնպէս քեֆիր, կաթնալին օղի և չոր սեր: Տնալին կենդանիների բրդի հանդիսաբերները պէտք է նմուշները ներկայացնեն ամբողջ զնդմերով, վաճառելի ձևով և զանազան հասակի ու սեռի կենդանիներից:

Վ Ե Կ Ե Ր Ո Ր Դ Բ Ժ Ն Ի (անտառապահական) վերաբերմամբ ցանկալի է, որ բացի ալն առարկաներից, որ ցոյց են տւած 6 խմբերում, ներկայացնեն փայտի փոխ-արդիւնքները, տօրթ, եղեղն, խալի և այլն:

Ն Օ Թ Ն Ի Ր Ո Ր Դ Բ Ժ Ն Ի (ձկնապահական) վերաբերմամբ: Գործիքների անունով պէտք է հասկանալ որսալու գործիքները և ածօթները, ինչպէս են՝ ուռկաններ, ցանցեր, թակարդներ և այլն. զանակներ, կացիններ և այլն. նաւակներ և այլն կաղապարակերտներով կամ բնական մեծութիւնով:

Ո Լ Թ Ն Ի Ր Ո Ր Դ Բ Ժ Ն Ի (գեղջկարհատի և արհեստի) վերաբերմամբ: Ծրագրի մէջ լալուած ցանկութիւնը—տեսնել արհեստաւորներին և գեղջկարհատաւորներին իրանց գործիքներով բանելիս ի ցոյց հասարակութեան —պէտք է ալն կերպ հասկանալ, որ արդիւնահանդէսին կարող են դալ և արհեստով պարապել ոչ թէ բոլոր հանդիսաբերները, այլ մի քանի նշանաւոր վարպետներ, ամեն մի նահանգի իւրաքանչիւր արհեստից մի մարդ: Եթէ գործը սահանջում է բացի վարպետից և օգնական, ի հարկէ վերջինիս ներկայութիւնը անհրաժեշտ է: Մեծ կարիք զգացւած դէպքում, Մասնաժողովը կարող է գեղջկարհատաւորներին նպաստել Թիֆլիս գալու և տուն դառնալու: Ընտրւած վարպետները, գործելով արդիւնահանդէսում, կարող են վաճառ հանել ոչ միայն իրանց կերտածքները, այլ և բոլոր ալն համարհեստաւորների, որոնք կը հաւատան առաջիններին իրանց ապրանքները: Մասնաժողովը լոյս ունի, որ վարպետները իրանց կերտածքների վաճառումից գոյացած շահով կարողանան ծածկել իրանց դնալ-գալու և Թիֆլիսում ապրելու ծախքերը: Ցանկալի է տեսնել արդիւնահանդէսում գեղջկարհատաւորների նա մանաւանդ հետեւեալ խմբերից. 74, 76, 77, 78, 79, 80, 85, 86, 88 և 90 (տես «Մուրճ»-ի № 3. երես 529):

Ի Ն Ն Ի Ր Ո Ր Դ Բ Ժ Ն Ի (մանկավարժական-արհեստագիտական) վերաբերմամբ—ցանկալի է, որ արհեստաւորական զարդների ձեւագործները ներկայացնեն ամենալաւերը և դասատուն-դասատուն. ալնպէս որ կարելի լինի պարզ գաղափար ստանալ մի լալտնի փամանակամիջոցում սովորեցրածի լաջողութեան մասին: Նոյնպէս օգտակար է ալն գործիքների ներ-

կալացնելը, որոնց միջոցով և շնորհով պատրաստուել են հանդէս բերած առարկաները:

Դարձնում ենք մեր ընթերցողների ուշադրութիւնը ներկայ համարում տպւող պ. Լևոն Սարգսեանցի գրածքի վերայ, որտեղ, ի միջի աչլոց, երես 580—581, ակնարկում է եկեղեցապատկան և վանքապատկան կալածների անխնամ դրութիւնը: Մենք գտնում ենք, որ արդէն ժամանակ է աչլ խնդիրը օրակարգ խնդիրների շարքը անցկացնել և շորանով լրջօրէն դբաղւել: «Մուրճ»-ը աչլ խնդրով կը դբաղւի:

„ՄՈՒՐՃ“-Ի ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԳՆԵՐԻՆ: «Մուրճ»-ի առաջին և երկրորդ ՆՆ-ները ուղարկւեցին հասարակ բանդերովով, իւրաքանչիւրը 10 կողէկի մարկայով: Բանից դուրս եկաւ, որ ալդպէս ուղարկելով, համարներէից մի քանիսը կորան և մենք ստացանք ալդ երկու ՆՆ-ների համար 6 — 7 զանդատներ մեր բաժանորդներից և մենք ստիպւած պէտք է երկրորդ անգամ ուղարկէինք մեր ամսադրի ՆՆ-ները, մանաւանդ առաջին Ն-ները: Դորա ղէմն առնելու համար, մենք վճռեցինք աջնուհետև պատուիրած ուղարկել: Մի քանի տեղեր, որտեղ կարող ենք չոյս ունենալ մեր բարեկամների աջակցութեան վերայ, մենք ուղարկում ենք մէկի անունով որոշած տեղի բոլոր օրինակները, իւրաքանչիւրի վերայ նշանակած հասցեով. իսկ մնացած տեղերը մենք 3 Ն-ից սկսած ուղարկում ենք պօստատան հետ կապած պաշտօնագրութեան համաձայն, աջնպէս որ համարի կորստեան համար պօստատուները կը լինի պատասխանատուն: Այն քաղաքները, ուր մենք հասնելիքներով ենք ուղարկում, հետևեալներն են՝

- 1) Ադուլիս (վերին և ներքին) պ. Մկրտում Արասխանեացին:
- 2) Ալէքսանդրօպօլ. — պ. Յ. Տէր-Միրաքեանցին:
- 3) Բաթում. — պ. Ա. Խօջամիրեանցին:
- 4) Բաքու. — պ. Ա. Դաւթեանցին:
- 5) Երևան. — պ. Արամ Մելեանցին:
- 6) Նուխի. — պ. Արք. Բունեաթեանցին:
- 7) Շուշի. — պ. Ա. Բաբախանեանցին:
- 8) Հաշտարխան. — պ. Թոմաս Փանեանցին:

ԱԿԿԵՐՄԱՆ. Հալոց հոգևոր դպրոցին: Ուղարկում ենք «Մուրճ»-ը որպէս ճւէր պ. հոգաբարձու և երէցփոխան Խուդալիբօղլի Աստուածատրեանի կողմից, որից ստացանք 10 բուբլի:

ԲԱԹՈՒՄ. պ. Կ. Տիւրեան: Ալդ ինչպէս է պատահել, որ Դուք «Հանդէս Ամսօրեակ»-ի համար չօգւած էք զրում Պերճ Պոօչեանցի մա-

սին, տալիս էք կենսագրական տեղեկութիւններ և նորա վիպասանութիւնների մասին մի քանի դատողութիւններ, և չէք լիչատակում Ձեր տեղեկութիւնների գլխաւոր աղբիւրը, որը, որպէս ենթադրում ենք, պէտք է «Մուրճ»-ը եղած լինի: Նթէ մեր ենթադրութիւնը ճիշդ չէ, այն ժամանակ Դուք վատ հետեւող էք ուսում-հալոց գրականութեան, քանի որ մի երկու կցկաւոր տեղեկութիւններ, որ դատած էք «Աղբիւր»-ի մէջ, Դուք գերադասել էք «Մուրճ»-ի տւած տեղեկութիւններից: Բայց Ձեր տւած տեղեկութիւնների մէջ կան աղնալիւսները, որ Դուք միայն «Մուրճ»-ից կարող էիք վերցրած լինել: Նւ լետու: Նրբ գրում էք մի անձի մասին, Դուք պարտաւոր էք լիչատակելու նորա վերջին գրածքի գոնէ անունը, այն է՝ «Յեցերը»—վիպասանութիւն, որից արդէն մի մեծ կտոր պէտք է կարգացած լինէիք «Մուրճ»-ի մէջ Ձեր գրածքը գրելիս (16 փետր.): Իսկ եթէ չէիք կարգացել—դա պատիւ չէ բերում Ձեզ, որպէս մի մարդու, որը «ուսում-հալոց գրականութեան» մասին տեղեկութիւններ է ժողովում: «Առումադիկ»-ը Դուք համարում էք Պոօլեանցի գլուխ գործոց, այդ Ձեր գործն է:

ՆՈՒԽԻ. Հալոց ծխական դպրոցին: Ուղարկում ենք «Մուրճ»-ի համարները սկսած 1 №-ից, որպէս նւէր պ.պ. Յովհաննէս և Աբրահամ Բունեաթեանցիների կողմից, որոնցից ստացանք 10 բուբլի Նուխուց:

ԺԸՆԵԻ. Ուսանող պ. Յոնան Դաւթեանցին: Ձեր ուղարկած 10 բուբլուց լիտ տւինք պ. Քր. Թադէսեանին 2 բուբլի, որպէս զիջումն ուսանողներին և ստացանք 28 կոպ. հասցէն փոխելու համար:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. Ուսանող պ. Գրիգոր Արեշեանին: Ստացանք պ. Կ. Նաղուբեանից Ձեր ուղարկած 2 բ., ունիք վճարելու ևս 6 բ., որ կարող էք ուղարկել կամ երկուսական կամ երեքական բուբլիներով, ինչպէս Ձեզ չարմար է:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ընթերցողներին: «Մուրճ»-ի գրախօսութեան բաժնի մասին մի քանի բաժանորդներից ստացել ենք նկատողութիւններ, որոնք մենք անուշադիր չենք ուղում թողնել: Նախ՝ նոքա չափոնում են իրանց ուրախութիւնը, որ վերջապէս մի աղնալիւսի բաժին բացւեց հազկական մամուլի մէջ. երկրորդ՝ նոքա գտնում են, որ «Մուրճ»-ի գրախօսութիւնը տարբերւում է մինչ աչժ տեսածներից, նախ՝ սիստեմականութեամբ և երկրորդ՝ անաչառութեամբ: Բայց և այնպէս նոքա կարծում են, թէ իւրաքանչիւր գրքի մասին պէտք է աւելի խօսացւի, քան ինչ «Մուրճ»-ը խօսում է: Ահա այդ է, որ մեզ ստիպում է ներկայ պատասխանը տալ:

Գրախօսութիւնը մի բաժին է, որի նպատակն է չափնել ընթերցողներին լուս տեսնող գրքերի մասին: Ուրեմն աղ բաժնի ղլխաւոր նպատակն է չափարարութիւնը: Բայց չափարարութիւն ոչ թէ հեղինակի կողմից, այլ խմբագրութեան կողմից, որի նպատակները այլ են, հեղինակինը՝ այլ: Հեղինակը չափարարութեամբ ղիմում է հասարակութեան, որ նորա գիրքը ղենն. իսկ խմբագրութիւնը իւր չափարարութեամբ ասում է, որ եթէ ընթերցողը ալն ղիրքը ղնի, ինչ կարող է ղանել նորաղում: Խմբագրութիւնը աղալխով ներկաղանում է որալս հեղինակաւոր բարեկամ իւր բաժանորղներին առղն: Իսկ աղ բանի համար հարկ չը կաղ անաղաղառ երկար խօսել ամեն մի գրքի մասին: Պարղ է, որ բանը աղստեղ երկարութեան մղջ է, այլ չաղնաղ կարժիղներին հեղինակաւոր լինելու մղջն է: Կարղ խօղբերով աղտղ է չաղնել գրքի բովաղակութիւնը և կարժիղը, թէ ողղան չաղսղաղ ղորժ է գրաղղը: Բղոր խնղիրը սորա մղջն է, թէ մի թերթ ինչալիսի սովորութիւն ունի գրքի մասին խօսելու բան հասկանաղող, թէ ոչ, բարեխղղարան, թէ ոչ: Նրը որ մի օրղան, որալս «Մուրղ»-ը, մի ղանի ժամանակ ղորժ վարելուղ ղնող կը վաստակի հեղինակութեան և բարեխղղութեան անղնը, որին մենղ ղղսում ենղ, աղն ժամանակ ընթերցողը, վորղաղ լինելով «Մուրղ»-ի բարեխղղութիւնը, աւելի ես մեղ հաւատով կը վերաբերւի ղէալի ամսաղրի չաղնաղ կարժիղները: Ողղան էլ կարղ լինի մեր ղատողութիւնները, ընթերցողը թող համղղաղ լինի, որ «Մուրղ»-ի ղնաղաղաղ ամբողղ գիրքը կարղաղել է ու աղնալս գրել իւր մի ղանի սողերը:

Մեր «Գրախօսութիւնը» ղնաղաղաղութեան մի տեսակն է, որին եւրղաղղը անղանում են «բիրլիօղրաֆի» (bibliographie), ողսները՝ «բիրլիօղրաֆիա»: Դա, ասում ենղ, ղնաղաղաղութեան մի տեսակն է, ժանղն է, որը իւր չատկանիղներն ունի: Աղ չատկանիղներիղ մէկն է՝ կարղութիւնը, երկրորղը՝ կարժիղի բաղարղակութիւնը և երրորղը՝ սահմանափակղմն: Բաղարղակ, աղսինղն՝ անաղաղղղղ: Դուղ երի ղարմանղմ էղ ղորա վերաղ. ինչալս թէ ղնաղաղաղութիւն՝ աղանղ աղաղղղղների: Ահա ինչալս. գրախօսը իւր աղաղղղղղները աղստաղոր ղէ աղաղ բերել: Աղաղղղղղեր բերել նչանակղմ է վիղաղանել կամ թող տաղ վիղաղանութիւն. իսկ գրախօսութեան մէղ չը աղտղ է վիղել. գրախօսութեանը խորթ է վիղաղանութիւնը նողղան, որղան նա չատղկ է ընղարղակ ղնաղաղաղութեան, բաղ մահաղանղ բարղը ղնաղաղաղութեան: Գրախօսութեան մէղ ղնաղ-

դատը իւր ապացոյցները պահում է իւր մօտ, իսկ ընթերցողներին չափանում է միայն իւր կարծիքը. օրինակ՝ լաւ է, թէ վատ կաղմած գիրքը, ոճը չարմար է թէ ոչ, ապացոյցները համոզիչ և տպաւորութիւնը չաջող է, թէ ոչ և այլն: Եթէ գրախօսը օրինակներ է բերում, ալդ ոչ թէ ապացուցանելու համար, ալ որոշելու կամ պարզելու համար իւր միտքը, որպէս զի ընթերցողը աւելի լաւ ըմբռնի քննադատի ասածը:

Ասացինք, որ գրախօսութեան երրորդ չափանիշն է՝ սահմանափակումն, առինքն՝ գրախօսը չը պէտք է քննադատող գրքին նիւթից դուրս գալ: Դա պարզ է. ում արդեւած է վիճաբանել, ապացուցանել, նա հարկաւորութիւն չը պիտի զգալ, իւր հալեացքները պարզելու նպատակով՝ դուրս գալ գրքի բովանդակութեան շրջանակից և աշխատէ իւր ասածը ապացուցանել ուրիշ նիւթերից քաղած եղբակացութիւններով:

Ալդ բոլորից ինչ է դուրս գալիս: Ահա ինչ. երբ ընթերցողը չը պիտի իմանալ հիմունքները, թէ ինչո՞ւ քննադատը այս կամ այն կարծիքն է չափանում, ինչպէս նա հաւատալ գրախօսին: Ալդ դժուարին պաշտանի տեղ լուրջ օրգանը կրում է պատասխանատուութիւնը իւր վերայ: Մասնաւորելով մեր խօսքը «Մուճ»-ի վերայ, մենք ասում ենք մեր ընթերցողներին, որ խմբագրութեան մէջ ստացած մի գրքի մասին կարծիք չափանելը առաջարկում ենք այս կամ այն մարդուն, որին մենք ճանաչում ենք, իբրև ձեռնհաս, բարեմիտ, անաչառ: Երբ կասկածում ենք թէ մի գուցէ քննադատը սխալ է հասկացել կամ բաւականաչափ բարեմտութիւն չէ ցոյց տւել, մենք ինքներս պահանջում ենք բացատրութիւններ և կամ ինքներս ստուգում ենք:

Գրախօսութեան բաժնի համար ուրեմն խմբագրութեան գլխաւոր պարտականութիւնն է՝ գրքերը քննադատել իւր, թէ ուրիշների, բաց անկասկած բարեմիտ և ձեռնհաս մարդկանց ձեռքով: Մեր ներկալ հանգամանքներում որքան է չաջողում մեղ ալդ՝ վրաւի դժուարին գործը—ալդ կը վկայեն ընթերցողները մի քանի ժամանակից և գուցէ տարիներից չետոյ Բալց միայն այս կ'ուզենք, որ իմանան ընթերցողները, թէ մեր ձևով հասկացած «գրախօսութեան» գիւտի պատիւը մեղ չէ պատկանում, ալ եւրոպական մամուլին: Այս բոլորն բոլոր եւրոպական և ռուսական ամսագիրները իրանց «գրախօսութիւն»-ը ալդ ձևով են վարում, այս զանազանութեամբ, որ նոցա չափ գիտնականներ չունինք մենք, և մէկ էլ՝ որ նոցա գրախօսութիւնը աւելի կատարեալ է իւր կարծութեամբ. իսկ մեր գրականութեան մէջ դուրս եկող շատ թէ քիչ չնչին գրքերի մասին՝ հաղիւ հաղ վի-

չատակութիւնն են անում: Ի հարկէ դա նորանիցն է, որ եւրոպացիք անհամեմատ աւելի շատ դժքեր են հրատարակում, քան թէ մենք և ոչ տեղ և ոչ ժամանակ ունին՝ ամեն մի աննշան երևոյթի մասին երկար խօսելու:

Ահա ձեզ երկու օրինակ հէնց այս շաբաթ մեր խմբադրութեանս մէջ ստացուող «Գրական Կենտրոնական թերթ» անւանած շաբաթաթերթից, որը ստեղծապէս նւիրած է գրախօսութեան (մարտի 2, 1889, թ. № 10):

«Հիւրչեբրդ, Ժ. Մ. դօքտօր, պրօֆեսօր, Նիւլօրկից մինչ Սանֆրանցիսկօ (ուրեմն մի անասի «Սալեանից—Եջմիածին»), ճանապարհորդական նկատողութիւններ, Լէպցիգ, 1888, տպարան վալտ և ընկ. (գառաջաբան VIII և 276 երես, փոքր 8-ածալ) գինն է 4 մարկ:—

«Որպէս արդիւնք թեթև և միամտեղ ճանապարհորդութեան Միացեալ Նահանգներէ միջով և իբր երկասիրութիւն մի հեղինակի, որը ինչպէս պարզ երևում է, երբէք իրան նեղութիւն չի տւել աւելի խորը ճանաչել իւր մեծ երկրի և զարմանալի ազգի էութիւնը, այս գիրքը կարող է միայն մակերևութական (թեթև) լինել: Եւ որովհետեւ գրքի անասիւր և ձեւը շատ սովորական են, ոչ մի բան չի տալացուցում ազգ գիրքը, որ ոչ նորութիւն և ոչ հրապուրանք է ներկայացնում: Մի քանի երեսներում պատահող քննադատական նկատողութիւնները կրկնապատիկ օտարաւոր են երևում համեմատած բնազրի մի քանի ծուռ դատողութիւնների և անհամաթիւնների հետ»:

Ահա մի ուրիշ օրինակ, որտեղ խօսքը մի իրաւագիտական լուրջ գրքի մասին է, զբւած գիտնական ոճով:

«Կօլեր, Դ-ր, Ի. պրօֆ., Դատը որպէս իրաւական չարաբերութիւն: Նախապատրաստութիւն քաղաքացիական դատի սիստեմի համար: Մանհայմ, 1888, թ., 152 երես և ալէն:

«Բիւլովը, որ առաջին անգամ ընդունեց դատը որպէս իրաւական չարաբերութիւն, մի քանի հակառակորդներ ունեցաւ. բաց նորերումս աւելի ու աւելի հետևողներ դառաւ: Հեղինակը ներկայ գրւածքով կամենում է դատավարութեան զանազան փոփոխութիւնների ընթացքի միջով անցկացնել նոյն կարծիքը և աղղպիսով քաղաքացիական դատավարութեան մի սիստեմի համար հիմք դնել: Բնատուչ է, սակայն ըստ մեզ անաջող, որ նա կողմերի դատավարական չարաբերութիւնը դէպի դատարանը չի ընդունում, այլ այդ չարաբերութիւնը նա միմիայն կողմերի իրաւ մէջն է տեսնում: Մասնաւորապէս թիւն երկ մէջ մտնելը մի գրքի առթիւ մի անգամ անգամ անգամ

տեղեկացով անհնարին է աչս տեղում (Auf rinzelnheiten einzugehen bei einer Schrift von so umfassender Tendenz verbietet sich an dieser Stelle von selbst): Գառախան չարաբերութիւնները չէնքը գլխաւոր նիւթն է, բայց չարմար ղէպքերում նաև մասնաւոր խնդիրներն են շօշափւում):

Ահա ձեզ և գրախօսութիւն մի աղքատ գիտնական գրքի առիթով: Այն մի քանի տողը մենք չլիսամամբ ջոկեցինք միւսներին: Եւ չը կարծէք թէ գրախօսին միայն տեղն է պակասել, որ մանրամասնութիւնների մէջ մըտնի. ոչ, ալ որովհետև դորան հակառակ է «գրախօսութիւն» բաժնի բնաւորութիւնը: Նթէ գրախօսը սկսէր մանրամասնութիւնների մէջ մտնել և հեղինակի մտքերը քննադատել հիմնաւոր կերպով, պաշտպանէր կամ հակառակէր նոցա—այն ժամանակ նա պէտք է գրէր մի ընդարձակ լօղւած, որը, սակաւն, չէր տպւիլ գրախօսութեան բաժնում, ալ կը տպւէր մի ալ բաժնում, որպէս ընդարձակ քննադատութիւն, որպիսին «Մուրճ»-ը տեց պ. Պռօշեանցի վէպերի մասին, որպիսին գուցէ դալ համարում տալ մեր նոր բանաստեղծների, մասնաւորապէս պ. Յովհաննիսեանի մասին: Նկատեցէք, որ այն գերմանացի գիտնական գրախօսը իւր կարճատօտ ղեկուցման մէջ մի տեղ ասում է՝ «ըստ մեզ անաջող». ուրեմն նա համաձայն չէ հեղինակի հետ. բայց և այնպէս նա չի վիճաբանում և չի էլ ասում թէ ինչու է գտնում անաջող: Եւ, չը նախած դորան, ալք կարճ ղեկուցումը, որի մէջ քննադատութիւն էլ կալ, վալր ի վերոյ չէ և ինչո՞ւ. որովհետև ալք փոքրիկ ղեկուցումը, ալք, անապացուց ղեկուցումը, պատկանում է այն մարդու գրչին, որին կարող էր հաւա տալէրը լիշած «Գրական Կենտրոնական Թերթ»-ի խմբագիր պրոֆեսսոր դօկտօր Յարնկէ: Իսկ ընթերցողները, ալք թերթը կրկար տարիներ կարդալով, արդէն համոզւած են, որ պ. Յարնկէն վստահելի մարդ է և որ նորա թերթի մէջ տպւածը անպատճառ ըղիսում է հեղինակաւոր մարդուց: Իսկ ընթերցողներն էլ կարդում են ալք թերթը, որը ամբողջապէս գրախօսութիւն է, միմիայն նորա համար, որ խմանան՝ ինչ նոր գրքեր են տպւել, մօտաւորապէս ինչ բովանդակութիւն ունին և արժէ՞ արդեօք ձեռք բերել և կամ, ձեռք բերելուց չեսու, ինչ կէտերի վերալ պէտք է ուշադրութիւն դարձնեն, վիճելի տեղերը որոնք են և ալն: Մենք բերինք միայն մի թերթից օրինակներ. բայց ամապիրենքումն էլ գրախօսական բաժինը նոյնն է ներկայացնում:

Ալք հօ ալքպէտ: Բայց «Մուրճ»-ը չարմարելով մեր հանդամանքներին, իւր գրախօսութեան բաժնում ալն նեղ չըջանակից դուրս է գալիս, և, օգտւելով ղէպքից, ղեկուցող գրքերից օգտակար քաղաքներ է անում, ինչպէս օրինակ, անցեալ Ռեում, խօսելով Գանձակի նահանգի վերաբերեալ պ. Ջէլզլիցի գրքի մասին և ալն: Ալք և դորա նման ղեկուցումները աւելի են, քան ինչ հարկաւոր է գրախօսական բաժնի չհամար. բայց ամեն բան խստութեամբ իրարից բաժանելու կարիք ալ ըտպէին հասարա-

կութիւնը դեռ ևս չի ղգում. արդեան կատարելութեան դեռ ևս չենք հասած:

ԲԱԳՈՒ. Պ. ԱԼ. Աբէլեանցին: Ստացանք Ձեր լօղածը, բայց աւելի վաղ ստացածներ կան, ահպէս որ պատասխանը մինչ մի ամիս հազիւ կարողանանք տալ:

ՄԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ: Ցանկանալով Ձատկից առաջ դուրս բերել ներկա Ռ-ը, ստիպեցինք այս անգամ կրճատել ներքին Տեսութիւնը և Քաղաքական Տեսութիւնը բաց թողնել, որպէս բացառութիւն:

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ:

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՇՏԱՅՐԱԾ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ուսուցիչների, վարժուհիների և բարձրագույն դպրոցների ուսանողների համար:

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ վճարում են կամ միանգամ 8 ռուբլի տարեայ սկզբին
և կամ տարեկան 10 ռուբլի այսպէս՝

Յունևարի 1-ին	2 ռ.
Փետրևարի 1-ին	2
Մարտի 1-ին	2
Մայիսի 1-ին	2
Սեպտեմբերի 20-ին	2

ԳԱԻԱՌՆԵՐԻՅՈՒՆ ուղարկում են տարեկան 9 ռուբլի այսպէս՝

Յունևարի 1-ին	3 ռ.
Փետրևարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	3

Բարձրագույն դպրոցներում ուսանողները վճարում են տարեկան 8
ռուբլի այսպէս՝

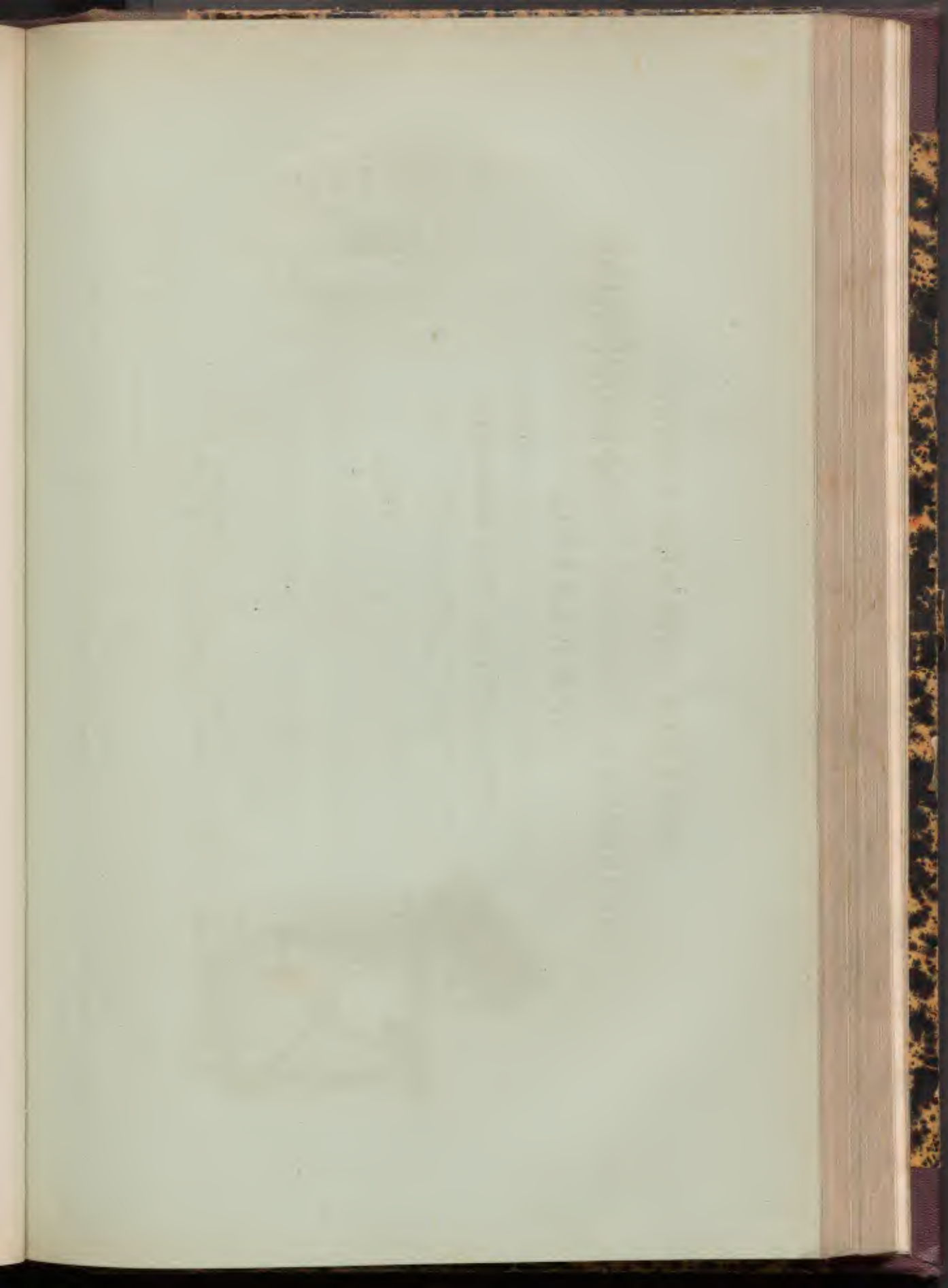
Յունևարի 1-ին	3 ռ.
Փետրևարի 1-ին	3
Մարտի 1-ին	2

Հասցէ՝ Тифлисъ. Редакція журн. МУРЧЪ.

THE LAMP OF KNOWLEDGE

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱՅԱՆՈՐԵԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագրելու	10 ռ.
Կէս տարւանը	6 ռ.
Երեք տնւանը	4 ռ.
Մի գրքովը	1 ռ. 50 կ.

Աստղիչները, վարժուչիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վաճելում են զիջումներ, համեմատ առանձին ապաժ չափաբարութեան:

Մարձի տմեն մի համարը, որպէս առաջին «Հրատէր»-ի մէջ տաւած էր, ունենալու է 8 — 10 տարադրական թիւրթ, կամ որ նոյնն է՝ 128 մինչ 160 երես: Մարձը դաժմ տաւած է 113 երես աւելի, քան միջին թւով խոտապաժը: Ամբողջ տարին Մարձը կազմելու է 12 գիրք, երեք մեծ հատորներ, շուրջ 1800 երեսով:

Ներկայ № 4-ով լրանում է առաջին հատորը:

Նոր բաժանորդները կը ստանան նախորդ համարները:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամստկան մի երեսի համար	10 ռ.
,, կէս երեսի համար	6 ռ.
,, քառորդ երեսի համար	4 ռ.

Գրքերի չափաբարութիւնների համար կարելի է վճարել նաև չափաբարութեամբ գրքերով՝ ապա զների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտնւում է՝ Գանովեան փողոց, սուին Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ Іоаннисіани), բոլորովին մօտ Երեսնեան հրապարակին: